

Към обединена Европа - България в ЕС

Иван Илиев

Към обединена Европа – България в ЕС

Иван Илиев

Към обединена Европа – България в ЕС

©Иван Владимиров Илиев, автор, 2007 г.

©ЧМНО – Черноморска мрежа на неправителствените организации (BSNN – Black Sea NGO Network), издател, 2007 г.

Рецензенти:

проф. д. ик. н. П. Михайлов

доц. д-р Ив. Спиридонов

ISBN 978-954-9452-08-2

JEL Classification: F20, N14, N94, O52

Съдържание

1	ИНТЕГРАЦИОННИЯТ СВЯТ ЕВРОПА – НАДЕЖДА И РЕАЛНОСТ ЗА БЪЛГАРИЯ	7
2	ОТ ИДЕЯТА ЗА ОБЕДИНЕНА ЕВРОПА КЪМ НЕЙНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ	21
2.1	Към корените на идеята	21
2.2	Европа през 20 век – движеща се от разделена към обединена	31
3	ПРАКТИКАТА НА РАЗШИРЯВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ОБЩНОСТИ	57
3.1	Възможността за присъединяване, първото разширяване	57
3.2	Южно и североизточно разширяване	86
4	РАЗШИРЯВАНЕТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ НА ИЗТОК	101
5	КУРСЪТ КЪМ ИНТЕГРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ	133
6	ПРЕХОДЪТ – ЕДИНЕНИЕ НА ВЪТРЕШНА ПРОМЯНА И НОВА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКА И ИКОНОМИЧЕСКА ОРИЕНТАЦИЯ	143

7	БЪРЗИЯТ РАЗПАД НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА СИСТЕМА И ДЪЛГОСРОЧНОСТТА НА ТРАНС-ФОРМАЦИЯТА	165
8	НЯКОИ АСПЕКТИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНО-МИКА В НЕЙНАТА КОНКРЕТНОСТ	185

УВОД

Европейската общност, днес Европейски съюз, е продукт на исторически процес, засягащ много страни, съдби на много народи, създаващ по специфичен начин икономико-политическо пространство с характеристики, позволяващи му да влияе на цяла Европа, на света. Обединяването на Европа, което в други времена е повече идеал, стремеж, днес е осъществяващ се проект с история от няколко десетилетия. Пред нас е една сложна реалност, подвластна на мощната логика на обвързването, на преуспяването на голяма група страни чрез решаването на общи проблеми в рамката на съюз, в условия на интеграция. България е част от обединението, една надежда за членство в ЕС е в рамката на осъществяването, избрано като външнополитически и икономически курс, което навярно върху нейна територия е начало на още повече градивност, динамизъм, социална енергия и отговорности.

По темата за европейската интеграция, разширяването на ЕС, членството на България в Съюза у нас е писано не малко. Принос в осветляването на интеграционната материя в по-ново време имат В. Маринов, К. Миркович, Ст. Савов, А. Недялкова, Д. Динков, Ем. Панушев, Ем. Георгиева, Д. Неделчев, Ив. Спиридонов и много други. Тя е предизвикателство, изкушение, още повече за съвременници на ставащите събития.

Интересът към проблематиката на европейската интегра-

ция се подклажда от убеждението, че със сигурност е много важно да се вижда откъде и как тя тръгва, къде и каква е сега и накъде върви. Това в голяма степен предопределя и обсега на изследването, акцентиращо по-скоро на минало и настояще, доколкото накъде ще се тръгне в рамката на членството на България в ЕС ще е предмет на друго изследване.

1 ИНТЕГРАЦИОННИЯТ СВЯТ ЕВРОПА – НАДЕЖДА И РЕАЛНОСТ ЗА БЪЛГАРИЯ

Със започващата в България на границата между 80-те и 90-те години на миналия век промяна (политическа, икономическа) пред нея се откриват нови външни светове – възможност за асоциирането ѝ към Европейския съюз, за реинтегрирането ѝ в световната икономика. Новото начало в развитието на страната като всеобхватно социално преобразуване естествено я води към външна ориентация, различна от десетилетната такава. Силите, направляващи събитията, реалността, която се преживява, свалят някогашни бариери. Движението на България (в смисъл на ценности – политически, икономически, правни и др., а не географски) към Европа я отвежда до повече възможности за преуспяване. Разривът с миналото предполага както необходимостта, така и възможността страната да бъде в общност, в която не само ще служи, но и от която ще черпи ресурси. Така една от големите теми през 90-те години в България пред цялостната ѝ политика става проблемът за пълноправното членство на страната в интеграционното формирование, наречено Европейски съюз и доказало се като център, привличащ раз-

лични страни от континента – по-големи, по-малки, с отлики или явна близост в традициите – икономически, политически, административни, езикови, културни.

Приобщаването на България към ЕС на практика се ока- за за полисезонна политическа тема. Сама по себе си пробле- матиката по присъединяването, както и на самото членство, провокира и извежда на преден план – поради значимост- та, жизнената им важност, сложност – множество въпроси, нуждаещи се от отговор – за мотивите, които ориентират страната към членство в ЕС, за готовността ѝ да бъде при- ета в него, за конкретните действия по присъединяването, за необходимите съобразно целта организация и ресурси, за основната цена, която трябва да се плати за участието в раз- ширяването, за обема на поеманите ангажименти пред ЕС във връзка с членството в него, за ефектите и последиците от членството и др.

Един поглед назад към отминало вече време оставя впе- чатление, че години наред в публичното пространство (а до- някъде и в научни заглавия по темата) проблемът за присъ- единяването на България към ЕС се представя почти еднос- транчиво – откъм оптимистичния му вариант, откъм въз- можни положителни изгоди, които страната би имала при членство в него. Това е ограничителен подход, съответно и непродуктивен. Едва в по-ново време се извеждат потенци- ални проблеми, страхови нагласи, вероятни рискове, очаква- ни отрицателни ефекти от членството на България в ЕС¹,

¹Вж. Миркович, К., Международна икономика, Издателство ТРАКИЙ-М, С., 2000, с. 748-768. Авторът прави пространно представяне на статичните и динамичните ефекти от интеграцията, в т.ч. и за малка страна членка на съюза от гледна точка на въздействия върху производство, потребление, цени, икономическо благосъстояние, на теорията за митническият съюз. Тази материя се разглежда и от В. Маринов, вж. Маринов, В. и др., Европейска ико- номическа интеграция, Университетско издателство "Стопанство", С., 2002.

а към края на първата половина на настоящото десетилетие се заговори сравнително често и тревожно за възможно задвижване на презпазна клауза, за евентуално отлагане на встъпването на страната в ЕС при положение, че вече е подписан договор за присъединяване.

Навярно не са малко основанията да се твърди, че представата на българина, на нацията за историята на Европейския съюз, неговата еволюция, устройство, принципи и цели, за практиката и условията на присъединяването, за управлението и поведението на страната при условията на членство, не е достатъчно пълна и ясна. Интеграционната грамотност и осведоменост в динамично променящите се икономически и политически реалности е не по-малко необходима от цеността, пазарната и пр. грамотност и информираност на гражданите. В противен случай средата би позволила потвърждаването на известната максима, че непознатото се асоциира с негативното.

Подкрепата в България за членството ѝ в ЕС се колебае по години, но остава на относително високи нива – от пролетта на 1999 до зимата на 2003 г. позитивното отношение към ЕС се колебае в рамките на 78 до 91%, а неодобрението е между 4 и 17%. Не в същата степен е инициативността на българите за опознаване на Евросъюза – по-скоро е характерна липсата на желание за осведоменост – такава е констатацията на Алфа ризърч от изследване на общественото мнение през декември 2003 г. Според проучване на Евробарометър България е в групата на най-неосведомените страни по повод на същността на ЕС, начина на функционирането му² Видимо преди включването, а и със самото включване на България в ЕС, участието ѝ в него, а и поради факта, че ЕС е в движение, непрекъснато се променя,

²Европейски съюз и НАТО, Декември 2003, <http://www.aresarch.org/>; Eurobarometer – Public Opinion in the Candidate Countries 2003.4 – full report, http://europa.eu.int/comm/public_opinion.

става неизбежно формирането и поддържането на нагласа за получаване на специализирана и конкретна информация за евроделата, но тя, за да бъде полезна, следва да се разчита, което предполага квалификация, грамотност. Иначе е невъзможно пълноценното усвояване на възможностите, които предлага членството в ЕС, още повече че то само по себе си не гарантира успех, ако не е задвижен общият потенциал на страната участник в среда, залагаща на широка взаимна обвързаност. ЕС съществува вследствие налична и умножаваща се междудържавна договореност, зад която стои група страни, по силата на връзки и усилия, прекращаващи границите им, при това в обхвата на реалното са не "само светлите страни на Съюза"³

Съгласни сме с Фр. Книпинг, че "Точното разясняване на тази история (на ЕС – И.И.) е от особена важност. В своето отворено към развитие бъдеще тя предоставя на настоящия процес на европейска интеграция голямо богатство, опита на миналото. Тази история е познавателно ориентирана, разглеждането на отделните етапи на развитие позволява в объркващото многообразие на настоящия пейзаж да се достигне до правилно разбиране. Тя е ориентирана и към действие, ръководство е за по-нататъшното развитие, показвайки опита и поуките. . . В тази история се срещат осъществени и пропаднали намерения, алтернативи, които не са реализирани, примери за действие на отделни държави, практики при решаването на проблеми, които досега вероятно малко са анализирани"⁴.

Силата на демонстрираната в последните десетина години обществена подкрепа в България за присъединяването към

³Европейският съюз след 1 май 2004: има ли шок от разширяването? Последици за Югоизточна Европа и за разширения Съюз, Доклади от конференция под редакцията на Красимир Николов, БЕКСА, С., 2004, с. 285.

⁴Fr. Knipping, Rom, 25. März 1957. Die Einigung Europas, München, 2004, S. 17.

ЕС е проява на еврооптимизма, на очаквания за по-високо равнище на икономиката, на икономическо и социално благоденствие. Тя при всички случаи е желателна като предпоставка, условие, но времето и предприсъединителната активност показват убедително, че е само част от твърде много необходимото, което следва да е налице, за да е възможен процес на присъединяване. Преднамерената подготвителна активност, богата по съдържание, разпростираща се в сфери като икономика, държава, гражданско общество, благоприятства промяната от принципно значение, придвижването на страната към онези ценности и постижения на ЕС, които са в основата на позитивната представа за него като просперитет, свобода, сигурност, икономическо благоденствие. Неизбежни са промените в икономиката, в институционалното развитие, в законите, в нагласите, мотивите за включване на хората в стопанската дейност, минаваща под властта на пазара, в стереотипите, традициите, в културата, формиране на нова битност. В този ред си струва да се обърнем към Л. Търоу, който, пишейки за регионализацията и регионалните търговски блокове, обръща внимание, че достъпът до тях "е привилегия, която трябва да се извоюва, а не право, което се дава автоматично"⁵

Необходим е уклон към прагматизъм, към оптимизъм, но без еуфория, към самокритичност, но без комплекси, към реализъм, към несекваща интензивност на усилията, защото ЕС е съюз на напреднали и по-богати от България държави. Това от една страна. От друга – факт е, че в средите на европейските народи, населяващи ЕС, вече все по-малко се вярва в ползите от интеграцията на континента. Съмненията относно изгодата от разширяването на ЕС не са моментни – изследвания на "Евробарометър" сочат, че само 38% през

⁵Търоу, Л., Бъдещето на капитализма. Как днешните икономически сили оформят утрешния свят, Издателство Весела Люцканова, С., 2000, с. 182.

1999 г. и 44% през 2000 г. от гражданите на страните-членки са привърженици на идеята за разширение. Против включването на нови държави в ЕС са 35%. През 2002 г. нивото на подкрепа за разширяването, регистрирано в Италия и Ирландия е около 80%, Испания и Белгия – 70-75%, а средната му стойност за ЕС е 66%⁶. През пролетта на 2004 г. разширяването на ЕС се подкрепя от 42% от неговите граждани, против присъединяването на нови страни са 39%. Гърция най-активно е за разширяване на ЕС – 66%, Ирландия я следва с 60% подкрепа за съюз с нови граници, на другия полюс с най-малко привърженици на разширения съюз са Германия – 28%, Англия – 31%, Австрия – 34%. Най-общо в самия ЕС, макар че са налице известни нюанси в мотивацията, има два типа реакции по негов адрес, съответно спрямо разширяването – за и против. Третата е на неопределените се – от гледна точка на настоящето, но най-вече за бъдещето на ЕС те също имат значение.

Специално за България в една от страните, играещи централна роля в ЕС – Германия – проучвания от 2005 г. сочат, че 59% от германците са против нейното интегриране в ЕС, макар че в отношенията между двете държави Германия е водещ външнотърговски партньор и инвеститор за България. Макар че един известен от близкото минало германски

⁶ Скептичният европеец не е еднороден – на единия полюс са представители на по-развитите държави, за които основните страхове от разширяването са свързани със загуба на работни места и престъпност, а на другия представители на по-слабо развитите държави, за които разширяването означава лишаването им от определени преференции, опасения за по-ограничен достъп до структурните фондове. Европейската комисия, преследвайки повишаването на обществената подкрепа за един нов разширен ЕС в страните членки и кандидати за членство, в рамките на информационната и комуникационна стратегия за разширяването провежда проучвания върху такива теми като ползата от разширяването, условията за успех на процеса на присъединяването, икономически анализ, цената на отказа от разширяване, състояние на общественото мнение.

министър на външните работи изповядва, че не е възможно Западна Европа да е добре, ако зле се чувства Източна Европа. Обществените евронагласи обаче не са едноцветни. Полюсите на еврофилията и еврофобията са ясно очертани. Това от една страна. Докато от друга, впечатляващото е, че самото развитие на ЕС се вижда като относително автономно от тях. Процесът на "изграждането на Европейския съюз, пише М. Олброу, вече до голяма степен е независим от интересите и ентусиазма на отделните гласоподаватели и се развива като бюрократично планиран проект"⁷

Членството на България в ЕС е нейно постижение, по-скоро мотивираща енергия, ентусиазъм за промени и живот в по-продуктивно време, предполагащо отговорности, нови принципи на взаимоотношения в рамката на европейското обединение. При това не бива да се забравят ред неща, дълбоко важни и конкретни. Например само 2-3 години назад К. Ноймаркер от университета във Фрайбург не случайно набляга, че от страна на 15-те държави в състава на ЕС има съпротива срещу интегрирането на България в него, която оприличава на игра, тясно свързана с интересите им⁸. Това не е изненада за зрящия, долавящия социално-икономическата и политическата пулсация, но напомня на предупреждение. В обвързването и чрез обвързването националният егоизъм е жив феномен, недопустим за пренебрегване от гледна точка на национална ориентация и действия на страните. Икономически и политически силните могат да избират своите съюзници, да съставят своя отбор.

Тревогите във връзка с разширяването не секват и днес в началото на 2007 г. – една от важните грижи на гражда-

⁷ Олброу, М., Глобалната епоха, ОБСИДИАН, С., 2001, с. 307.

⁸ Вж. К. J. B. Neumarker, On the Resistance of EU Countries to Integrate Bulgaria – A game between the current members of the union – Световно стопанство и глобализация, част II, Издателска къща "Стено", Варна, 2005, с. 140.

ните на Евросъюза се отнася до сферата на личната сигурност – примерно ще се повиши ли рискът от престъпност, съществува ли заплахата от растяща имиграция. Има опасения за знака на последиците от разширяването – би ли се постигал в ЕС консенсус по различни въпроси, доколкото гледните точки по тях ще са много повече отколкото в миналото. Също така има резерви за целостта на ЕС вследствие налагащото се с последните разширявания многообразие на равнищата на развитие на страните, тъй като сходството на участниците, което е характерно за началото на обединението, поне днес е вече само исторически факт. Във връзка с това е допускането за снижаване на стандарта на живот, на социалното благополучие и др. Неоспорим факт са и внезапни решения на властите (едва ли само заради заиграване с публични настроения) – примерно на Великобритания, Ирландия да ограничат достъпа на български работници на трудовия си пазар от 1 януари 2007. Последното дава повод на Кр. Петков да заключи, че макар ходът да изглежда оправдан от гледна точка на интересите на двете страни, то от гледна точка на селективните квоти, които се отпускат на България, той е "направо дискриминационен и дори неоколониален"⁹ и междувременно проява на двоен стандарт.

Общественост и политически кръгове, изследователи поставят множество въпроси относно евроинтеграцията и нейния ход – често дори скептични, чакащи своя отговор и опровержение, откровено негативни. Времето като съдник ще доказва тяхната правота. Така например през 90-те години едни сочат като възможно разформироване на ЕС на 15-те – преди да приключи разширяването му на Изток (нещо, което не се случи), други пък извеждат необходимостта от един нов Европейски съюз като се позовават на историята на европейската интеграция все от 90-те. Дж. Гилингъм счита,

⁹ Петков, Кр., Липсващият национализъм, в. Труд, 8 ноември 2006, с. 12-13.

че "Скалъпването на разширяването е най-голямата грешка в историята на интеграцията"¹⁰ Той намира, че опитите за задълбочаване след Маастрихт са сериозно противоречиви, отклоняващи ЕС от растящите му вътрешни проблеми и насърчаващи грешките и претенциите за упражняване на власт, че той става не само нестабилен, но и досаден, често изглеждащ едновременно заплашителен и нелеп в процеса на изграждане на политика, с липсваща му правдоподобност, с недостатъци, които са в областта на бюрокрацията, настъпилата летаргия, византийски, неразбираеми и нечестни методи на действие, зависим от (и често съдействащ на) властимащи заинтересовани групи – явление, разпростиращо се от центъра към периферията и обратно. За Дж. Гилингам народите на Европа не се нуждаят от егоистични технократи, които да им казват какво да правят, по-скоро бъдещето на интеграцията почива върху вижданията и решенията на европейските народи¹¹

Видимо съмненията относно жизнеспособността на регионалното интеграционно формиране, възможността му да решава проблемите на настоящето не остават в миналото. Между впрочем историята регистрира през 2004 г. поредното разширяване на ЕС, от януари 2007 г. последното, но виждащите Брюксел по-скоро като самообслужващ се или краха на Съюза все още съществуват и сигурно ще ги има винаги. Групата на противниците на ЕС от гледна точка на посоката му на развитие, институции и компетенции е статистически непренебрежима квота. Тя винаги се опиянява от едни или други неудачи на ЕС. Примерно отрицателният вот за Европейската конституция във Франция и Холандия донесе удовлетворение на противниците на ЕС, на федералната ориентация в развитието му. Между впрочем всяка една

¹⁰ John Gillingham, *European Integration 1950-2003. Superstate or New Market Economy?* Cambridge, 2003, p. 480.

¹¹ *Op. cit.*, 480-486.

система се нуждае от коректив. Това се отнася и за европейската политика, която също се нуждае от разумни и поверли решения, от коректни отговори на въпроси, съответно действия в полза на градивното, обединяващото, обслужващо ЕС и неговите страни членки. И все пак не е безпочвена надеждата, че Европа може да преживее кризата около Конституцията. Но моментът за сетен път доказва правотата на бившия германски канцлер Хелмут Шмит, че ЕС не може успешно да се развива, ако е дело само на министри и дипломати. Успехът изисква съгласието и волята на неговите граждани. В този смисъл впечатляваща е апатията и незаинтересоваността на заплашителна част от населението на някои от големите страни в ЕС – особено Англия – спрямо евроинтеграцията. В Англия и Швеция на всеки 10 граждани по-малко от трима считат, че собствената им страна е извлякла полза от членството си в ЕС¹²

През септември 2002 г. 51% от европейците (47% от французите), забелязва Ж. Рупник са неспособни да цитират едно единствено име на страна кандидат за присъединяване към ЕС. Тази картина е допустима според Ж. Рупник, защото съществува "информационен дефицит и отсъства трансевропейски дебат" и "Това обяснява в частност опасенията, недоуменията и изтъняването на подкрепата на общественото мнение"¹³ за разширяването на ЕС. В такава обстановка разумните доводи могат да бъдат заглушени или изродени в пасивно изчакване, в отбранителна позиция, ако вземе връх късогледният популизъм.

Посоченото, а и не само то, е повод за сериозни анализи, изследвания и оценки. Проблематиката е многопластова, свързана е с конкретни реални интереси, сили и фактори.

¹²Европейският съюз след 1 май 2004. . . , с. 287.

¹³Les Européens face à la l'élargissement. Perceptions, acteurs, enjeux. Sous la direction de Jacques Rupnik, Presses de Sciences PO, Paris, 2004, p. 19.

По-важното е да се видят тенденциите, насоката на развитието. Изложението ни, което по-скоро може да се приеме като опит за прагматично осъзнаване на въпроси по присъединяването на една страна в ЕС, е и стремеж да се изследват дадености и процеси в страната след 90-те години, имащи връзка с формирането на възможности, готовност на България за членство в ЕС – причините за по-късното ѝ включване в ЕС в сравнение с други страни от Централна и Източна Европа¹⁴. При това приемаме, че има много аргументи за разширяването на ЕС, че страната ни избра (поне този път за разлика от нейни по-раншни ориентации) вярната посока, с което да се включи в един иначе вече дълъг и сложен процес, най-често оценяван като обективно и необратимо протичащ в Европа, в т.ч. носещ икономическо благоденствие и сигурност на участващите в него страни.

Занимавайки се в предходни години с интеграционната проблематика и конкретно с възможностите за присъединяване на една страна в ЕС, при това имаща макропоказатели доста различаващи се от тези на страните членки или от тези при предишни промени в обхвата на регионалния блок вследствие нов прием на страни в него, не сме били с нагласа да пренебрегваме момента (срока) на присъединяване на нови страни, в т.ч. и на България към ЕС, но сме отстоявали и отстояваме позицията, че неговото настъпване е допустимо само тогава, когато страната се подготви за членството и най-вече когато ЕС е готов да вземе политическото решение за включването ѝ в неговия състав. Не по-маловажно е присъединяването да е желано от двете страни, макар че не са изключени елементи на специфика в мотивационната им нагласа.

¹⁴ Днес членството на България в Европейския съюз е реалност, но в голямата част от 90-те години според анализаторите българите дори не смеят да сънуват, че ще се включат към регионалното икономико-политическо образувание.

За нас моментът на членството е логично следствие от напрегната предприєдинителна работа, усилия, дори лишения и впрягане на цялата интелектуална енергия на нацията. Особената сложност на проблема (но видимо решим, доказан от факта на присъединяването) се ражда от факта, че зад българската молба за членство, поставена на масата на ЕС, стои държава със значително по-ниско равнище на икономическо развитие от това на участващите през 90-те години на 20 в. в съюза, а също и от тези, които са най-нови членове на ЕС от 2004 г., страна, която е с политическа система, притежаваща скромнен опит в парламентарната демокрация, част от територия – Балканите – известни с печална слава, поле на национални антагонизми и на съперничества. Но при все това от края на 80-те години с промени в тях, даващи повод на изследователите да ги дефинират като втора еврореволюция.

Исторически обусловеното изоставане, характерно за обществено-икономическото развитие на България, безспорно тегнеше над заявеното желание за пълноправно членство в ЕС, откъдето преодоляването на изоставането императивно наложи избора за ускорение, динамика на вътрешните социално-икономически и политически процеси – стратегия на догонването. Изоставането не е преодоляно и днес – в началото на 2007 г., такава е истината. Доходи, покупателна сила и потребление, социална справедливост, жизнеспособност на институциите, вътрешни мерки за контрол и баланс, пазарен менталитет, ред, публична инфраструктура, качество на живот и др. са все посоки, в които не малко не достига в сравнение с напредналите в Европа. Но България влиза в обединяващия се Европейски съюз в името на нещо – да увеличава ресурсите за развитие, да придобива облика на развитата ѝ част, да се равни с нейния престиж, да доказва духовната си мощ. При това в голяма степен водена от общия интерес и общата воля на хората, населяващи нейната

територия. Обединителната тенденция в Европа не е заплаха, а възможност за България да се отлепи и излезе от досегашното си положение на страна с често неосъществявани идеали.

Социалната цена на прехода, на модернизацията на икономиката и нормализирането на обществото, на интегрирането в ЕС несъмнено се оказа по-висока и по-осезаема за България в сравнение с други страни, но предпочитанията предполагат и налагат преодоляване на различни бариери, поява и натрупване на причинно-следствени и функционални зависимости, водещи до европеизация на страната. В последна сметка само така се формира, а и поддържа политически, икономически и духовен климат в България, различен от миналото, приближаване и подреденост по европейски стандарти. При всички случаи във взаимоотношение, носещо чувството на сигурност. С удовлетворението, че една непосредствена перспектива в определен момент влиза във фактологията на реалното, че историята съдбовно решава да се изграждат повече мостове между страните от Европа, откъдето тя се появява в нова вътрешност и външност, с ясна линия на взаимопроникване на толкова много народи в иначе ограничено пространство като част от света, макар да се запазва разлика между обединители и обединени. Така Европа се пресъздава на нова основа с ново лице, структура, водещ дух – съзидателният, обединителният, събудена за нов живот и роля, немислими доскоро.

Няма как да не се съгласим с Т. Г. Аш, че "Европа е сложна многоцветна смесица, която няма еквивалент другаде на земята"¹⁵, с неговата оценка, че тъкмо тази Европа днес, както никога в по-раншната далечна и по-близка история, е толкова много приближена до идеята да бъде обединена и свободна. Новата Европа, като днешно състояние с характерни

¹⁵Т. Г. Аш, Свободният свят. Америка, Европа и изненадващото бъдеще на Запада, ОБСИДИАН, С., 2005, с. 264.

особености и форми, с изградени и функциониращи институции, радваща еврофили и дразнеща войнствени критици, предполага отдаване на дължимото на други исторически времена и хора, проектирали в своето настояще бъдещето ѝ.

2 ОТ ИДЕЯТА ЗА ОБЕДИНЕНА ЕВРОПА КЪМ НЕЙНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ

2.1. Към корените на идеята

Често се утвърждава, че идеята за обединение на европейските народи има многовековна история, доколкото нейната поява се вижда немалко векове назад, като проекция на не толкова близко минало, но има и друга гледна точка – "Идеята за обединена Европа възниква през XIX век и се свързва с преодоляването на националните настроения и икономическите противоречия между отделните държави"¹ Ние приемаме първата, най-вече защото събития и прояви я доказват като възникваща в отдалечени от нас времена. Но считаме, че нейното официализиране и действията (с нови, различни от оръжията средства) за практическата ѝ реализация са неделими от по-новата история на европейския континент, доколкото "една обединена Европа" е задвижена от конструктивни актове за разлика от времена, когато "В

¹Панушев, Е., Икономическа интеграция в Европейския съюз, Издателство "Некст", С., 2003, с. 11.

продължение на десетки столетия практическата същност на европейската общност винаги е съпроводена с агресивна експанзия”²

Карл Велики (768-814 г.), крал на франките, обявен за светец от църквата, който на 25 декември 800 г. – три века след края на Западната римска империя – е коронован в Рим за император, има явната амбиция да възстанови Римската империя, да служи на нейното единство. Той сам се определя като ”баща на Европа”, правейки опит тя да живее в имперски форми, виждан е като първият създател на Европа. Тъкмо в неговия двор историците констатираят ранното използване в политически смисъл на думата ”Европа”. Карл Велики, иначе суров завоевател и император книжовник, ”налучква пролука към общоевропейската идентичност заедно с направата на европейската къща”³. Според А. Пантев неговата ”многонационална” империя е малко неудобната, но най-рационална историческа проекция на Европейския съюз – Европа за К. Велики е ”колкото географска карта, толкова и духовен свят”⁴. Така той се извисява, за да остане историческо присъствие в Европа, отличаващ се с виждане, което ”все още липсва дори и на съвременните зидари на Европа, които я виждат повече като канцелария, отколкото като културна общност”⁵.

Границите на империята на Карл Велики, организатор и водач на 50 завоевателни похода, приблизително съвпадат с тези на страните, създаващи далеч по-късно през 50-те години на 20 век първите интеграционни структури в Западна Европа – тези на 6-те учредителки. Империята на Карл Велики не просъществува дълго, разпада се след смъртта

²Пантев, А., Големите имена на европейската идея, в. Стандарт, 23 август 2005, с. 18.

³Пак там.

⁴Пак там.

⁵Пак там.

на своя създател, но неговото господство, доколкото той е най-могъщият владетел на Западна Европа, ускорява развитието в посока към европейска цивилизация, залагаща на християнските ценности. Идеята за Европа все още съвсем не е консолидирана, надценяван е и идеалът за европейско единство.

Прибързаността на Карл Велики, с която той налага римската корона върху племенния род, изключва възможността за действително голяма държава в бъдеща Европа, създаденото от него не е единна империя, а, както го оценява Х. Шулце, начало на пъстро многообразие на европейския държавен свят, в който завинаги остава живо съзнанието за вътрешна съпринадлежност⁶ В последна сметка връх вземат сепаратистките сили, а не центристичните, обединителните сили и, макар че в течение на близо 10 века почти непрекъснато има римски император, на практика няма споена, устойчива империя, защото няма централна политическа власт⁷ Традицията на християнския император, тръгнала от Карл Велики, и проявяваща се в каролингската империя, която е национално многолика, обаче не се прекъсва. В лицето на Свещената Римска империя, устроена в Германия през 962 г. и обхващаща Средна и Югозападна Европа, са възродени трайните аспирации у носителя на императорската власт нейните граници да съвпадат с тези на Европа. В този смисъл императорската титла, ориентирана към обединителната идея, както в периода на късната Римска империя, залагаща на християнството като официална

⁶ Вж. Шулце Х., Държава и нация в европейската история, Издателство "Лик", С., 2002, с. 21-23.

⁷ През 962 г. се формира Свещена Римска империя начело с Ото I, но изместена в Германия и съществуваща до 1806 г. В края ѝ тя е оглавявана от Франц II. Междувременно на границата между 15 и 16 век нейна идейна основа става католическият универсализъм, а преследвана цел – обединяване на всички католици, населяващи Европа.

религия, така и на Свещената Римска империя, защитаваща папството, остава по-скоро с идеала, а не с постигането му. Доминиращата тенденция е на обособяването, проектирането и оформянето на европейските държави, чийто финал е в зрялото средновековие. "Европа не била никога изцяло интегрирана "отгоре", поради традициите на автономни права, развили се още през тъй наречените Тъмни векове"⁸ Така единството на Западна Европа през Средните векове се оказва желано, но в действителност далеч непостижимо, сякаш в някаква степен утопично. Но идеята, мечтата за единство е факт, явяващ се източник на социална енергия. А. Пантев подчертава, че "многонационалната" империя на К. Велики е "малко неудобната, но най-рационална историческа проекция на Европейския съюз. Историческата тъкан на тази идея остава непрекъсната от изпитанията на религиозни войни, междудържавни стълкновения, етнически прочиствания и идеологически несъвместимости. Историческият Карл Велики подчертава френско-немския корен на Европа. Не само като отрицание на векове враждебност, но и на противопоставяне на други представи за единна Европа"⁹

Столетия след Карл Велики от средновековния личен съюз в Западна Европа се появяват силни национални държави – устойчиви, надличностни, обвързани с институциите. "Понеже феодалната система се формира предимно в каролингската империя, европейската държавност се развила на първо място в онези територии, които представлявали наследството на империята на Карл Велики или които били завладени от тези територии: следователно, заключава Х. Шулце, във Франция, Германия, Испания, Англия, Италия и норманските държави в Нормандия и Си-

⁸ Деланти, Дж., Изобретявайки Европа. Идея, идентичност, реалност, Издателство "Балкани", С., 2004, с. 63.

⁹ Пантев, А., Големите имена на европейската идея, в. Стандарт, 23 август 2005, с. 18.

цилия... Организирането на новосъздадените и новоструктурирани територии трябвало да преобрази самата власт"¹⁰ С прехода от феодалния личен съюз към държавата (националната) властта на императорите се превръща във фикция.

Между впрочем в средните векове привържениците на обединяването на Европа виждат различни възможности за неговото постигане – едни са за ползването на силата, други избират убеждението. Несъмнено "Идеята за Европа, пише Дж. Деланти, е рожба на XV и XVI век, тъй като през тези векове тя добива своя собствена тежест като секуларизирана версия на християнството, което започнало да запада като обединяващ наратив"¹¹. Реалностите се творят от идеите, неотделимо свързани са с тях. Идеята за обединена Европа е модел на Европа, контрапункт на нейното разделение. Така не случайно през 1617 г. тя е видяна като "велик проект"

Идеята за единна Европа пуска корени в среда, в която в течение на столетия доминира разграничаването от съседите, противопоставянето, враждебността, с впечатляващо не-обикновена съвкупност от различия. Но явно мощна логика налага нейната поява, представата за необходимостта от изграждане на институционална организация, преодоляваща конфликтността между националните държави и закрепваща постигнатото съгласие между тях. При отсъствието на ред, настъпва хаос от претенции. За французина Пиер Дюбоа създаването на конфедеративна "християнска република" е най-удачният начин за прекратяване на войните.

През 15 век (дълго преди Ренесанса и Просвещението) се появява проектът на чешкия крал Иржи Подебрад, предлагащ създаването на съюз на европейските народи с оглед противопоставянето им на заплахата от турска агресия на континента. Търсеното единство е в името на защитата на границите, на отбраната. Кралят (известен още като Георг

¹⁰Шулце, Х., Цит. съч., с. 24-25.

¹¹Деланти, Дж., Цит. съч., с. 92.

фон Подебраски) пръв си служи с популярното днес "Европа на нациите", настоява за общо съгласие, ратува за мир чрез обединение на независимите европейски дворове. Мечтата му е Европа да бъде стабилна. Такава той я вижда на договорна основа с равноправни участници. Управлявана от съюзно събрание. Впечатляващи са размишленията на Иржи Подебрад, в тях има проекции, надрастващи и изпреварващи с векове съвремието му, които във втората половина на 20 век са реалност – бюджет на ЕС и принципи на неговото формиране, колективно гарантиране на безопасността и др. У Иржи Подебрад виждат носителя на възвишена политическа духовност. А. Пантев забелязва, че той е първият евроинтегратор, пращане на ЕС, който понякога невежествено или преднамерено е подминаван в стандартните речници и справочници за бащите на Европа, защото не пасва на национализираните варианти във внедряваните акценти на обединена Европа, всичко казано или предприето след него спрямо европейското единство не изглежда толкова ново, предвижда безусловен паритет на всички участващи в съюза¹²

Френският дипломат маркиз Дюк дьо Сюли (1516-1614) по поръчка на крал Хенрих IV (1555-1610) и черпейки вдъхновение от Иржи Подебрад разработва "велик план" за европейско обединение. Според него 15 европейски държави трябва да сключат помежду си съюз, носещ им гаранции в редица области, в т.ч. и възможност в негови рамки за свобода на търговията. Съюзът следва да се управлява от сенат, в който участващите страни са представени пропорционално според мащаба си – размер, могъщество. Херцог дьо Сюли, бидейки прагматик, счита за възможно обединяването на Европа чрез военна сила. В неговия план главна роля в създаването на коалиция от европейски държави и нейното последващо

¹²Пантев, А. Големите имена на европейската идея, в. Стандарт, 8 септември 2005, с. 14.

развитие се отрежда на Франция. Внушения и амбиции, с които и днес не се разделят французите.

Емерих Крюсе (немец по произход), виждайки често възникващите разногласия и конфликти между народите, отдава предпочитание на мирните средства за тяхното преодоляване, което предполага формирането на междудържавна асамблея. От нея и от поддържането на мира най-заинтересовани са търговците. В представата на Крюсе за обединителния процес се вплита и въпросът за единната валута и нейната роля, за необходимостта от прилагането на умерени финансови и митнически мерки спрямо търговията.

Конфедерацията на европейските държави се вижда като необходима от французина абат Шарл-Ирине дьо Сент-Пиер (1653-1743). За него тя се диктува от силната взаимозависимост на държавите. Не особено големият им размер прави неизбежни отношенията между тях. Устойчивостта на конфедерацията на европейските държави има за основа обективно съществуващото европейско равновесие, въведено в законова рамка и с изградени постоянно работещи институти. Всъщност това е проект за "вечен мир" въз основа на договор, сключен между европейските монарси.

Друг от ранните конфедеративни планове за единство на Европа принадлежи на англичанина-пацифист Уилям Пен (1644-1718), убеден, че Европа не се нуждае нито от териториални промени, нито от гранични сблъсъци. Носи представата, че икономическото преуспяване предполага среда, която е мирна. У. Пен е автор на публикуваното през 1693 г. "Есе върху настоящето и бъдещето на Европа". Предлагайки формирането на общоевропейски съюз, той приема, че институтите му следва да бъдат с определени правомощия спрямо неговите участници, оставащи в моментното си държавно-политическо състояние. Отстоява необходимостта от създаване на общоевропейско събрание, вграждащо в себе си обединената сила на участващите държави и позволяваща

му да налага на отделна страна или страни своята власт за изпълнение на колективно взети решения. Дори предвижда дела на представителството в него на обединяващите се държави, сочи официалните езици – латински и френски. Общоевропейската система в конструкцията на У. Пен, наречена от него Генерални щати, залага на защитата на свободата на националните държави (на запазването на суверенитета им), на съхраняването на техните ценности, делегират ѝ се пълномощия единствено по въпросите на поддържането на мира. Нейното функциониране се обвързва с източниците на финансиране, нормите на представителство и др. Извеждайки необходимостта от европейско единство, У. Пен го вижда като осигуряващо запазването на целостта на християнството, не изключва присъединяването на Турция в общата държава все в името на сигурността на християнския свят.

Идеалът за обединяване на Европа (по-скоро практическите действия за такова) се свързва и с името на Наполеон Бонапарт. Властният император е устремен към създаването на такава система, при която в Европа да има един народ. Той живее не само с идеята за обединяване на Европа, да създаде Европа по подобие на Франция, опитва се да я материализира, разрушавайки Свещената римска империя, за да изгради на нейно място своя под формата на Френска империя. В неговия замисъл и действие Европа на Наполеон не включва Англия, Русия, европейска Турция. А. Пантев нарича този факт показателно изключение, ставащо после съдбовно и с далечни пулсации, обръщайки внимание, че Наполеон е вестителят на новата държавнополитическа конфигурация на Европа, че неговата по-добра Европа е само поредната реплика на Римската империя, обединение чрез властване, междувременно оставяща тягостното съмнение дали е възможно в Европа да се стигне до един народ въз основа на обща валута, химн, хармонизирано законодателство, унифицирани

институции, обща конституция и др.¹³

Идеалът за обединение на Европа не е моментно увлечение, той битова продължително време в идейния свят на представителите на интелектуалния елит, носим е в различни времена от велики мъже като Данте, Лайбниц, Юм, Жан Жак Русо, В. Юго, Кант, С. Симон и др. На практика той остава в собственото им съвремие само мечтание на мислители, повече хуманистичен призив, но не и като реално единство на Европа в политически план. Както забелязва М. Олброу, "проектите не са длъжни да успеят", доколкото техните начала могат да се окажат скрити в тъмните недра на въображението и в крайна сметка да бъдат съвсем мъгляво доловени или да останат напълно неразбрани¹⁴

През 13 век Данте изказва идеята за обединяване на Европа в рамките на Свещената римска империя, виждащ в основата на устройството на обединена Европа по-скоро нравствени, отколкото политически детайли. За него силата, която ще обедини трайно Европа не е папството, а императорската власт. А самото обединение е натоварено с надеждата за осигуряване на всеобщ мир. Лайбниц и Юм предлагат създаването на съюз на европейските народи. Ж. Ж. Русо (1712-1778), считайки, че всички държави в Европа образуват помежду си своеобразна система, предлага план за конфедерация. Както забелязва Цв. Тодоров, "По времето на Русо тази "система" е съществувала в умовете, но е била опровергавана от фактите: конфликтите между европейските страни са били нещо обикновено"¹⁵. Принципите ги има, но действията не достигат до тях. Едно нещо е корпусът от идеи, съвсем друго е наличието на политически условия за

¹³Пантев, А., Големите имена на европейската идея, в. Стандарт, 30 август 2006, с. 18.

¹⁴Вж. Олброу, М., Цит. съч., с. 51.

¹⁵Тодоров, Цв., Новият световен безпорядък. Размисли на един европеец, Издателство "Изток-Запад", С., 2003, с. 83.

реализирането им. В този смисъл проектът е, както подчертава М. Олброу, "съчетаване на енергия, ресурси и практики в системно цяло и надаряването им с цел, посока и последователност"¹⁶, или, както той сочи, идеята и въображението са само част от него, също както историята е нещо повече от история на идеите.

Утопистът Сен Симон, потомък на Карл Велики, непрекъснато кроейки и прекроявайки планове, ратува за независимост на европейските народи, предлага те да се реорганизируют в нова политическа рамка, да формират европейски парламент. Негово е съчинението от 1814 г. с иначе дългото заглавие "За реорганизирането на европейското общество или за необходимостта и средствата за съединяването на народите на Европа в единно политическо тяло, при запазването на националната независимост за всеки един от тях" В идейния свят на С. Симон политическото обединение на европейските държави е пътят към мирна Европа. Изповядва убеждението, че за да се извършат велики дела, е необходимо страстно увлечение.

Кант през 1795 г. във "Вечният мир" обосновава изгодите от федерация на свободни държави. Волтер е убеден, че националната държава се измества от Европа, в която няма французи, германци, испанци и пр., а единствено се населява от европейци. През септември 1869 г. в писмо до Конгреса на мира в Лозана, В. Юго отстоява възгледа за "Европейска федерална република, градяща се върху правото" Като плод на неговото мислене някои приписват известната днес формула "Европейски съединени щати", докато за други авторството е на Карло Катанео¹⁷ И всичко това обаче е все

¹⁶Олброу, М., цит. съч. с. 51.

¹⁷Вж. E. Herriot. Europe. Paris, Les editions Rreder, 1930, p. 34. Позната е тезата, че обединението на Европа е започнато със силата на меча от Карл Велики, Наполеон, Ад. Хитлер, които в различни епохи подчиняват в големи империи земите, които сега оформят Европейския

още във време, когато Европа поражда враждебността, когато опитът за възникване на велика сила на континента про-вокира другите страни да се обединят срещу нея, войната за уравнивяване.

2.2. Европа през 20 век – движеща се от разделена към обединена

В първата половина на 20 век особено активно се лансират проекти и инициативи за европейско обединение – Mitteleuropa (Централна Европа), планът "Бриан" и др.¹⁸ В периода след Втората световна война проектите за бъдещ съюз в Европа (във висока степен инициирани от САЩ) са явен приоритет. Концепциите за обединяването на държавите от западната част на европейския континент приемат сравнително конкретна и практическа ориентация – накратко последвани са от политически действия. Европа е притисната от факта, че в двуполусния следвоенен модел в известна степен е без самостоятелна роля в развитието на света, тя няма вече капацитета на велика сила. Не могат да се пренебрегнат и достатъчно ясно наслагващите се опасения, че родената на континента национална идея и свързаното с нея национално-държавно деление могат да се окажат устойчива даденост,

съюз.

¹⁸ Преди края на Втората световна война – 1944 г. Холандия, Белгия и Люксембург са убедени, че бъдещото им икономическо развитие е тясно свързано и на 1 януари 1948 година основават митнически съюз – Бенелюкс. В началото на 50-те години след образуването на Европейското обединение за въглища и стомана се предлагат няколко плана за създаване на наднационални организации – планове Пфлимлен, планът Шарпантие, планът Бонфу, планът Плевен. Особено активна в тази посока сред западноевропейските държави е Франция, тя е инициаторът за разработването на отделните планове за интегриране на Западна Европа.

предполагаща конфликтите и в бъдеще и водеща европейската цивилизация до изоставане от модерните принципи на развитие на междудържавните отношения.

Х. Шулце, разглеждайки държавата и нациите в Европа, подчертава, че Първата световна война приключва с победа на националния принцип, докато "Сигурно е обаче, че през 1945 г. континентът притежава напълно различно лице"¹⁹. Според него реконструкцията на традиционния европейски държавен ред се проваля още в предпоставките си. Историата на Европа може да се разглежда като непрекъснато повтарящ се опит за възстановяване на загубеното ѝ единство чрез налагане хегемонията на една държава – като се започне с Испания през 16 и 17 век, използваща съкровищата на отвъдморските си владения и окрилена от вярата в мисията си да възстанови католичеството единство на Европа; следвана от Франция – два пъти опитваща се да се превърне в европейски хегемон, първият път при Луи IV, а вторият – с възложена от Френската революционна мисия – при Наполеон. Англия използва двете поражения на Франция в началото на 18 и после през 19 век, за да изгради един вид непряко хегемониално господство в Европа, заинтересувана на първо място от отвъдморските си владения. Хегемониални опити са присъщи на Русия, на Германия. Този на Германия е обаче с уникална разрушителна сила, европейската държавна система не може да събере сили за самостоятелна реакция – цената е поделяне и включване на нейни територии в сферите на интереси на световните сили САЩ и Съветски съюз²⁰.

Клаус Боршардт, разкривайки усилията за европейско обединение, пише, че "Европейската общност не е първият политически израз на идеята за дълготрайно обединение на европейските държави. Различни инициативи са я предхождали. Повечето произлизаха от диктатори и от воля за надмощие.

¹⁹ Шулце, Х., Цит. съч., с. 320.

²⁰ Вж. по-подробно Шулце, Х., Цит. съч., с. 320-323.

Два познати примера: Наполеон, чиято амбиция беше обединението на Европа под френска власт и Хитлер, който се опита насила да подчини Европа на Третия Райх.

Все пак, забелязва авторът, могат да се открият и мирни и доброволни начини за обединение на равностойни по права партньори. . . Трябваше да се дочака пълната разруха на континента, т.е. политическия и икономическия упадък на европейските държави с техните архаични, национални структури, за да се създадат условия и да се наложи много по-радикално поведение спрямо реорганизирането на Европа²¹

Векове единството на Европа е по-скоро апелация, повече идеал, най-вече клонящо към невъзможно заради териториални промени и гранични свади, заради агресия и амбиции за хегемония. По-скоро е пространство на национализми, преследващи врагове. Идеята за обединена Европа от една страна е възвишена, а от друга с твърде малко реалност. Х. Шулце сочи, че "Европа винаги е можела да се обедини срещу нещо, но не в името на нещо. Европа преживява своето единство преди всичко тогава, когато става дума за защита от обща илюзорна или действителна опасност, и губи това единство, когато опасността изчезне. Единството на Европа се установявало, когато арабите нападнали Галия, когато монголите нахлули в Унгария и Шлезия, когато турците се озовали пред Виена, както и при въстанието на китайските боксери през 1900 г."²² Така автономната идея за единство на Европа се доближава до реалност за мига, но не се осъществява като трайни обединителни процеси в широките континентални рамки.

Основаването на новата Европа, започващо от 50-те на миналия век, контрастира на предшестващата ѝ история, из-

²¹ Боршардт, К. Д., Европейското обединение – съзидание и развитие, Център за европейски изследвания, С., 1992, с. 5.

²² Шулце, Х., Цит. съч., с. 327-328.

пълнена с воюване един срещу друг на европейските народи в продължение на векове, с взаимна ненавист и омраза. Това е крачка напред, надмогваща предишни пречки пред обединението на Европа. Т. Г. Аш поставя във връзка с това следния въпрос: "Каква беше целта на тази Европа" и отговаря: "Да спаси нас, европейците, от самите нас, сътворили това кърваво минало, и от Червената армия; от варварството пред нашите врати и от варварството в нас"²³ Това е обясняващо поне началото на процеса, следващите го стъпки. Докато днес каузата за изграждането на Европа изглежда се поддържа от реалности, характерни за съвремението.

Западната част на континента едва в най-новата си история живее в продължение на повече от половин век в рамките на един съюз, при това решена да продължава да живее в неговата рамка. Заплахата от източния блок вече не съществува, той остана като реквизит на миналото, но съюзът на европейските народи се разраства, включвайки нови страни. Европейският интеграционен процес е пряка и логическа последица от Втората световна война, от нейното приключване, от необходимостта за траен мир като основен политически мотив, той е конкретна даденост и в нашето съвремие, а също така е знаков за бъдещото развитие на континента.

Дж. Деланти, подчертавайки, че идеята за Европа е една от най-трайните теми на 20 век, пише: "В частност аз съм поразен извънредно силно, че както и националността, идеята за Европа възниква по време на тежки изпитания и е поддържана повече посредством конфликти, отколкото чрез консенсус и мир"²⁴ Авторът сочи, че Европейският съюз държи монопола върху идеята за Европа и че това е идея с негативни импликации, колективна концепция за неясни цели, не всички от които трябва да бъдат отхвърлени, че тя възплъщава предразсъдъци, вкоренени дълбоко в историята

²³Т. Г. Аш, Цит. съч., с. 80.

²⁴Деланти, Дж., Цит. съч., с. 5.

на Европа и не може да бъде освободена от жестокостите, извършвани в нейно име²⁵

Трябва да се отчете, че представата за Европа непременно се свързва с националната държава. Дж. Джеланти убедено заявява: "Да предполагаме, че Европа на европейското единство се отнася до космополитен идеал извън сепаратизма на националната държава е съвсем ясно казано заблуда. Като конкретна величина Европа е безсмислена без националната държава"²⁶ Видимо е преклонението на автора пред националната държава. Факт е откровената опозиция срещу Европа като цяло, идеята, че има много "Европи" и доминантната от тях е по-скоро Европа на изключването, отколкото на включването, откъдето Дж. Джеланти стига до заключението, че "Самото понятие за европейски съюз би имало твърде малко смисъл, ако нещо не бъде изключвано"²⁷ Това в известен смисъл е некоректен прочит на историята на европейската икономическа интеграция. Все пак в началото си тя действително следва линията на изключването, доколкото "европейската фамилия" е западна, но с последващите разширявания на нейния обхват с нови страни членки е Европа на включването. Формирането на членството, а и неговото увеличаване е не толкова обикновено, по-скоро уникално, магическа формула, тъй като е предшествано от свят, опустошен от омраза, свят на конфликти, граждански войни и мизерия, свят на нации традиционно недружелюбни, свят на блоково противопоставяне.

Явно във времето представите, старите възгледи са много устойчиви и сигурно си струва да напомним Дж. М. Кейнс, твърдящ по конкретен повод, че трудността се крие не в новите идеи, а в освобождаването от старите. Вярно е, че националните държави са играчите в Европа, че системата

²⁵ Пак там, с. 206-209.

²⁶ Пак там, с. 207.

²⁷ Пак там.

на суверенните национални държави се оказва особено жи- лава, устойчива, че идеалът на националната държава е с вековна история. Но неоспорим факт е взаимозависимостта между националните държави в Европа, която в специфич- ната геополитическа обстановка на континента след Вто- ра световна война ги принуждава да си сътрудничат, нала- га им да търсят модел на успешно европейско обединение, което да реорганизира континента така, че да се избегнат националистичните противоречия и слабостта на междупра- вителствената система. Може да се твърди, че страни като Франция, Германия, Италия, Белгия, Холандия и Люксем- бург са сред първите, долавящи спецификата на проблема и те са в конкретно-историческия момент сред най-активните привърженици на интеграционния процес и създаването на наднационални структури като възможност и практическа стъпка за преодоляване разделението на континента.

Между впрочем една от забележителните инициативи за обединяването на Европа, предшестваща няколко десетиле- тия неговото практическо осъществяване, е тази на граф Рихард Куденхоф-Калерги, автор на заглавието "Обединена Европа" (1923), правещо го знаменитост от първа величина. Той е първият председател на Паневропейския съюз. Авст- рийският граф предвижда съюз, в който да се включат по- вечето държави от континентална Европа, запазвайки своя суверенитет, а също така и колониалните им владения от- въд океана. Има се предвид политически, икономически и военен съюз, без Англия и Турция и простиращ се до из- точните граници на Финландия, Балтика, Полша, Румъния и България с общоевропейски институции като федерален съвет, федерална асамблея, федерален съд и федерална фи- нансова система. За негово седалище се предвижда Виена. Планът на Калерги за Паневропейска федерация се приема от европейския интелектуален елит, но интересът към него на т.нар. широка публика е ограничен. Все пак главното е,

че се ражда Европейското движение, че в Европа се полагат усилия за формиране на нагласа и готовност за създаването на съюз, който да организира регионалното сътрудничество между държавите, участващи в него.

Исторически първото официално предложение за обединяване на Европа принадлежи на Франция – прави се от Аристид Бриан, външен министър на страната, в известната му реч, произнесена на 7 септември 1929 г. в Женева пред Обществото на народите. Неговото послание е към 27 европейски държави, предлага практически стъпки към политическо обединение на Европа и получава значително голям политически резонанс. То гласи, че между народи с географско положение като това на европейските трябва да се основе някакъв вид федерален съюз, че те трябва да имат възможност да встъпват помежду си в съюз, да обсъждат интересите си, да достигат до общи заключения, да развиват солидарност, което да им позволи в случай на необходимост да се противопоставят срещу сериозни ситуации, ако възникнат такива. В институционалната структура на конфедерацията се предвиждат представителни, изпълнителски и административни органи. Нейното изграждане трябва да се подчини на няколко основни принципа – приоритет на военната безопасност и политическия съюз пред икономическия съюз, гъвкавост на федерацията, гарантираща независимостта и националния суверенитет на всяка държава член и междувременно осигуряваща всички преимущества на колективната солидарност, формиране на общ пазар и прогресивна либерализация на движението на стоки, капитали и хора. Но и проектът, свързан с името на Аристид Бриан претърпява неуспех, подобно на други предложения той не е подкрепен от конкретни действия.

Започналата Втора световна война не парализира идеята за европейско обединение. Карл Гьорделер, излагайки през 1943 г. свой план за мир, подчертава, че "обединението на ев-

ропейските народи в един европейски държавен съюз ни се вижда добро решение. Целта му трябва да бъде опазването на Европа от всяка възможност за пламване на европейска война. . . ”²⁸ През м. юли 1944 г. представители на съпротивата от различни страни излизат с ”Декларация за европейско сътрудничество”, в която се настоява за формирането на европейско правителство, европейски съд, за обща европейска армия след приключването на военните действия²⁹ Сливащият се патриотизъм с европеизма застава на позицията за демократично обединяване на Европа, отхвърляйки насилственото обединение на по-голямата част от континента в рамките на ”Третия райх”. Рухването на последния, поражение за Германия във Втората световна война, е междувременно освобождаване за нея от нацизма, позволяващо ѝ в последващите години да стане съосновател на съюз с формат, коренно различаващ се от по-раншни прояви на обединение и позволяващ с общи действия да се осигурява икономически и социален прогрес на участващите в него страни, премахвайки бариерите, разделящи Европа.

Предприемането на практически стъпки към обединение на Европа за някои изглежда като непосредствено предстоящо. То обаче съвсем не се включва като възможно в началото на 40-те години в дневния ред на общественно-политическия процес, доколкото Вашингтон и Москва по време на военните конференции отказват да приемат темата за обединение на Европа. Страните победителки във Втората световна война, а също формираните в нейния край европейски правителства, нямат за цел европейското обединяване, то не само не е актуално като действие, но и ефективно се блокира. Идеята за обединена Европа продължава да живее, изграждат се още преди спирането на военните действия, а и почти вед-

²⁸ Europa. Dokumente zur Frage der europäischen Einigung, I., Bonn, 1962, S. 101.

²⁹ Ibid, S. 105.

нага след заглъхването на оръжията се задействат федеративни съюзи за нейната пропаганда.

Безнадеждни, безрезултатни за привържениците на европейското обединение са 1945 г., 1946 г. – до 19 септември, когато У. Чърчил произнася прочутата си реч в университета в Цюрих, обосновавайки изграждането на нова Европа – пресътворяването на Европейското семейство, дарено със структура – нещо като Обединени европейски щати, и осигуряващо мир, свобода, сигурност на мястото на следвоенна Европа, видима като купчина развалини. В позицията на У. Чърчил относно изграждането на обединена Европа има много амбивалентност, основания за подозрителност от страна на континентална Европа. Виждането му, че британците са с Европа, но не са част от нея не е удовлетворително за французите. Сам Шарл дьо Гол е неудовлетворен, че при необходимост да избира между САЩ и Франция Чърчил би избрал страната отвъд Атлантика. А това легитимира известния британец като проводник на интересите на Америка при обединението на Европа. При това той проповядва последното като политик от опозицията. Известно е, че тя, идвайки на власт, твърде често се разминава с лансирани пораншни идеи – отново като министър-председател от 1951 г. Чърчил служи на своята мечта и своите задачи, оставя Великобритания встрани от първата крачка към обединението на Европа – Европейската общност за въглища и стомана.

Десетилетието от 40-те до 50-те г. на 20 век се определя от Фр. Книпинг като формиращо бъдещия инкубационен период на европейското обединение, а САЩ като превръщащи се между 1947 и 1957 г. във федералист на Европа, сила, която благоприятства подбудата към процеса на обединяването на Европа³⁰. Всъщност САЩ от януари 1947 г. слагат началото на застъпничеството си за изграждането на европейска регионална интеграция. През м. март същата година американ-

³⁰Fr. Knipping, *Op. cit.*, p. 6.

ският конгрес приема резолюция, която изисква в рамките на ООН да се създаде обединение на държавите от Европа, което е конкретна цел на американската външна политика, провеждана последователно от президента Х. Труман, държавния секретар Дж. Маршал. В рамките на т.нар. "план Маршал" през април 1948 г. 16 държави от Европа създават Европейската организация за икономическо сътрудничество (ЕОИС), на която се възлагат важни функции, свързани с управлението на отпуснатата от САЩ помощ за възстановяване последиците от войната, развитието на икономическото сътрудничество, либерализирането на търговско-икономическите отношения помежду им. Но ЕОИС не е все още организация, вместища се в идеала за интегрирана Европа.

Особено важна роля в усилията на дейците за регионална интеграция в рамките на континента изиграва първият конгрес на представителите на европейските обединителни движения, проведен в Хага през м. май 1948 г. (оставащ в историята известен като Европейски конгрес). Той е под патронажа на У. Чърчил, споделящ вече по-рано, че европейските държави могат да се обединят за общо действие в Европейски съвет, да създадат Европейски съединени щати, позволяващи безпрепятствено движение на нациите и в които бариерите между тях ще бъдат сведени до минимум. Но както забелязва Х. Шулце, създаването на "Съединени европейски щати" въз основа на партньорството между Франция и Германия е "все още шокираща идея по онова време". Желаното политическо образование, наречено "Съединени европейски щати" според автора е неясно, дефанзивна идея, възникваща от страха от комунизма и податливостта към западната хегемония.

Сам У. Чърчил изключва Англия от обединението на Европа, основаващо се на партньорство между Франция и Германия. То се вижда в духа на класическата британска поли-

тика на равновесие на силите, която се опитва да омиротвори неспокойната Европа пред вратите си чрез система от пактове, за да се посвети самата тя на отвъдморските интереси на нейно британско величество. Рухването на империите – британска, френска през 50-те само показва, че европейската хегемония е вече история, че Европа е оставена изцяло на самата себе си и, за да запази собствената си тежест в съюза със САЩ, трябва да обедини и концентрира останалите си сили³¹

Участници на конгреса в Хага са видни европейски политици – Р. Шуман, Пол-Анри Спаак, Леон Блум, Жан Моне и др. В сблъсъка на мнения се очертават две възможни, но принципно различни, концепции за изграждането на обединена Европа – федералната и междуправителствената (съюзистката). Обединението се желае, но привържениците му се разделят относно пътищата за неговото постигане. Волята за обединение се оказва по-силна от различията, от натрупалото се напрежение между конкуриращите се федералисти и привържениците на съюза. Така за европейската обединителна история конгресът в Хага се оказва в ролята на нейна опорна точка.

След войната в Европа, когато европейците по изрази на френския поет Пол Валери имат неопределени надежди, но конкретни страхове, официалните власти в няколко европейски страни категорично и ясно осъзнават необходимостта да развият нов тип междудържавни отношения, избирайки движението по пътя към задълбочената интеграция. На фона на грозните картини на поредното разрушаване на континента единственото най-добро е европейското единство. Зад него стоят съображения, които са пряко свързани с национални интереси. Белгия, Холандия, Люксембург са малки държави, възможна заплаха и реална уязвимост от големите европейски държави – Германия, Франция практически

³¹ Вж. Шулце, Х., Цит. съч., с. 328, 332.

е недопустимо да се пренебрегват, но фактически безсилни поотделно да им се противопоставят или пък да влияят на събитията в Европа. За Германия, в частност за Италия – страни, които напускат фронта на Втората световна война като победени, ангажирането с Европа е възможност за политическо изкупление. Франция, която е с апетити да влияе, се нуждае от обуздаване на Германия. Налице е несигурност от Изтока заради съветската заплаха. Все силни импулси за обединяване на страните от западната част на континента.

За каузата за европейско единство особено активна е Франция – на 9 май 1950 г. външният ѝ министър Р. Шуман в Залата на часовника във воденото от него министерство чрез декларация оповестява позицията на френското правителство, вдъхновена и подготвена от Жан Моне, наричан "вдъхновителят", "строителят на съвременна Европа", "неоспоримият баща на обединена Европа" Притежавайки анализаторски дар, таланта на политически прагматик, Ж. Моне се опитва да промени Европа и, срещайки подкрепа в начинанието, успява, стремежът за обединяване на Европа се докосва до първите практически стъпки, подготвящи реалността на следващите. Декларацията от 5 май втъкава в себе си неговото верую, големи идеи, които се оказват непреходни, т.е., че:

"Европа няма да се създаде отведнъж нито като цялостна конструкция, тя ще бъде изградена само с помощта на конкретни стъпки, свързващи преди всичко една действителна солидарност. . .

Френското правителство предлага цялостното френско-германско производство на въглища и стомана да бъде поставено под властта на един общ Върховен орган в рамките на организация, отворена и за участието на други страни от Европа.

Обединяването на производството на въглища и стомана незабавно ще осигури изграждането на обща основа за

икономическо развитие, първи етап на Европейската федерация, и ще измени съдбата на тези райони, дълго време обречени да изработват оръжия, на които те самите стават жертви. . .

Формирането на тази мощна производствена общност, отворена за всички страни, които биха желали да участват в нея, ще осигури основните елементи на промишленото производство при едни и същи условия за всички страни членки, и ще положи действителния фундамент на тяхното икономическо обединение. . .

По този начин просто и бързо ще се осъществи сливането на интереси, необходими за образуването на една икономическа общност, а така също ще бъде заложен катализатор за създаването на една по-широка и по-дълбока общност между страни, от дълго време противопоставени помежду си от кървави разделения.

Чрез съединяването на базисните производства и учредяването на един върховен орган, чиито решения ще бъдат обвързващи за Франция, Германия и други присъединили се страни, това предложение ще положи първия камък на една Европейска федерация, необходима за запазването на мира³².

Главният адресат на френската инициатива е Германия, "предприетите действия трябва да засегнат на първо място Франция и Германия", които само в няколко десетилетия воюват помежду си три пъти. Верен ход от страна на Франция, търсеща стабилност и сигурност, но съвсем не срещу Германия, а заедно с нея. Предложението на френската държава, което е отворено и за други европейски народи, намира незабавен отзвук също в Италия, Белгия, Холандия и Люксембург. На 20 юни 1950 г. Франция свиква междуправителствена конференция. Тя се провежда в Париж и е

³² Декларация от 9 май 1950 г., Бюлетин "Европа", март 1977, Център за европейски изследвания, София.

председателствана от Ж. Моне. Преговорите текат близо 10 месеца, повдигат се фундаментални въпроси между страни, които са с нагласата без да нарушават националната си чувствителност да делегират суверенитет в една ограничена, но решаваща област. Ж. Моне е пределно ясен относно целите и атмосферата на преговорите: "Ние сме се събрали, за да осъществим едно общо дело; не за да се пазарим за наша изгода, а за да потърсим своята изгода в общото дело. Само ако отстраним от нашето обсъждане каквото и да е отцепническо чувство, ще можем да намерим решение. Доколкото ние, събраните тук, съумеем да променим своите методи, до толкова духът на всички европейски народи постепенно ще се промени"³³ Така се вижда подходящата формула за бъдещето на континента.

В хода на преговорите се уточнява проектираната международна структура, включваща Върховен орган, Съвет на министрите, Парламентарна асамблея, Съд. Амбицията на преговарящите е да създадат организация, съвършено нова по своите цели, методи, механизъм, да се избегнат недостатъците на класическите междуправителствени организации (изискване за единодушие и др.), организация, независима и с правомощия, които не се поставят под съмнение и с решения, задължителни за държавите членки. Би могло да се забележи, че формирането на ЕОВС и неговия Върховен орган следва най-вече функционалната концепция за интеграцията – изграждане на единно, общо управление в строго определена сфера – производството на въглища и стомана, пораждане на необратими стопански връзки с очакването, че примерът на функционалното интегриране ще покрие и други области на икономиката, разширявайки междустрановото сътрудничество. Начинанието някои автори оценяват като

³³ Цит. по Фонтен, П., Една нова идея за Европа, С., 1992, Център за Европейски изследвания, с. 11.

"скромен проект"³⁴ В специфичната обстановка от края на 40-те и началото на 50-те години проектът никак не е скромен. По-скоро има много амбиция, която е заложена в него, най-вече защото се търси преход от конфликт към единство.

Парижкият договор от 18 април 1951 г. (съответно ратифициран и в сила от 25 юли 1952 г.) полага основите на Европейската общност за въглища и стомана, включваща Германия, Франция, Италия и Бенелюкс. Нейно седалище е Люксембург, а пръв председател на върховния орган е Ж. Моне, заел това място на 10 август 1952 г. Предмет на договора за ЕОВС е управлението на пазарите на въглища и стомана, което да допринесе, съобразно общото икономическо състояние на държавите участнички и чрез формиране на общ пазар, икономически растеж, увеличаване на заетостта, повишаване на равнището на живота в тях.

Характеристиките, който въплъщава ЕОВС като правно-политическа система са следните:

- завършен вид на институционалния механизъм;
- независим наднационален орган – Върховен орган, по-късно наречен Комисия;
- равенство на държавите участнички, отричащо духа на дискриминация;
- финансова независимост – бюджетът на институциите се формира от собствени източници – специални такси (прелевмани) върху производството на въглища и стомана;
- сътрудничество между институциите и др.

Самото създаване на ЕОВС е материализация на идеята за наднационалността в дейността на международните организации, отличаваща ги от класическия им тип вследствие

³⁴Вж. Стегър, М., Глобализация. Съвсем кратко въведение, Издателство "Захарий Стоянов", С., 2005, с. 123.

приложението на функционалния метод на интеграция. Става дума за нова дейност, която е отграничима от наложили се традиции в практиката на развиващите се междудържавни отношения. Наднационалността (супранационалността) според предствата на Р. Шуман се намира между международния индивидуализъм, който, основаващ се на неприкосновеността на националния суверенитет, отхвърля като ограничение на суверенитета всичко, което надхвърля случайните и отменими договорни отношения и федерализма, при който държавите се подчиняват на една свръхдържава, носител на истински териториален суверенитет. Така Върховният орган е:

- наднационална институция, независима от националните правителства в определените от Договора (за учредяване на ЕОВС) граници;
- с белези, различни от характерните за държавата;
- с определени суверенни права;
- с функции, произтичащи от Договора и делегирани от страните-членки;
- отговорен не пред правителствата, а пред институциите на Общността.

На практика като конструкция той е между федералния и междуправителствения метод на интеграция.

Х. Шулце оценява основаването на Общия пазар за въглища и стомана през 1951 г., подчинен на обща администрация, като "първата крачка към икономическо преплитане на Европа" и подчертава, че в неговия край стои Европейският съюз, че "За съвременния наблюдател светът от времето на основаването е вече доста отдалечен; изпълненият с надежда патос, съпровождал първите крачки на европейското обединение, изглежда едва ли по-малко удивителен от естествената готовност на всички участници да се откажат от

национална самостоятелност за тази цел”³⁵

Х. Шулце все в този ред задава въпроса: ”Не станала ли излишна при тези обстоятелства националната държава?” И отговаря: ”През четиридесетте и особено през петдесетте години сред европейската общественост съществува силна тенденция в тази посока. . . Алкиде де Гаспери (1881-1954) в Италия, Робер Шуман (1886-1963) във Франция, Конрад Аденауер (1876-1967) в Германия, Пол-Анри Спаак (1899-1972) в Белгия работели за единство на Европа. . . Това бил не само политически и икономически опортюнизм, но и една съвместна идея, която можела да се позове на големите общи традиции от европейската история и философия. От тази гледна точка историята на европейската национална държава била стигнала края си”³⁶. Х. Шулце е категоричен, че става въпрос най-вече за илюзии, доколкото е спаднала, макар и в нееднаква степен в страните от Западна Европа, гордостта от собствената националност и приема, че ”Националната държава вече не е толкова важна; тя обаче още не е излишна, понеже много от нейните политически и юридически институции, от конституционния и правовия ред до административните организации, не са заменени с нищо друго”³⁷. Това е едната гледна точка. Има и различна от нея, че мечтата за европейска държава е остатък от предишната епоха, че Европа като конкретна величина е безсмислена без националната държава, че Европа, възникваща от липсата на единство на националните държави, в крайна сметка ги укрепва³⁸

”Малката Европа”, тъй като това е Европа на шестте съюзяващи се страни – Германия, Франция, Италия, Белгия, Холандия, Люксембург – символизира спечелването на т. нар.

³⁵ Шулце, Х., цит. съч., с. 329.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там, с. 338.

³⁸ Вж. по-подробно Деланти, Дж., Цит. съч., с. 307.

"първа европейска революция", с нея се слага началото на процес, следващ икономическа и политическа логика, водещ към общност с капацитет да се разширява и задълбочава, а по-късно към Съюз. Първоначалният устрем за обединение на Европа се оказва доста силен, доколкото вече става дума не за фразеология, а за актове, практически действия, наложени от прозрението, че икономическите, военните и политическите съюзи предполагат загърбване на изолиращата съответната страна националнодържавна политика. Той не може да бъде пречупен дори и от провала на опитите за военна и политическа интеграция вследствие нератифицирането, отклоняването на 30 август 1954 г. от френското национално събрание на договора за Европейска отбранителна общност, подписан на 27 май 1952 г. от шестте и предвиждащ създаването на наднационална структура със собствена армия³⁹. Предложението за създаване на Европейска общност за отбрана е подчинено на съображенията за провеждане на обща външна политика, за засилване на външнополитическото измерение на интеграционния процес. Но то просто изпреварва времето си. Същата съдба сполетява и проекта за Европейска политическа общност (проекта "Спаак"), предложен от Общата асамблея на ЕОВС, който е приет в Страсбург на 10 март 1953 г., но чийто статут не се одобрява от правител-

³⁹ Франция в началото на 50-те години на миналия е главен инициатор за учредяването на наднационални организации – планът "Пфлимлиен", планът "Шарпантие", предвиждащи създаването на Европейско ведомство по селско стопанство, планът "Бонфу" за изграждане на Европейско транспортно ведомство. На Франция принадлежи идеята за създаване на Европейска отбранителна общност или т.нар. план "Плевен" (носещ името на тогавашния министър-председател на страната Рене Плевен), но тя самата показва обрат в своята позиция и е причината за нейната нереализация. Всъщност основателна е констатацията на Б. Чуков, че "Франция винаги е била водеща в политически план в Европа, тя винаги е давала европейския "тон за песен" – (Чуков, Б., Сеголен – новата кралица в Елисей, в. Стандарт, 4 декември 2006, с. 29).

ствата на страните.

В своето ранно развитие под формата на Европейска общност за въглища и стомана европейската интеграция е едносекторна, ограничава се до създаването на общ пазар за въглища и стомана, разпростиращ се в държавните рамки на шестте страни основателки и обединението най-напред има "предимно мирно призвание, тъй като успя да обедини в институционна общност и да ръководи чрез принципа на равенството, победителите и победените в последната война в Европа"⁴⁰ Но в същото време ЕОВС е "първият камък в европейския строеж"⁴¹ То има според Р. Купър "важни укрепващи функции", въвеждайки откритост, непозната в по-раншната история на Европа, макар че в неговата представа не "Европейската общност за въглища и стомана (всъщност не толкова тя, колкото пазарът, интегрира европейската индустрия – защото германските въглищни мини си останаха германски, а френските стоманодобивни предприятия си останаха френски)"⁴²

Само няколко години след учредяването на ЕОВС при последващи го неуспешни опити за политическо интегриране в Западна Европа привържениците на европейското обединение залагат по-категорично на икономическите аспекти на интеграцията, намирани за по-реалистични като посока на развитието на отношенията между европейските държави. "Макар че трайният мир бе основен политически мотив за създаване на новата Общност, тя, заключава Дж. Пиндър, не би успяла без адекватна дейност в икономическата област, където бе насочила своята сила"⁴³

Правителствата на шестте учредителки във втората поло-

⁴⁰Фонтен, П., Цит. съч., с. 5.

⁴¹Пак там, с. 16.

⁴²Купър, Р., Разпадането на нациите. Ред и хаос през ХХІ век, ОБСИ-ДИАН, С., 2004, с. 52.

⁴³Пиндър, Дж., Европейският съюз, Издателство "Захарий Стоянов", С., 2006, с. 42-43.

вина на 50-те намират, че е време за преминаване към нов етап в изграждането на Европа. Обединението, движейки се по пътя на икономическата интеграция, трябва да продължи чрез развитието на общи институции, постепенното сливане на националните стопанства, създаването на общ пазар и поетапно хармонизиране на социалните политики. Англичанинът Дж. Пиндър обръща внимание, че французите се стремят да играят ролята на лидер сред европейските нации, че тъкмо "Благодарение на френското настояване за ограждане на общия пазар с общи външни тарифи ЕИО бе в състояние да заведе преговори на равни начала със Съединените щати; а това демонстрира потенциала на Общността да влезе в ролята на основен актьор в международната система, когато вече притежаваше общ инструмент, с който да ръководи външната си политика. Това бе първа крачка към удовлетворяване на друга цел на Общността: да се възстанови в широкия свят влиянието на Европа, съсипано от двете братоубийствени войни"⁴⁴

Англия, поканена да участва в учредяването на Европейските общности – Европейската икономическа общност и Европейската общност за атомна енергия, не приема да се включи в процеса на тяхното изграждане. На конференцията в Месина (Сицилия), проведена на 1 и 2 юни 1955 г., предшестваша създаването на ЕИО и ЕОАЕ, английската страна чрез официалния си говорител заявява своето категорично становище пред събралите се, заставащи зад обединяването на Европа: "Бъдещият договор, който вие обсъждате, няма шанс да бъде подписан; ако все пак бъде подписан, той няма шанс да бъде приложен. Ако въпреки всичко бъде приложен, той би бил напълно неприемлив за Великобритания... *au revoir et bonne chance*"⁴⁵

⁴⁴ Пак там, с. 44-45.

⁴⁵ Roy Denman, *Missed Chances*, London, Cassel, 1966 – цит. по Бжежински, 36., Голямата шахматна дъска. Американското превъзходство

Нейната позиция, подобна на тази при създаването на Европейската общност за въглища и стомана е, че не може да прехвърли част от правомощията си. Тя продължава да отстоява като възможен път за развитие на междудържавните отношения създаването на паневропейска зона за свободна търговия, т.е. премахване на митата между страните членки на зоната, но всяка от тях е в правото си да следва независима търговска политика спрямо трети страни. Съображенията на Обединеното кралство се подкрепят от Дания, Норвегия, Исландия, Австрия, Португалия и Швейцария. Тази група държави на 4 януари 1960 г. в Стокхолм подписва Конвенция за създаването на Европейска асоциация за свободна търговия, най-вече обречена на неуспех, доколкото изначално е с ограничени икономически цели и възможности.

Постигнатите споразумения между шестте за учредяването на нови институции, предполагащи общ икономически съюз и съюз в областта на мирната употреба на ядрената енергия са юридически⁴⁶ скрепени в Рим на 25 март 1957

и неговите геостратегически императиви, ОБСИДИАН, С., 1997, с. 53.

⁴⁶ През юни 1955 г. международната конференция в Месина (Сицилия) слага началото на много активна работа за разширяване и задълбочаване на интеграцията в Западна Европа между шестте от ЕОВС, но вече в областта на икономиката, а също и в една по-тясна сфера каквато е атомната енергетика, завършваща въз основа на т.нар. "доклад Спаак" с договорите от 25 март 1957 г. за създаване на Европейска икономическа общност и Европейска общност за атомна енергия, под които стоят подписите на страните създали Европейското обединение за въглища и стомана. "Докладът Спаак" е приет по принцип на конференцията на ЕОВС, проведена през май 1956 г. във Венеция и предлага развитието на общ пазар, целта е създаване на голямо икономическо пространство, подвластно на обща икономическа политика, формиране на силна производствена единица.

Координацията на икономическата политика на отделните държави-членки се подчинява на съображенията за избягване на платежно-финансовите затруднения, а за решаването на проблемите на изостаналите райони, на преквалификацията на работната ръ-

г. Римските договорености се приемат като предизвестие на една нова ера, като пътен знак за интеграцията в Европа, "звезден миг" на Европа, подобно на договора от Париж през 1951 г. биват наричани "конституция" на европейската интеграция.

Между впрочем в онези години всяка страна, поставяща основите на новите институции, по свой начин се отдава на колективния проект, договорите са оспорвани, отчасти непопулярни, дори и в шестте държави членки. Големи части от населението им реагират безразлично на европейската инициатива за обединение, проявяват незаинтересованост спрямо нея, житейският им свят не докосва темата Европа. Едва ли би могло да бъде другояче в една социална мрежа от ценности, носещи наслоения от по-далечни или близки времена или достатъчно подвластна на национализма. Този факт не е учудващ, доколкото само няколко десетилетия са изминали от края на 19 век и само няколко години от последната война. При все че във времевата рамка на 19 век има място експлозивният напредък на науката и технологията, той е век от историята, през който средностатистическият европеец все още е неграмотен селянин, с жизнено пространство, откъснато от външното, неинформиран (ако не е във войската) за случващи се световни събития⁴⁷, затворен между стени, строго очертани граници, далеч от чувството на европеизъм и на космополитизма на аристократичното общество.

В кратко време само в няколко десетилетия не може да се очаква у европейските народи появата на откритост, нагласа и готовност за европейско сътрудничество, най-вече защото предшестваща реалност на континента са честите военни сблъсъци и постоянните приготовления за некратковременни военни действия. Освен това след края на войната у западноевропейеца е особено пресен споменът и тежък товарът

ка и пр. се предвижда финансова помощ.

⁴⁷Първата кабелна трансатлантическа линия е от 1866 г.

на конкретните неприятности дошли от нея.

"В началото, пише М. Ленард, нямаше бъдеще, а само не-далечно минало. Напоено с кръв, геноцидно и вездесъщо"⁴⁸ Но тъкмо в следвоенния период управляващите в Западна Европа имат вярата, че започват по собствен почин най-голямата радикална промяна в житейската история на Европа, възлагайки ръководна роля в нея на група почти анонимни технократи (както ги нарича М. Ленард). Времето доказва правотата на мисленето и действието им с факта на постигнатата от европейските държави висока степен на икономическа и политическа обвързка между тях, движещи се в пакет, преминавайки през конфликти и препятствия, от една към друга стъпка.

Римските договорености са акт, произтичащ "от политическата воля на управляващите, но не и от страстния копнеж на народа", пише Франц Книпинг и подчертава, че "Още в "рождения час на Европа" се отваря пропастта между политическо-правителствената целева рационалност и демократическото участие и законността, които и до днес, макар и междувременно с отслабваща сила, се явяват дългосрочен проблем за приемането на европейската интеграция"⁴⁹ В този ред не случайно се констатира, че политическата класа на Европа, европейските лидери трябва да се борят за спечелване съгласието на нейните граждани за изграждането на един по-тесен и силен Европейски съюз.

Оценявайки Римските договорености, Ф. Книпинг обръща внимание, че с тях окончателно се поставя началото на един проект, който става все по-осъществим чрез осъзнаването на общите интереси на държавите в Европа, в които в продължение на векове властват национални настроения, действащи като ограничители. В представата на отделния

⁴⁸ Ленард, М., Защо Европа ще управлява XXI век, ОБСИДИАН, С., 2005, с. 22.

⁴⁹ Fr. Knipping, *Op. cit.*, S. 14.

национален индивид постепенно заема място общото европейско самосъзнание, резултат от бавно настъпващата, но очевидно дълбока и всеобхватна промяна в менталитета на европейските народи, оформи се преплитане на икономическите и политическите дейности на страните членки, което в процеса на развитие все повече се задълбочава и изглежда неразделимо, настъпи промяна в парадигмата от война към мир в Европа⁵⁰ Залага се началото на постмодерна Европа, в която териториалният императив минава в забрава, а обединителната картина, в която участват страните се рисува с боите на европейските споразумения. Системата ги следва, те във висока степен са самоналожени чрез преговори, преразглеждане, явяват се рамката на развиващите се взаимоотношения между страните, възприели да градят европейското единство.

Дж. Пиндър, който е с явни предпочитания към федералната форма на сътрудничеството между страните в Европа, имайки предвид елементите, които се включват в договорите от Рим, полагащи основите на Европейската икономическа общност и на Европейската общност за атомна енергия, подчертава, че 50-те години дават "един ранен пример за сделка-пакет, обхващаща изгоди за всяка държава-членка, с които се характеризират много от стъпките, предприети оттогава нататък"⁵¹

В развитието на европейската регионална интеграция се срещат както фази на подъем, така и на спад, на забава, но навярно не защото не е разработен единен генерален план за протичането ѝ от нейните архитекти. В хода ѝ има години, които дават повод Западна Европа от гледна точка на извършваното за "по-тесен съюз между народите на Европа" да бъде оприличавана на "запустяла строителна площадка" Но има място също така за безспорно доверие в Общността,

⁵⁰Ibid., S. 15.

⁵¹Пиндър, Дж., цит. съч., с. 60.

осигуряваща рамка за мирни отношения между членуващите в нея. Среща се и страхът, че съществуващите центробежни сили ще доведат страните до дезинтеграция. Нещо повече той се окачествява като един от факторите, тласкащи разширяването на обхвата на сътрудничеството между страните. В процеса има определена противоречивост – европейските страни достатъчно убедително желаят постигането на по-широки рамки на интеграционните връзки, но запазвайки "суверенния" си контрол над тях. Все пак онова, което характеризира жизнеспособността на европейския интеграционен модел, движещ се между идеите на федералистите и междуправителственото положение, сочи Ф. Книпинг, е неговата способност да започне отначало след период на големи кризи. Авторът подчертава, че това се случва три пъти:

- след шоките събития от 1954 г. през 1957 г. се осъществява пробив с основаването на Европейската икономическа общност и Евратом, след който се поставя началото на митническия съюз и общата селскостопанска политика, енергично реализирани в рамките на едно десетилетие;
- 1969/1970 г., когато с помощта на умерената концепция на държавни ръководители като Ж. Помпиду, В. Брандт и Ед. Хийт за "попълване, задълбочаване и разширяване" е преодоляна политическата криза, провокирана години наред от Дьо Гол и настъпващото последващо разширяване на страните членки на девет, дванадесет, докато не се стигна до създаването на Европейската валутна система и директния избор на Европейски парламент;
- 1984/1985 г., когато причинената от евросклерозата и британската непреклонност криза стигна до съвместно организиран от Фр. Митеран, Х. Кол и Ж. Делор

бунт⁵², довел в крайна сметка до създаването на единните европейски норми, проекта за общия вътрешен пазар, подготовката на политически и валутен съюз, както и договорите от Маастрихт и Амстердам. Към дълго продължаващия подем от 1984 г. се отнася и фактът, че през 1989/1990 г. "европейският дом" става достъпен реално, макар и в един последващ момент, и за източните части на континента. По този начин перспективата за европейска интеграция се освобождава от налаганото ограничение от края на 40-те години на 20 век да обхваща само територията на Западна Европа⁵³, възприемана като един от двата цивилизационни кръга на континента.

⁵²Към средата на 80-те години се счита, че европейският интеграционен процес е достигнал решителната си точка, налице е криза, показваща големи недостатъци, засилващ се конкурентен натиск от трети страни, списък на необходимите мерки не е достатъчен, Европа трябва "да повярва в собствените си сили", да предприеме решителна крачка и да се придвижи към истински Европейски съюз, към истинско политическо единство, изграждайки дееспособни демократични институции.

⁵³Fr. Kipping, *Op. cit.*, S. 16-17.

3 ПРАКТИКАТА НА РАЗШИРЯВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ОБЩНОСТИ

3.1. Възможността за присъединяване, първото разширяване

Разширяването на европейските общности не е частен случай. То е практика, включваща няколко кръга. Всеки един от тях е повече ли по-малко различаващ се от другия – по време на осъществяване, със спецификата на новоприетите страни – минало (икономическо, политическо), настояще, приоритети, нагласа за място и роля в обединението, с географската им позиция в континенталната рамка и др.

В този смисъл за нас (за България) от гледна точка на реализъм, на по-малко илюзии, но съвсем не вече откъм условия и време (срок) на новите присъединявания към Европейския съюз, по-особен интерес представлява досегашната история на разширяването на европейските общности, доколкото тя показва спецификата на всяко едно от разширяванията и позволява сравненията с придобиването на членство на страните не от групата на учредителите, отношение-

то (не толкова откъм протоколни любезности) на състава на интеграционното формиране в предишните му формати към кандидатите за поредно присъединяване¹ Имаме предвид, че тя хвърля светлина върху фактическите стъпки на географски разширяващия се постепенно, но съвсем не отмерен, в последна сметка обаче задълбочаващ се процес на интеграция със съпътстващи го трудности, специфика, неизбежни противоречия при изграждането на институциите и тяхното реформиране, в т.ч. и на условията, предпоставките, съображенията за привличане на нови членове в системата, която е заложена като отворена от първосъздателите ѝ.

Процесът на разширяване на ЕС има своите правила, изработени от страните членки. И въпреки максимата, че всичко тече, всичко се променя, т.е. настъпват нови реалности, заменяни от по-нови в Европа, в света, принципите на присъединяването на нови страни членки се следват, което има особена важност за посоката, в която Европа се движи.

Погледът към интеграцията в днешна Европа, в бъдеще не изключва погледа назад към историята на процеса, сравненията в неговия ход. Те просто са необходими² – при това

¹Реакцията срещу възможността граждани на новите страни-членки да търсят и се наемат на работа в старите страни от съюза, опасенията за нарастваща престъпност с факта на разширяване, макар че в тях има някакво привикване с различните, дава повод да се мисли, че дори и в новото си битие по-напредналите в Европа оставят усещането и внушението, че за тях разширяването на Изток е по-скоро жертва, проява на снизхождение, но не непременно необходимост. Всъщност това са знаци, които се разчитат във времето и по адрес на Гърция, Португалия и др., но не и по отношение на Швеция, Финландия, Австрия. Л. Търоу, имайки предвид и страни от Източна Европа пише: "Поканените да се присъединят ще бъдат поканени, защото са донесли нещо на масата – обикновено география" – цит. съч., с. 183.

²Ондраш Инотай застава зад друга гледна точка и пише: "Би било грешка и не е исторично да се прави сравнение между присъединяващите се сега страни към ЕС с присъединили се преди тях, защото както глобалната, така и европейската обстановка се промени фун-

не само и особено за онези, които са извън ЕС, но се стремят и подготвят да влязат в него. Споделяме виждането на Жак льо Гоф (редактор на поредицата "Строителството на Европа"), че "който иска да се впусне в начинанието Европа, трябва да познава цялото минало и да притежава поглед за бъдещето", че големите надежди "ще се сбъднат само ако отдават дължимото на историята. Без своята история Европа би била без произход и бъдеще. Защото днешният ден се корени във вчерашния, а бъдещето произтича от миналото. Това минало не бива да парализира настоящето, а да му даде възможност, съхранявайки се, да се промени и, развивайки се, да получи нов образ"³

В света Европа, по-точно днешният Европейски съюз (съществуващ въз основа на подписания на 7 февруари 1992 г. договор в Маастрихт и стъпващ върху три стълба, напомнящи гръцки храм⁴), е най-яркият пример, доказващ тенденцията към окрупняване на икономическото и политическо пространство чрез интеграция. Това е формирование, чиито общи характеристики надрастват икономическата рамка (търговската арена), доколкото вгражда в себе си в определен момент политика и сътрудничество в областта на

даментално в сравнение с времето, когато бяха интегрирани Гърция или Португалия и Испания". Но той не е праволинеен в позицията си, защото забелязва, че "На основата на икономическите критерии може да се докаже, че Унгария изглежда по-подготвена за членство, отколкото беше всяка средиземноморска страна през първата половина на 80-те години на миналия век". В случая доказването не изключва, а предполага сравнението за прием, който става в различни исторически отрязъци – Вж. Инотай, Ондраш. Унгарската икономика и приемането ѝ в Европейския съюз, Икономическа мисъл, 2/2005, с. 70, 71.

³Шулце, Х., Цит. съч., с. 5.

⁴Стълбовете са: общностен, който е главен в ЕС и два допълващи го междуправителствени: първият – обща политика във външните отношения и сигурност и вторият – сътрудничество в областта на правосъдието и вътрешните работи.

външните отношения и сигурността, на правосъдието и вътрешните работи, но все още недорасло до културна общност най-вече заради запазващите се поне два културни региона на европейския континент, не възплътило идеала за морално-психологически обединена Европа, изключващ приоритетни участници в нея.

Отворената система⁵ – формирана чрез интеграцията в Европа – се развива, движи се, както е записано в преамбюлите на учредителните договори, "чрез задълбочаваща и постепенно разширяваща се интеграция към съюз на европейските народи" Новоприеманите държави при всяко от поредните разширявания на регионалния блок от 6 на 9 члена, от 9 на 12, от 12 на 15, от 15 на 25, от 25 на 27 увеличават страновото му разнообразие – като равнища на икономическо развитие, политически традиции, минало, култура и др. и на тази основа съвсем не се изключват, а се предпоставят възможностите за по-слаби или силни разногласия между тях по различни въпроси на общностния процес. Но в крайна сметка тласъкът на разширяването фактически води до нов цикъл на интеграцията, като правило инициативите са най-вече в обсега на икономическите отношения, но не ограничаващи се единствено до тях, проектите за обединителните процеси произлизат и се чертаят от политическите среди, зареждащи се с политически импулси. Тяхната реализация тъкмо в сферата на икономиката се оказва по-леко постижима, докато в сфери като външни отношения, сигурност, правосъдие, вътрешни работи, ограничаването на суверенитета на държавите членки не се желае от самите тях, проявяват се висока чувствителност и тежнения към съхраняване

⁵Има и друга гледна точка, т.е. общността е затворена. М. Стегър пише: "След половин век 15 държави-членки са създали една затворена общност с политически институции, които формират обща публична политика и проектират задължителен ред за сигурност" – Вж. от същия автор цит. съч., с. 124.

на пълномощията на националните власти. "Нациите, пише Л. Търоу, не се отказват от властта с изящество"⁶. При все това на практика развитието на ЕС е доста напред във федерална посока, наднационалните форми на управление съвсем не са на пренебрежимо равнище. Видимо ЕС по подобие на всеки съюз предполага отказ от свобода на страните, изключва широкия диапазон от опции за участващите поради принадлежността им към него. Включването на една страна кандидат в ЕС има своята цена, която си струва да се плати, тъй като носи икономическа изгода, възможност за политическо влияние, сигурност. От гледна точка на Общността "разширяването на членството обикновено е съпроводено с големи разходи и рискове за по-старите членове"⁷

Разпоредбите на Договора за ЕИО (чл. 237) допускат, че "всяка европейска държава може да стане член на ЕИО" В Договора за Европейския съюз този текст се повтаря. Член 49 от него гласи, че "Всяка европейска държава, която зачита принципите... (на свободата, демокрацията, зачитането на правата на човека и др. – И.И.)... може да кандидатства за членство в Съюза"⁸ Във връзка с това Дж. Рифкин забелязва, че "наистина критериите за членство в Европейския съюз са основани по-скоро на ценности, отколкото на географски условия. На теория всяка страна може да кандидатства за членство и ако изпълни изискванията, да бъде приета в съюза"⁹

Процедурата по присъединяването на страна нечленка към ЕС включва следните стъпки:

- страната, желаеща обвързване с членство в ЕС адре-

⁶Търоу, Л., Цит. съч., с. 183.

⁷Купър, Р., Цит. съч. с. 180.

⁸Учредителните договори на ЕО и ЕС. Конституция за Европа, Университетско издателство "Свети Климент Охридски", Институт по Европейско право, С., 2005, с. 155.

⁹Рифкин, Дж., Европейската мечта. Как бъдещето на Европа затъмнява американската мечта, ИК "Прозорец", С., 2005, с.196.

сира молба до Съвета;

- Комисията изказва свое предварително аргументирано писмено (50-100 страници) становище относно кандидатстващата страна, което по същество е оценка на нейното политико-икономическо състояние. Въз основа на нея Комисията може да препоръча на членуващите държави в ЕС да започнат преговори, съответно последните да не стартират, да бъдат отложени с оглед страната кандидат за присъединяване да изпълни конкретни условия, предполагащи началото на преговорите¹⁰. Становището на Комисията е с помощна роля в процеса на вземане на решение, не се изключва възможността то да бъде с резерви. Примери в това отношение има по повод молбите на Гърция, Кипър и др. Комисията е органът, който подготвя общите позиции на членуващите в ЕС страни, те са основата за водене на преговорния процес относно условията на приема на държавата кандидат;
- преговори за присъединяване в случай на положителна оценка на Комисията по известен брой теми (глави на преговорния процес), които се водят от председателството на ЕС от името на държавите в моментния му състав със съдействието на Комисията;
- приключване на преговорите и окончателно становище на Комисията;
- съгласие на Европейския парламент – изисква се абсолютно мнозинство на членовете му, вето като възможност не е изключено;

¹⁰ Дж. Пиндър по повод на Турция посочва, че тя подава заявление за членство през 1987 г., едва през 1999 г. Съюзът я утвърждава за кандидат, но не определя дата за започване на преговори. Видимо позицията на автора е, че една страна може да се вижда като кандидат за член, но по-важна е позицията на ЕС по въпроса – Вж. същия автор, цит. съч., с. 256.

- решение на Съвета – взема се с единодушие и подписване на споразумението с държавата кандидат за присъединяване към ЕС;
- ратифициране на споразумението, отнасящо се до условията на приема и необходимите във връзка с това изменения на договорите, на които се основава Съюзът, от всички договарящи се държави в съответствие с действащите в тях конституционни разпоредби.

Текстът на чл. 237 от Договора за ЕИО, гласящ, че всяка европейска страна може да стане член на ЕИО, негласно предполага, че страната, която кандидатства за приемане в Европейските общности трябва да има свободна пазарна икономика, доколкото учредителите им са с икономики, организационно еднородни и главно базирани върху частната собственост. В края на 50-те години на миналия век, а и десетилетия след тях, пазарната икономика, политическата демокрация, гражданското общество и други цивилизационни особености съществуват не във всички страни от Европа. Така че отвореността на Европейските общности, предвидената възможност в учредителните им договори за присъединяване на нови държави към тях не е безусловна, а предполага приближаване, равнение към цивилизационните особености на Западна Европа, сред които В. Шемятенков изрично извежда: икономически рационализъм, личната свобода, върховенството на закона, равенството на гражданите пред закона, принцип на частната собственост, интензивен начин на стопанисване, култура на доброволното асоцииране, на разумния компромис и солидарност и др.¹¹ Явно предпоставките за ново членство не се ограничават само до формалното приемане на "постиженията на общностите".

Всяка една страна е в правото си да избира, т.е. да участва

¹¹ Вж. Шемятенков, В., Г., Экономическая интеграция, Издательство "Международные отношения", М., 2003, с. 25.

или да не участва в процеса на междудържавна икономическа интеграция. "Имайки предвид, че процесът е по желание, следва че независими страни могат да се присъединят към всеки момент, спазвайки процедурите и критериите, обосновани от групата, и да напуснат, ако сметнат, че общата политика, развита или предприета от групата, обслужвайки общия интерес на по-голяма част от членовете, не отговаря повече на националните ѝ интереси"¹². Днес все още има само кандидати (при това не един) за членство в ЕС, но няма държава, излизаща от съюза или с реални намерения да стори това, нито пък санкционирана от него с изключване.

Всъщност в общностните актове има правна норма, уреждаща членството в ЕС, но години наред няма правна норма, отнасяща се до възможност за прекратяване участието на дадена държава по нейно желание или за нейното изключване по искане на други страни. По повод на възможността дадена държава сама да се откаже едностранно от членство Ж. Попова сочи като теоретически допустимо следното:

- а) държавата сама да приеме национален закон за напускане на ЕС;
- б) искането ѝ да бъде обект на преговори с останалите държави членки (по същия начин, както молбата ѝ за членство);
- в) от липсата на правна уредба би могло да се заключи, че едностранният отказ от членство е недопустим, т.е. членството в ЕС е окончателно, което съвсем не означава, че фактически е невъзможно държава членка да преустанови участието си в дейността на Съюза¹³

Видимо членството на една страна в ЕС е безсрочно, още

¹²Moussis, N., Guide des politiques de L'Europe, La Libre Belgique, 2004, р. 8.

¹³Вж. Попова, Ж., Основи на правото на Европейския съюз, Издателство "Отворено общество", С., 1997, с. 44.

повече, че и до неотдавна не е предвиден механизъм за изключване. А и в близо половинвековната история на интеграционния процес в Западна Европа не е обичайно големите държавници, правещи и провеждащи политиката на своите страни, да огласяват предположения относно членството им в Европейския съюз. Но Маргарет Тачър – бивш министър-председател на Великобритания, наричана не само "желязната лейди", но и "мострата" на британските консерватори – формулирайки необходими стратегии за промяна на съвременния свят, достатъчно ясно заявява, че нейната страна има пълното право да промени условията на членството си в ЕС или да го напусне.

Голямата държавничка, макар и встрани от кормилото на реалната политика, но приемана за най-влиятелния британски премиер от времето на Чърчил до съвремието, счита, че:

"Във Великобритания трябва из основи да преоценим взаимоотношенията си с останалите членове на Европейския съюз и да ги предоговорим с цел да запазим националните интереси и суверенитета на държавата си.

Не трябва да изключваме никакъв вариант, стига той да отговаря на декларираните цели.

Североамериканската зона за свободна търговия изглежда в момента най-добрият избор, който можем първоначално да направим, предвид историческите и трансатлантически връзки на Великобритания. Но и други споразумения за свободна търговия може да станат актуални.

Търгуваме в световен мащаб, трябва и да мислим в такъв мащаб – не бива да се ограничаваме в тесните рамки на Европа"¹⁴

Между впрочем за познаващите позициите на Великобритания по повод на обхват, насоки на развитие на Европейс-

¹⁴Тачър, М., Изкуството на държавника. Стратегии за промяна на света, Издателство "Слънце", С., 2002, с. 431.

ките общности (Европейския съюз) мнението на М. Тачър не е нещо ново, доколкото девизът на островната държава както в миналото, така и днес продължава да бъде "В Европа, но не и управлявана от Европа" За М. Тачър континентална Европа е "мечти и кошмари", и макар да мисли, че "като цяло Европа не подлежи на реформиране"¹⁵ тя констатира, че "Вече сме стигнали или сме много близо до точката, от която няма връщане"¹⁶, т.е. силни са както подтиците, така и действията към създаването на политически обединена Европа. Откровено е нейното разочарование от факта, че се изоставят и последните претенции Европейският съюз да бъде икономическа организация на свободно сътруднечащи си, независими държави, че държавите от Западна Европа изтикват встрани националните си институции и междувременно създават заместващи ги международни¹⁷ Според нея Европа се превръща във федерална, основаваща се на потъпкването, залагайки на наднационализма. Апелира за по-осъдително отношение към наднационализма, тъй като вижда в него носителя на доктрината за подчинението на цели нации. Сякаш за нея собствената ѝ Англия се превръща в удобно управлявана провинция от ЕС. Това обяснява и тежненятия в определени среди на британците, живеещи с представата, че техните лични свободи и националната независимост са застрашени най-вече от Европа, към т.нар. стратегия за възстановяване на независимостта.

Между въпрочем има и друга позиция, напълно противоположна на споделяната от М. Тачър и представлява опита на някои от по-малките държави в ЕС. Остин Гормли (ирландец, дипломат) обръща внимание, че "Малките страни кандидатки понякога се страхуват, че членството в ЕС ще се отрази на суверенитета на страната и ще доведе до намалява-

¹⁵ Пак там, с. 339, 340.

¹⁶ Пак там, с. 341.

¹⁷ Пак там.

не на контрола върху тяхното икономическо и политическо бъдеще. Ние в Ирландия установихме, че е вярно обратното... , трудно можем да си спомним дори за един-единствен случай, когато жизнен национален интерес на Ирландия е бил застрашен от факта, че тя е част от ЕС. В резултат на членството станахме по-уверени, по-открити и икономически по-сигурни. Именно поради тези причини заявяваме, че през изминалите тридесет години нашият суверенитет не се намали, а укрепна¹⁸»

Всъщност нормите на ЕС не са застинали. Общностното право урежда отношенията между страните, членуващи в съюза. В определен момент фактът, че то, бидейки ограничено – примерно до включващо единствено правна норма, уреждаща условията за членство на една страна в регионалното формиране, но не и такава, уреждаща прекратяването му, не е смущаващ, доколкото такъв прецедент на практика няма. Винаги, т.е. от началото на процеса на интеграция в Европа до наши дни, има държави кандидати за приобщаване към него. Но не и реални кандидати за прекратяване на участието¹⁹ Отсъствието на правна норма не изключва обаче тази възможност. Междувременно нейното наличие в общностното право не означава, че тя непременно ще се ползва от някоя страна, участваща в съюза. Такава обаче вече фигурира в Договора за приемане на Конституция за Европа, подписан в Рим на 29 октомври 2004 г. В него (дъл IX) има текст, предвиждащ процедура по суспендиране на правата на членство на една държава-членка, възможността всяка държава-членка съгласно своите конституционни разпоредби доброволно да се оттегли от Съюза, съответно

¹⁸Европейският съюз след 1 май 2004... , с. 31.

¹⁹През 1966 г. генерал дьо Гол заплашва, че Франция ще напусне ЕИО, ако не разполага с пълния си суверенитет. Неговата фактическа активност се ограничава до извеждането на Франция от военните структури на НАТО.

да поиска отново да се присъедини, което е осъществимо въз основа на молба и изпълнението на критериите и процедурата за членство в Съюза²⁰. Видимо предположението една страна да напусне ЕС не изключва практика на негово по-нататъшно съществуване в по-различен състав. Но в последна сметка, въпреки възможни неудачи в ЕС, Дж. Рифкин счита, че "самият съюз е толкова напред в интеграцията си, че никой не вярва във възможността да се разпадне на отделни национални държави, всяка от които да тръгне по свой път в глобалната епоха"²¹.

Д. Калео, анализирайки проблемите на разширяването на Европа, отбелязва, че "От самото си създаване следвоенната общност на Европа дължи своя характер, а вероятно и своя успех не само на добрата си организация, но и на особени ограничения, които определят броя на членовете и обхвата на дейността ѝ. Благодарение на Студената война първоначалното членство практически е сведено до Западна Европа. Тъй като Великобритания решава да остане извън общността, първите шест членки на общността са континентални и преобладаващо католически държави, ръководени най-вече от християндемократически лидери"²². Но това са и най-развитите и богати европейски държави. Би могло да се заключи, че според Д. Калео причината за състава и броя на страните-учредителки е в разделянето на света на две противоборстващи си системи – капиталистическа и социалистическа и водената от тях Студена война, в близостта на религиозната им принадлежност, във факта, че те се управляват най-вече от християндемократи. В неговата представа Западна Европа е американски военен протекторат, на НАТО се отстъпва правото да решава военните проблеми, а

²⁰ Вж. Учредителните договори на ЕО и ЕС от Рим и Маастрихт..., с. 263-264.

²¹ Рифкин, Дж., Цит. съч., с. 205.

²² Калео, Д., Цит. съч., с. 144.

оттам и много от проблемите на политическата и икономическата интеграция в Европа.

Д. Калео счита, че "Въпросът през първите години е дали общността да се разшири на север към европейските държави, водени от Великобритания, които традиционно имат атлантическа ориентация и обикновено се отнасят с подозрение към католическия континент, където меркантилизмът е на почит"²³. Той намира отговор в първото разширяване на "малката Европа" – северозападното от 70-те години на миналия век. То не е безпроблемно и безболезнено за страните, кандидати за членство. Обединеното кралство, Дания, Норвегия, Ирландия неколkokратно отправят молби за присъединяване, но те остават без положителен за тях резултат до 1969 г.

Великобритания първоначално отказва да се включи в групата на учредяващите европейските общности, опитва се да ги задуши още в зародиша им, доколкото настоява за създаването на европейска зона за свободна търговия и инициира алтернативната формация "Европейска асоциация за свободна търговия", чийто архитект е Реджи Модлинг (заемащ поста президент на Търговската камара в периода 1959-1961 г.). При все че според М. Тачър "през годините след войната отношението на британското правителство към европейския проект бе доста неясно"²⁴ оглавяваният от Харолд Макмилън кабинет подава първата официална молба за включване на страната му в ЕО на 9 август 1961 г. Премиерът сам определя кандидатстването за членство в ЕИО като неприятен избор.

Но всичко това е след ерата на Уинстън Чърчил, за британците един гигант в политиката, самонарекъл се "добър европейец", но не включващ Великобритания в първите стъпки на конкретиката на европейското обединение. "Британците,

²³Пак там.

²⁴Тачър, М., Цит. съч., с. 380.

пише Т. Г. Аш, все още живеят с последиците от стратегическия му избор между Европа и Америка. Повечето от тормозещите ги дилеми са предусетени в неговите речи”²⁵

У Чърчил срещахме идеята, че първата стъпка към възстановяването на европейското семейство може да бъде установяването на партньорство между Франция и Германия, отстояването на каузата за сближаване и все по-тясно сътрудничество на демократичните държави от Западна Европа, за поява на Европейски съединени щати, в които да се вляят страните както от Запада, така и от Изтока, че Европа може да бъде по-жизнеспособна сила, ако Англия се влее в нея, че Англия е кръвно свързана с Европа – това от една страна. Но от друга страна У. Чърчил, поемайки (след свалянето му от власт пред 1945 г.) отново министър-председателския пост през 1951 г., оставя собствената си страна извън създаденото тогава Европейско обединение за въглища и стомана, обругава инициативата за създаване на ЕО за отбрана, тръгнала от Франция.

Така той остава в своето действие с една по-малко ангажирана позиция в европейското обединение, но с мисълта, че Великобритания има своя мечта и свои задачи, че тя е с Европа, но не и част от нея, че е свързана с Европа, но не е абсорбирана от нея, че е заинтересована и сдружена, но не и погълната, че е с интереси все по-преплитащи се с интересите на Съединените американски щати²⁶ Така Англия е с амбиции да е сила, позволяваща ѝ по-скоро да влияе, но със задръжки относно Европа, с присъща ѝ амбивалентност спрямо европейския проект, с не непременно пълноценно включване в него, но недвусмислено проамериканска. У. Чърчил би желал, ако би било възможно отново да се роди, да се появи на белия свят като американец, М. Тачър изповядва, че в САЩ се чувства като част от нея, че е с чувство

²⁵Т. Г. Аш, Цит. съч., с. 51.

²⁶Вж. по-подробно М. Тачър, Цит. съч., с. 380-382.

за принадлежност към Америка.

През 50-те години в Англия съществува силна вътрешна съпротива срещу включването ѝ в само що започващите обединителни процеси в Европа. Причината е твърдата вяра на политическата класа, че страната "има привилегията да се радва на уникален международен статут, който ѝ дава и уникална сила"²⁷ Не по-малко вярното е, че ѝ липсва усещането за промяната като неизбежна, че величието не е вечно и настоящето не повтаря напълно миналото, че се променя съотношението на силите, че не е достатъчно силна да наложи схващането си.

За политика и държавника М. Тачър У. Чърчил в годините преди, а и след Втората световна война е абсолютно прав в своето виждане за мястото на Великобритания в света, в Европа – да бъде колкото е възможно по-дълго време в центъра на империя и общност на нациите, раздялата с британското международно господство е нежелана. "Страната стоеше в средата на три взаимосвързани кръга – Общността, англо-американските взаимоотношения и Европа. От стратегическа гледна точка това беше идеална позиция, но изискваща голяма свобода на действие. Затова и логически се изключваше всяко отстъпление от британския суверенитет в името на федерализираща се Европа"²⁸. Но се залага на тясно сътрудничество със САЩ с надеждата да се намерят верни решения на сложни проблеми²⁹

Всъщност при посещението на германския канцлер Кон-

²⁷ Пак там, с. 381.

²⁸ Пак там, с. 380.

²⁹ 36. Бжежински обръща внимание, че Франция има претенцията за мантията на европейски лидер, че една Европа, ако е ръководена от Франция това би било величие и на самата Франция. Тя носи нагласата за монополизация на идеята за Европа, още повече, че Великобритания се самомаргинализира, превръща се в придатък на Америка, че Германия все още е обременена от неотдавнашната си история – Вж. по-подробно от същия автор цит. съч., с. 73-78.

рад Аденауер при У. Чърчил във втория му мандат като министър-председател той, оставащ верен на най-скъпата си визия, че Великобритания трябва да фокусира националната си стратегия върху Британската общност, начертава пред своя висок гост три кръга – Обединена Европа, Съединени щати и Британска общност³⁰. Красивите думи на У. Чърчил, че трябва да се работи за истинско приятелство, за и с обединена Европа остават самотни на фона на фактическото му отношение и резерви към Европа, поела по пътя на обединителния процес, в който неговата страна не е в ролята на водеща, а оставаща в онези години встрани от него. Оттук и носталгичната нотка у М. Тачър – "Континентът сякаш ни предлагаше изход от трудностите – изход наистина примамлив, защото не предвиждаше болезнени реформи"³¹.

В следвоенния период на 20 век важни събития променят света, краят на британската доминация в него е факт, ударът е неотразим, "империята се превръща в твърде неопределената Британска общност"³². Намаляващото политическо влияние и угрозата от изолация на Великобритания, в не по-малка степен и натискът на САЩ за интегрирането ѝ в Европа, тласкат политическата класа на страната към решителни стъпки за присъединяване към редиците на Общ-

³⁰ Т. Г. Аш забелязва, че "Островът, пребиваващ в горда самота, е последната ситуация, която У. Чърчил би пожелал за своята страна", но добавя, че надеждата на Чърчил за Великобритания като фокусираща националната си стратегия върху Британската общност се оказва обречена в момента, в който Хитлеровата перверзна версия на "хилядолетна империя" въвлича Великобритания във война с нацистка Германия – Вж по-подробно цит. съч., с. 52, 53. Близка до тази е позицията на Зб. Бжежински, за когото Англия не успява да стане действителна глобална сила, подчертавайки, че "Стабилна Европа е решаващо условие за британското международно господство, а саморазрушаването ѝ бележи края на британската доминация" – Цит. съч., с. 28.

³¹ Тачър, М., Цит. съч., с. 383.

³² Т. Г. Аш, Цит. съч., с. 35.

ността (ЕИО). Външнополитическият избор има своите предизвикателства, опциите не са много. Британците откровено завиждат на преуспяваща Западна Европа в лицето на Западна Германия, Франция, Италия, Белгия, Холандия, Люксембург. Страните учредителки демонстрират в началните години на обединението впечатляващ икономически напредък, през 60-те години – средно около 5% годишен растеж срещу 2 пъти по-нисък на Великобритания и САЩ. Реконструкцията на разрушените от войната стопанства върви с високи темпове, залага възможности за икономическо благоденствие. Натрупват се реални обстоятелства, които предоставят явното и ценно признание на успеваемостта на процеса на изграждане на обединена Европа от САЩ и Канада. Двете страни заявяват намеренията си за предпочитано търговско партньорство с първосъздателите на ЕИО. Не би могло да бъде другояче. Още повече, че тъкмо от другата страна на Атлантика – от САЩ се лансира инициативата за икономическо възстановяване на Западна Европа, финансово подпомагащи я с плана Маршал с над 25 млрд. долара, но изисквайки страните в нея да създадат условията за формирането на единен голям пазар, отваряйки икономиките си една към друга. Убеждението е, че икономически силна, преуспяваща Западна Европа може да противостои на страните зад Желязната завеса, на печелещия почва за сметка на Запада през 50-те години Изток.

Малко по-късно след Великобритания молби за присъединяване към ЕИО подават Дания, Норвегия, Ирландия. Икономиките на последните две сравнително малки страни са съществено зависими от търговията с Англия. През 1963 г. Франция налага вето върху молбата на Обединеното кралство, прекъсвайки преговорите едностранно. Дания, Норвегия и Ирландия в създалата се сложна обстановка предпочитат да оттеглят своите молби за членство за неопределено време. Причината за позицията на Франция срещу англосак-

сонската държава е военното сближаване между Лондон и Вашингтон, търсената от британците все по-голяма от преди близост и специални отношения със САЩ³³, опасенията ѝ, че с Англия обединена Европа няма да бъде такава каквато е желана от французите. Франция във времето не демонстрира нищо ново в отношението си към САЩ, то се подчинява на правилото "приятели, съюзници, но не подчинени", също така тя не споделя особената дълбочина на проамериканските симпатии на Англия, демонстрирани не моментно, а по-скоро постоянно.

През 1967 г. Великобритания вече в лицето на лейбъристкото правителство на Харълд Уилсън с нова енергия отново се кандидатира за член на ЕИО. Молби депозират също Дания, Норвегия, Ирландия. Френската позиция не позволява дори старта на преговори за тяхното присъединяване, опитът им за членство в съюза на шестте се проваля. Решимостта на Франция Великобритания да стои извън обединението е особено твърда. Натискът върху нея също не помага. Така политическият (личностният) фактор (генерал дьо Гол) надделява над икономическата и политическата целесъобразност, над стремежа за "по-тесен съюз между народите на Европа", включващ и Англия. За противниците извън Франция (най-вече в Англия) дьо Гол е своенравен, чепат, горд, с действия обидни и необмислени, раздразнителни, заядлив и необуздан защитник на френските национални интереси. Та-

³³ Великобритания е раздвоена между своята съпричастност към интересите на Европа и привързаността, солидарността си към Съединените американски щати. Единението на Великобритания със САЩ дава повод на френската страна да счита, че тя, членувайки в европейските общности, би играла ролята на троянски кон, би създавала почвата за налагане спрямо тях на американската доминация. В сложния политически пейзаж на онези години Париж с генерал дьо Гол е проблем за САЩ. Вашингтон чрез членство на Англия в ЕО се надява да не се позволи на Франция да заеме прекалено доминираща позиция в Европа.

ка или иначе генералът е зад френския проект за изграждане на обединена Европа, която за французите "е средството за възвръщане на миналото френско величие"³⁴, за отхвърляне на споделяното от Великобритания и Америка няколко десетилетия англосаксонско превъзходство.

През 60-те години френската позиция спрямо държавата от другата страна на Ламанш, мъчително направила избор за присъединяване към ЕИО, нехаресваща много от аспектите на нейната политика, но амбицирана да се вклини в центъра на европейските работи, поражда особено трудни моменти в голямото европейско обединително начинание³⁵. Все в 60-те години – в средата им – се разразява "кризата на празния стол" в ЕИО във връзка с искането на Комисията и на холандския парламент разходите от бюджета на Общността да влязат в обсега на парламентарния контрол, т.е. на Европейския парламент. Френският президент, несъгласен с въвеждането на практика на парламентарен контрол върху съществените публични разходи на Общността, налага във втората половина на 1965 г. забрана за участие на министрите от кабинета си в заседанията на Съвета на министрите, задействана е "политика на празния стол". По този начин той подхранва страховете у своите партньори относно бъдещето на Общността, нагнетява с драматизъм отношенията в нея.

Ситуацията от 60-те години във връзка с кандидатурата за членство на Великобритания в ЕИО се променя основно след оттеглянето на генерал Шарл дьо Гол от властта. Негов приемник като президент е Ж. Помпиду, проявяващ значителна гъвкавост по казуса, наследен от близкото минало на външнополитическия курс на Франция, идващ от предста-

³⁴Бжежински, Зб., Цит. съч., с. 73.

³⁵Т. Г. Аш обръща внимание, че в Англия битува твърдението, че "Ламаншът е по-широк от Атлантическия океан", британците локализируют Америка "отвъд езерото", трите хиляди мили между Великобритания и САЩ са сведени до 30 метра – Вж. цит. съч., с. 38.

вата, че тя е прекалено силна държава.

Ж. Помпиду обаче не е съвсем безусловен от гледна точка на възможното членство на Великобритания в ЕИО – чрез съгласието си за присъединяване той търси изгодни за отечеството си условия – споразумение за финансиране на Общата селскостопанска политика, която от времето на предшественика му дьо Гол е заявена като първостепенен френски интерес, известно задълбочаване на валутния съюз, координация на външната политика. Навярно тук от значение за преодоляване на едностранния и националистичен характер на позицията на Франция по повод на кандидатурата за членство е и формулата, предлагана от Ж. Моне за случаите на криза в обединяваща се Европа – "Продължаваме, продължаваме, продължаваме".

На срещата в Хага (1 и 2 декември 1969 г.), следваща формулата "довършване, задълбочаване, разширяване", предложена от външния министър на Франция Морис Шуман, се стига до съгласие на шестте за започването на преговори за присъединяването на кандидатстващите за трети пореден път за членство в Европейските общности Великобритания, Дания, Норвегия, Ирландия. Тук във водеща роля се извява и новият канцлер на Германия – Вили Брандт, заставащ зад необходимостта от засилване на западноевропейската интеграция чрез географското ѝ разширяване, а също така предлагащ икономически и валутен съюз.

Преговорите за присъединяването на четирите страни към ЕИО не са особено продължителни, но са успешни. На 22 януари 1972 г. в Брюксел се подписват договорите за присъединяване на новите страни в Европейската общност. Така след 11 трудни, мъчителни години се излиза от мъртвата точка – към учредителите три големи и силни икономически държави от Европа (Германия, Франция, Италия) и три малки, но богати европейски страни (Белгия, Холандия, Люксембург) се присъединяват (без да имат преди това ня-

каква форма на асоциация или да се поставят политически изисквания към тях от Общността) както две преуспяващи държави – Великобритания (вече бившата "световната фабрика" на XIX столетие, но не второстепенна сила) и Дания, така и една много малка по население държава – под 1% от това на ЕО, но и бедна, географски периферна държава – Ирландия. В Ирландия вотът в полза на членството в ЕО достига 83,1% от населението, в Дания поддръжката за присъединяване е 63,3%. След отрицателен вот на референдума за членство (проведен на 25.09.1972 г.) Норвегия не се приобщава към ЕО – одобрението не получава мнозинство, то е 46,5%.

По онова време във Великобритания според М. Тачър дебатът за плюсовете и минусите на членството ѝ в ЕО не е особено разгърнат или пък нито по-задълбочен. Основанията за това тя вижда във факта, че преговарящите от страна на кралството са били уверени, че разискванията са безсмислени, че предварително се знае, че и да се присъедини страната към Европа, в нея тя нищо не може да промени. "Просто трябваше да се вземе това, което ни се предлага" е заключението на М. Тачър. Тя се позовава на сър Кон О'Нийл, който в своя отчет за преговорния процес между Великобритания и ЕО сочи, че всички преговори са повърхностни, случайни и второстепенни, че възродената възможност за членство е далеч по-важна от самите преговори, главното е да се влезе в ЕО чрез приемлива цена, но Великобритания да си възстанови позицията в центъра на европейските работи, която тя е изпуснала преди години, оттук и необходимостта преговарящите да се съобразяват с Общността такава, каквата е³⁶ М. Тачър посочва също така, че условията, при които Великобритания става член на ЕИО, много скоро са осъзнати като незадоволителни, т.е. британците скоро проглеждат, откъдето чрез лейбъристкото правителство на Дж. Калахан

³⁶ Вж. Тачър, М., Цит. съч. с. 387-388.

искат "преразглеждане" на условията, но фактически "предоговарянето" не води до нищо³⁷ М. Тачър е междувременно пример за непримиримост и твърдост, vodeйки няколко години изтощителна битка, за да може страната ѝ "да си вземе парите обратно", която по силата на договореностите за членство се оказва един от най-големите финансови донори на Европейската общност.

Обръщаме внимание на тези оценки, най-вече защото виждаме в тях моменти, които сякаш са напълно валидни в отделни пунктове и за позицията на България³⁸ в протеклия вече преговорен процес, за внушенията и очакванията, които се тиражират в нея за възможен опит да се търси преразглеждане на договореностите във връзка със затварянето на трети и четвърти блок на атомната електроцентраля в Козлодуй, но примерно не и по въпроса за тежестта и ролята на Великобритания и България в европейските работи. Като че ЕО е крепост, с високи и непревземаеми стени, а влизането в нея е възможно, ако владетелите ѝ отворят нейните врати за доказалия се, че приема нейните правила, норми на устройство и поведение. Кандидатът, за да влезе се самодоказва, атестира себе си в лоялност и желание за партньорство, а Общността изисква, надзирава, иначе казано: ангажира се и с мониторинг – две различни роли, нееднакви сили. Донякъде по подобие на външноикономическите връзки между контрагентите – съотношението на силите между тях е от значение за фактическата част на постигнатите споразумения, правилата на по-силния са решаващи за състава на споразумението. Пътят към него не изключва отстъпки, но

³⁷ Пак там, с. 390.

³⁸ Политологът Вл. Шопов пише, че "България като цяло продължава да е в състояние на искрена благодарност за това, че е била допусната в един ценен клуб, макар да започва да показва признаци на бабайтлък, който освен политическа постепенно ще започне да има и чисто финансова цена" – в. Дневник, 9 март 2007, с. 8-9.

те не се отнасят до принципите на присъединяването. Имаме предвид, че пътят към членството в основното е един и същ, но не изключващ различия от гледна точка на готовност на страните към обема на критериите – за едни по-лек, за други по-труден. Не може да се пренебрегва и капацитетът на преговарящите, на екипа. Постигането на съгласие означава, че е намерена точката на равновесие.

Защитите на интересите на кандидатстващите за членство страни в интеграционната формация в лицето на преговарящите им екипи могат да бъдат с различна степен на успеваемост. Примерно Полша, Чехия, включени в ЕС от 2004 г., са в позицията на по-категорична и успешна защита на своите национални интереси в сравнение с други нови членове на обединението. Факт, който е напълно логичен. Да вземем Полша – страна с 39 милиона население (в голяма степен земеделско), което е повече с 2 милиона от това на останалите девет нови страни членки на ЕС при присъединяването през 2004 г. успя да защити интересите си в този сектор, получавайки 1,4 млрд. евро от фондове, различни от първоначално предвидените.

При първото (известно и като севернозападно) разширяване на ЕО се въприема, прилаган неизменно и по-късно, принципът на обвързаност на новоприетите държави към т. нар. "постижения на общностите" ("acquis communautaire"). Това е съвкупността от всички договори и всички, издадени въз основа на тях, други актове на институциите на функциониращите вече общности³⁹ Евентуално несъгласие на

³⁹ Счита се, че съвкупността на "постиженията на общностите" се съставя от Договорите – съдържание, принципи и политически цели; законодателство, което е прието в съответствие с Договорите и решения на съда на Европа; изявления и резолюции, които са приети в рамките на съюза; общи стратегии, общи действия, общи политики, декларации, заключения и други актове на двата междуправителствени стълба, единият, наречен Обща външна политика и политика за сигурност, а другият – Сътрудничество по въпроси на правосъ-

страната, кандидатстваща за членство в общностите да приеме техните "постижения" – действащите норми на първичното и производното право на Общностите, вкл. практиката на Съда на ЕО, не позволява воденето с нея на преговори за членство. Те, независимо от формата, вида и задължителната им сила, се приемат безусловно от желаещите за присъединяване към регионалния блок. Последните се налага да приемат условия, които вече са определени, формулирани от по-раншния състав на обединението, негова рамка, което се оказва специфична привилегия на първосъздателите на общността. В този смисъл те са предизвикателство за новите страни членки, а изпълнението им е критерий за интеграционен капацитет.

Северозападното разширяване на ЕО с Великобритания, Дания⁴⁰, Ирландия поставя началото на сравнително мъчителен период на приспособяването им към процеса на интеграция, започнат от шестте държави, заради правни, политически и др. различия в живота на новоприсъединените страни. Освен това с присъединяването на Англия към процеса на европейска интеграция Общностите по-скоро са вкарани в задънена улица от преповтарящи се спорове във връзка със значителните несъответствия във финансовия принос на страните в бюджета на ЕО, проблем сам по себе си свързан с огромния дял от бюджета на Общността, усвояван от дълбоко противоречивата Обща селскостопанска политика. Констатира се застой в институционалното изграждане на европейско ниво, провал на интеграционната теория, че нищо съществено не се случва в самите Общности, макар те да

дието и вътрешните работи; международни споразумения, които са сключени от Общността и такива, подписани от държавите членки по отношение на съюзни действия.

⁴⁰ Гренландия, принадлежаща към Дания, е интегрирана към ЕО през 1973 г., но тя напуска интеграционната групировка от 1 февруари 1985 г. въз основа на постигнато споразумение между Дания и ЕО.

остават интересни по същество⁴¹

В специализираната литература се оценява, че от икономическа гледна точка първото разширяване (навярно доколкото то става на по-ниските стъпала на развитие на интеграционния процес) не променя съществено Общността⁴², че този акт на разширяване влияе по-скоро само върху нейния размер, върху нейното количествено измерение. Но системата прави следваща стъпка – към разширяване, ориентирана е и към известно задълбочаване в перспектива. Тя става по-сложна, по-богата от гледна точка на състава си, доколкото в нея се включват нови икономики с присъща за тях производствена, отраслова и пр. структура, страни, които са по-недоверчиви и не така съсредоточени и увлечени спрямо целите на първосъздателите на общностите в области като селско стопанство, промишленост, политика. Новите присъединени внасят нещо повече от география в Общността.

Няма съмнение, че увеличаването на броя на страните, влизащи в Общността, въздейства върху самото ѝ функциониране, в едно са стари и нови играчи със своите предпочитания към една или друга концепция за развитие на Общността, съответно за подкрепа на работата ѝ или нейното блокиране в конкретни направления с оглед постигане на заявени национални интереси. Така разликата в мотивите на основателите и на Великобритания не е за пренебрегване от гледна точка на фактическия формат и съдбата на европейското обединение. С неговото разширяване комбинацията от мотиви се променя. Междувременно то започва в момент, когато светът като цяло преживява сериозни трудности, дълбока криза, разразяваща се в първата половина на 70-те – от 1973 г., последвана от втора към края на десетилетието. Факти-

⁴¹Вж. по-подробно Ben Rozamond, *Theory of European Integration*, Palgrave Macmillan, New York, 2000, p. 98.

⁴²Вж. Попова, Ж. Основи на правото на Европейския съюз, Издателство "Отворено общество", С., 1997, с. 31.

ческото включване на новите членки в Общността предполага, доколкото не само се умножават и усложняват връзките в нея, нейното укрепване в новите ѝ по-широки икономико-географски и политически граници, защитни мерки, които да не позволят разширяването да я отслаби. Значение за хода на процеса на укрепване имат обичайните британски антиевропейски настроения и несговорчивост, историята, интересите, убедеността на политическата ѝ класа, че Англия е велика държава, със собствена физиономия, традиции. Известна е от 70-те години ескалиращата враждебност на лейбъристката партия по отношение на Общността, кампанията ѝ за оттегляне от процеса на обединяване на Европа. В страната през 1975 г. се провежда референдум, за да се даде отговор на въпроса дали тя да остане или да напусне Общността.

Самото включване на Великобритания, някогашната първа сила в света и голяма европейска държава, явно проамерикански настроена, категорично против желанията на някои от страните от Общността за развитието ѝ във федерална посока, създава напрежение относно сплотеността и силата на регионалния блок. По начало нейната позиция спрямо регионалната интеграция в Западна Европа, предпочитана като икономическа, но не и като политическа, е непродуктивна, доколкото от гледна точка на основното европейско направление не е свързана с подтици към форми на по-дълбока интеграция. В политическите среди на Франция (примерно "Нов свят") откровено се споделя, че Англия всеки път, когато е смятала за необходимо, избира между съгласието и конфликта, не престава с шантажирането на Европа, но междуременно се опитва да преподава на другите европейски уроци⁴³

Съпротивата на Великобритания срещу създаването на

⁴³Вж. Евроконституцията: Девет сериозни основания да кажем "Не!", Ново време, 5/2005, с. 130.

действително силна и обединена Европа (както в началото на процеса, така и сега) видимо здраво е вкоренена в политическия ѝ живот⁴⁴ 36. Бжежински, разсъждавайки върху американската позиция относно обединението на Европа, недвусмислено подчертава непреходността на "дисидентската позиция на Лондон спрямо европейската интеграция"⁴⁵ Според него Англия не само не е геостратегически играч, тъй като разполага с твърде малко сериозни активи⁴⁶, но и "няма амбициозна визия за бъдещето на Европа, а относителният ѝ упадък също така намалява способността ѝ да играе традиционната роля на европейски балансьор"⁴⁷ Той я нарича "периферна, що се отнася до ключовите перспективи, свързани с бъдещето на континента. Лондон до голяма степен се е самоизключил от европейската игра"⁴⁸ Докато от друга страна е известно, че изборът на изолацията, на противопоставянето не дава особени резултати, доказано е несъстоятелен. Съобразяването с доминиращата тенденция на развитие на Европа е необходимост, то означава приспособяване, респект към взаимозависимостта, осигурява съвместимост.

С акта на присъединяването на нови страни към Общността в началото на 70-те години на предходното столетие се оформят полюси (имащи място и в наши дни в Европейския съюз), възниква едно по-широко множество от национални интереси в рамката на обединението, но тъкмо то им предос-

⁴⁴ М. Тачър е категорична: "Великобритания е различна. И тази е причината, поради която Великобритания не се разбира с другите европейски народи, колкото и на британските политики да им се иска да проявяват сговорчивост" – цит. съч., с. 385.

⁴⁵ Бжежински, 36., Цит. съч., с. 61.

⁴⁶ Л. Търоу, подчертавайки, че британците си остават британци, пише, че независимо от споровете в самата Англия относно членството ѝ в ЕС, страната няма избор, "Ако останат извън Европа, британците нямат никакво икономическо бъдеще" – цит. съч., с. 188.

⁴⁷ Бжежински, 36., Цит. съч., с. 52.

⁴⁸ Пак там, с. 53.

тава необходимото пространство за тяхното осъществяване. Реалността е обагрена със съгласие в едни посоки и с разминавания в други. Такава е тъканта на процеса. И макар че споровете не затихват, Европа не по волята на междуправителствениците се придвижва напред във федерална посока, факт е т.нар. от М. Ленард "европеизация на властта"⁴⁹

Впечатлява, че шестте страни-учредителки амбициозно са устремени към по-тясна интеграция, за "задълбочаване", ориентирано в последна сметка към изграждането на политически съюз, докато новите членки Великобритания и Дания изповядват "разширяване" на интеграцията в икономическия ѝ аспект, което е обяснимо тъкмо с представата, че политическата интеграция в много случаи засяга области на държавния суверенитет. Като че се демонстрира нежелание да се осъзнае и признае, че много от проблемите не са по силата на съществуващите държави, на работещите в тях институции, следователно перспективата за тяхното решаване, а също така формирането на едно добре подредено общество, не се свързва непременно със създаването на регионална наддържавна система. Вярно е, че през 50-те години появата на форми на супранационално сътрудничество в силно политическите и чувствителни сфери не се приема за допустима, но тази позиция с напредъка на интеграционния процес в икономиката поизтънява, с нея обаче не желаят да се разделят твърдите ѝ привърженици – Великобритания, Дания и др.

В кръга на изследователите, разглеждащи проблемите на разширяването, се среща становището, че приемането на Великобритания в Общността не отслабва непременно стремението към интеграция. Нещо повече "английската опозиция често играе ролята на катализатор или по-скоро на стимулатор на френско-германското сътрудничество за заздравяване на институционалната структура на общността. Може да се ка-

⁴⁹ Ленард, М., цит. съч., с. 27.

же, че британският скептицизъм и обструкционизъм помагат да се осигури на континенталните членове на общността по-добро осъзнаване на техния по-дълбок общ интерес в големия европейски проект”⁵⁰ Казано иначе Великобритания е един мощен дразнител за устремите към по-дълбока интеграция в Европа. Спорна е обаче тази позиция, тъй като неединението на волите предполага действия в различна посока, противодействащите сили най-малкото забавят процесите.

Все в този период, т.е. в началото на 70-те години (1971 г.), в годините на преговорите за първото разширяване Съветът и представителите на държавите-членки приемат доклада "Вернер" за икономически и валутен съюз (взел името на тогавашния министър-председател на Люксембург Пиер Вернер). Страните от ЕО изявяват политическата си воля да изградят икономически и валутен съюз поетапно – в рамките на десет години. Но множество причини налагат периода на т.нар. евросклероза, съответно на европесимизма, доколкото 70-те години се оказват твърде неблагоприятни за европейската икономика и за процеса на интеграция – просто го забавят. Интеграционното развитие в Европа не е единствено повод за оптимистичен порив. В неговия ход имат място съмнения и застой, кризи и отстъпления, търсене на надмощие и противопоставяне, изчакване и страхове за съдбата на Общността, но в крайна сметка е вземащото връх движение напред, откъдето е и логичната поява на характеризиращата го формула, известна като "Напредък към крайната цел от криза на криза"

⁵⁰ Калео, Д., Цит. съч., с. 144.

3.2. Южно и североизточно разширяване

Второто разширяване на ЕО е южното. Протича през 80-те години на 20 век. Държавите, установяващи нов режим – демократичен, а именно Гърция – със свалянето на хунтата на полковниците, Португалия с оттеглянето на Салазар, Испания – със слизането на Франко от политическата сцена, депозират молби за членство в Европейските общности (съответно през 1975, 1977, 1977 г.). Шест години след подаването на официалната си молба за присъединяване Гърция става член на ЕО – от 1 януари 1981 г.

Преговорите между Общността и Гърция протичат сравнително гладко, нейното правителство се стреми към членство на всяка цена, консолидацията на новопоявяващата се демокрация е наложителна. Още повече, че във външнополитически план са налице напрегнати политически отношения между Гърция и Турция. В сравнение с Германия, Франция, Италия и др., Гърция е малка и бедна страна. Тя е с договор за асоциация с Общността от 1962 г., с допускане за възможно членство, но то се оказва реално неосъществимо вследствие настъпила политическа превратност в страната с установяването на авторитарния режим на полковниците. Решението на деветте за присъединяване на Гърция към ЕО има най-вече политически мотиви – да се подкрепят демократичните промени в страната след свалянето на военната хунта. Гърция продължава години наред да е странно изключение в ЕС – в смисъл, че е единствената в него страна от Балканите. За французина Бернар Лори, балканист, преподаващ история и география на балканските страни, гърците са с невероятен шанс, че след военната диктатура обединена Европа има угризения на съвестта и прибързва с присъеди-

няването на Гърция⁵¹ "В ЕС това е много странен феномен и на мен, подчертава Б. Лори, ми е много странно, задето съседните балкански държави смятат, че същото чудо може да споходи и тях"⁵² Авторът счита, че балканските страни ще влязат в ЕС, когато бъдат обединени помежду си, но не и поотделно. Но времето го опровергава, доколкото все още няма общо, единно балканско пространство и Гърция вече не е единствената от Балканите членка на ЕС.

Договорите за членство на Португалия и Испания в ЕО са подписани на 12 юни 1985 г. и от 1 януари 1986 г. те формално са пълноправни членове на Общността. Преговорите с двете страни (в сравнение с Гърция) не протичат гладко, доколкото Испания и Португалия заемат позиция, която не се вмества в рамките на съображенията за членство на всяка цена, а факт са и известни резерви на няколко страни-членки – от старите Франция, Италия, от новите Гърция. Например Франция създава множество пречки, тъй като вижда в тяхно лице заплаха за собствените си фермери, протекционистичният напън като познат похват в полза на националните интереси влиза в действие. Случаят на постигнато членство на Гърция в Общността се предшества от форма на асоциация между тях, докато Португалия и Испания към момента на заявяване кандидатурите си за присъединяване нямат договори за асоциация с Общността. Според Дж. Пиндър това е причината двете иберийски страни да водят проточващи се преговори за членство – до 1986 г. При все, че не липсват оценки, че пред Португалия и Испания летвата за членство е вдигната по-високо. Фактически девет години отделят момента на присъединяването на двете страни към ЕО от момента на официално заявеното искане за пълноправно членство. Но по-важното е, че те разглеждат "Общността

⁵¹Б. Лори, Приемането на Гърция в ЕС беше чудо, не разчитайте на същото, в. Пари, 21 юли 1998, с. 13.

⁵²Пак там.

като опора за своя демократичен строй и икономическата си модернизация. Общността, сочи Дж. Пиндър, от своя страна искаше от тях да бъдат жизнеспособни държави-членки и да оказват подкрепа на нейни пазарни проекти, като например единния пазар. С тази цел в Единния акт бе включена политиката на единство, основаваща се на удвояване структурните фондове за подпомагане развитието на икономически слаби региони⁵³.

С второто разширяване се формира групата на "четири-те бедни" в ЕО – Ирландия, Гърция, Португалия, Испания. Разширява се "бедният", "слаборазвитият" сегмент на Общността, чието начало е поставено с Ирландия. Географски той се разширява и с източната част на Германия след падането на Берлинската стена⁵⁴, доколкото тя не е равностойна по икономически показатели със западните провинции на обединена Германия, а и не само с тях.

Бедните държави следва да догонват останалите сравнително по-развити и преуспяващи страни-членки на Общността, да се приспособяват към системата от политики и правила, създадени от тях. Налице е проблемът за приравняването им към икономическото развитие на водещите държави, към по-високия стандарт в тях, за приемането на пълния обем на "постиженията на общностите" в рамките на продължителен преходен период. Междувременно новите страни членки стават главните бенефициенти на политиките на преразпределение в рамките на Европейските общности – щедри компенсации под формата на трансфери и капиталови инвестиции, насочени към постигането на конкурентоспособност на икономиките им като цяло и на отечествения бизнес в тях. Това

⁵³ Пиндър, Дж., Цит. съч., с. 80.

⁵⁴ С обединението на Западна и Източна Германия Европейските общности не увеличават своя членски състав, но населението и територията им нарастват. Източната част на днешна Германия усвоява след падането на Берлинската стена инвестиции в размер на 1,25 трилиона евро.

обстоятелство (качеството на рецепиенти на по-слабите икономики) не изключва, а по-скоро предполага, противопоставянето на бъдещи политически практически действия по присъединяване в ЕС на отделни държави, които по макропоказатели, по икономическо благосъстояние напомнят или повтарят тяхното минало. В действителност противопоставянето на приема на нови членове в ЕС може да има широка география отколкото тази на "бедните" в него, доколкото "някои политически подбуди на водещи политици в съвременния ЕС пренасочват решенията на ЕС към забавяне на разширението и интеграцията"⁵⁵

Специализирани изследвания установяват, че при първото разширяване на ЕО брутният вътрешен продукт на ЕО-9 спрямо този на ЕО-6 се увеличава с 29%, докато средният БВП на човек от населението регистрира леко намаление – с 3%. При 100% на ЕО-6, приети за база, БВП на ЕО-9 е 97%. При разширяването територията нараства с 31%, а населението с 32%. При южното разширяване населението се увеличава с 22%, а територията с 48%, но нарастването на БВП е почти два пъти по-ниско от това при първото разширяване – 15% срещу 29%. Средният БВП на човек от населението при 12 страни членки е 91% от това на ЕО в шест членния състав⁵⁶.

При североизточното разширяване на ЕС (но първо за него) от 1 януари 1995 г. участват "неутрални" проспериращи западни държави Австрия, Швеция и Финландия⁵⁷ (пода-

⁵⁵К. J. В. Neumarker, *Op. cit.*, p. 140.

⁵⁶Вж. Икономиката на България и Европейският съюз. Предприсъединителен период. Икономически институт на БАН. Фондация "Фридрих Еберт", С., март 2001, с. 157.

⁵⁷Финландия приключва тихо, незабележимо и безпроблемно преговорите с ЕС. В същото време това е страна, която няма климатични и природни дадености, които да ѝ дават предимства пред България. В основата на нейната кандидатура за членство в ЕС не стоят нито мощна индустрия, нито петролни залежи или други природни

ли молби за членство съответно през 1991, 1991 и 1992 г.)⁵⁸, членки на Европейската асоциация за свободна търговия. Пречките пред членството им са малки, по-скоро почти няма такива. Нещо повече – счита се, че те не са непременно бързо търсещи членство в ЕС понеже са с нагласа да осигурят най-добра защита на националните си интереси. Германия подкрепя Австрия, Великобритания и Дания се застъпват за скандинавските страни.

Договорът за членство е подписан на 24.06.1994 г. При съединяването се извършва бързо, много по-лесно в сравнение с предходните актове на географско, териториално разширяване. Това се дължи на факта, че Австрия, Швеция, Финландия са сравнително богати държави, с развити пазарни икономики, с преуспяващо селско стопанство. Още преди присъединяването си към ЕС те приемат⁵⁹ т. нар. "постижения на общностите" и постепенно адаптират националната

богатства, а традиционни производства като дърводобив, хартиено, мебелно. Междувременно тя запази пазарните си завоевания, в т.ч. в Русия и другите бивши съветски републики. Финландската икономика се гради още върху корабоплаване, риболов и рибна индустрия, животновъдство. Разрива със Западна Европа тя скъси със стратегическия избор в областта на високите технологии.

⁵⁸ Норвегия на 25 декември 1992 г. се кандидатира за членство, води преговори, но на 25 ноември 1994 г. подобно на 1972 г. норвежците чрез референдум се обявяват против присъединяването на страната към ЕС. Швейцария на 20 май 1992 г. също се кандидатира за членство в ЕС, но след неблагоприятен изход от референдума за ЕИП не заявява желанието си отново, нито пък го изтегля официално.

⁵⁹ Ондраш Инотай счита, че "Досега няма приета страна в ЕС, която е била преди това напълно подготвена за членство. И няма страна, която би могла да направи това, защото в различни области приспособяването към икономическата общност трябва да бъде разбирано като процес на обучение, който не може да се "симулира" отвън. Една страна трябва да бъде приета за нов член в различни области, например селското стопанство, използването на фондовете от ЕС или участието в процесите на вземане на решения. При това промените в политиката на Съюза не могат да бъдат разбирани (известни) при всички ситуации" – Инотай, Ондраш, Цит. съч., с. 75.

си правна уредба към тази на ЕС⁶⁰ Важни са и демократическите традиции, вкоренени в социално-икономическата и политическата им действителност. Новите страни членки си извоюват правото да плащат пълните такси за присъединяването, а също и нето-плащанията три години след приема им в ЕС. Австрия си осигурява възможността да налага ограничения за дълъг период за тежкотоварния превоз през Алпите, Швеция и Финландия си осигуряват помощи от ЕС за селското им стопанство, които не са лимитирани от гледна точка на срокове (продължителност).

Дж. Пиндър, оценявайки кръга на разширяване на ЕС, посочва, че той не е "съпътстван от конкретни мерки за задълбочаване. Не бяха повдигнати икономически проблеми от тези проспериращи пазарни икономики. Растящият брой на държави-членки, не всички от които се очакваше да приветстват по-нататъшно подсилване на институциите, допринесе обаче за натиск от страна на федералистки настроените държави към институционална реформа с Договора от Амстердам; натиск, увеличен от перспективата за предстоящото по-нататъшно разширяване"⁶¹

Разширяването на ЕС през 90-те години означава увели-

⁶⁰ През 80-те години протича задълбочаващо асоцииране на страните от Европейската асоциация за свободна търговия към Европейската общност, страните от ЕО и седемте държави от ЕАСТ със споразумението от Порто от 2 май 1992 формират Европейското икономическо пространство. Междувременно държавите от ЕАСТ са вече с 80% поет ангажимент спрямо задължителните за вътрешния пазар предписания. В рамките на ЕИП се развиват отношения, които са подобни на вътрешнопазарните. Двустранни споразумения са сключени само за селското стопанство и риболова. Австрия, Швеция и Финландия решават преждевременно да приемат правилата на вътрешния пазар, да се приобщят напълно към ЕС. Съмненията са не толкова по повод на приемането на страните, а по-скоро се отнасят до възможностите на институционалните структури на Общността, създадени за 6 члена, да поемат разширяването.

⁶¹ Пиндър, Дж., Цит. съч., с. 90.

чаване на неговата територия с 43%, а на населението с 11%. Общият БВП на ЕС в новия му състав спрямо 12-те члена на Европейските общности се увеличава с 8%. средният БВП на човек от населението е 89% спрямо базата – ЕО на страните учредителки. Налице е вследствие поредното разширение пореден спад по показателя БВП на човек от населението⁶² И макар да се счита, че БВП дава достатъчно основания да се мисли, че не показва цялата истина, то неговото равнище, темпове са във връзка с жизненото равнище, инвестиционните възможности, поглъщателната способност на вътрешния пазар, структурата на съвкупното търсене, социалната политика и др. Така че спадът на БВП на човек от населението с факта на разширяването носи рискове за отслабване на съюза. В този смисъл дебатът дали разширяването е нещо добро или лошо има своята реална основа, очакването и усещането за реално икономическо благоденствие е двигател на процеса, докато обратното може да бъде негова спирачка.

С разширяването на ЕС в средата на 90-те години на 20 век се променя неговия 'географски баланс' Набира мощ групата на северните силно развити индустриални държави в съюза, в същото време не са изключения недоразуменията и кавгите между северните и южните страни негови членки. С присъединяването на Австрия, Швеция и Финландия расте и кръгът на страните в ЕС, които са с предпочитания по-скоро към икономическата интеграция и с достатъчен и явен скептицизъм по отношение на политическия съюз⁶³ С включването на новите страни членки в средата на 90-те излизат съвършено различни проблеми пред ЕС, тъй като Австрия, Финландия и Швеция са традиционно в позицията на неутрални държави, което не се или особено трудно се съвместява с амбициите на Съюза да има обща политика в

⁶² Вж. Икономиката на България и Европейският съюз, с. 157.

⁶³ Най-благосклонна към възможността Европейският съюз да се развие като политически съюз е италианската общественост.

такива сфери като дипломация, отбрана и сигурност.

Историята на разширяването на териториалните граници на интеграционния процес в Европа, чието начало се поставя от 70-те години, показва, че случаите на присъединяване, осъществени до 1995 г. се отнасят до няколко (три) страни едновременно или една – Гърция, или две (но съвсем не толкова голяма група кандидати колкото в най-новата история на Европа). Присъединяват се страни, които в момента на депозиране на своите кандидатури са повече или по-малко готови за членство в интеграционната групировка, т.е. у тях са почти формирани или се формират необходимите структури, годни да работят в условията на членство в икономико-политическия съюз. Нови страни членки в ЕС се приемат както въз основа на сходство в политико-икономическите параметри на членуващите и кандидатите за членство, така и на база доминиращи политически съображения на ЕС пред изискването му за икономическа близост в равнището на развитие на кандидатстващата страна спрямо това в Общността. Тя е печеливша – разширяват се пазарно пространство, зони на влияние, сигурност, политически, икономически потенциал. Разширяването е следствие от успехите на Общността при реализацията на нейните цели, от задълбочаването на интеграционните процеси и свързаните с тях политически и икономически предимства както за страните-членки, така и за икономико-политическия съюз в неговата цялост⁶⁴

Предпоследното разширяване на ЕС въз основа на договора за присъединяване, подписан в Атина на 16.04.2003 г., е от 1 май 2004 г. – включва 10 страни, основната част от тях със социалистическо минало, засилващо многообразието в него. Но непременно показващо и засилващото се усещане за уникалност, комплексност и значимост на интеграцията

⁶⁴ Вж. W. Molle, *The Economics of European Integration: Theory, Practice, Policy*, 1997, p. 48-49.

в Европа. Заедно с това раждащо тревогата, безпокойството, доколкото новите държави членки са със значително по-малка икономическа мощ от участващите в ЕС-15. Оттук е неизбежно, въпреки увеличаването на територията и населението, по-ниското нарастване на общия БВП и драстичното намаление на показателя БВП на човек от населението – с около четвърт от равнището при състав на ЕО от шестте основателки⁶⁵ Така поредното разширяване подхранва тенденцията за последващо снижаване на БВП на човек от населението с промяната в състава на ЕС.

По-раншното икономическо сходство при ограничения брой страни членки отстъпва под натиска на množащия се брой страни не от средите на най-силно развитите. Макар че новите страни членки дават явни доказателства за функционираща у тях пазарна икономика, за конкурентна икономическа сила, за приемане целите на икономическия, политическия и валутния съюз. Членството на България и Румъния също води ЕС към намаляване на БВП на глава от населението. Ирландия е добрият пример за ползите от членството, нейният БВП на човек от населението е по-голям днес от този на страни-учредителки (Италия, Франция и др.)⁶⁶ В периода 1993-2000 г. Ирландия сред страните членки на ЕС е най-ярък пример със забележителни резултати в догонването на САЩ по реален БВП на човек, догонването е с 29 процентни пункта⁶⁷ По-важното от гледна точка на ЕС е тя да не е единствената като пример за възходящо развитие.

Историята на разрастването на интеграцията в Европа дава още информация за отдавна утвърдени практики на Евросъюза в преговорите с потенциални бъдещи страни член-

⁶⁵ Вж. Икономиката на България и Европейският съюз, с. 157.

⁶⁶ Вж. Статистически справочник, НСИ, С., 2006, с. 294.

⁶⁷ Вж. Леонидов, Ат., Нови тенденции в икономическия растеж на ЕС и САЩ: компаративен анализ, Икономически изследвания, 2/2004, с. 7.

ки, т.е. ЕС като сложна функционираща система не е устроен (нито допуска) да се нагажда към условия, поставяни от кандидатстващите за членство в него държави. В този смисъл преговорите за членство на България в ЕС (окачествявани от някои автори като технически) по-скоро са оценка на извършеното от страната за адаптирането ѝ към действащите в ЕС правила и механизми, към основните изисквания за членство в съюза. Обръщайки внимание на обсебеността на Европа от правната регулация, М. Ленард подчертава, че „тя е в състояние напълно да преобразува страните, с които контактува, а не просто да остане на повърхността“⁶⁸

Определено се приема, че започването на преговори⁶⁹ от

⁶⁸Ленард, М., Цит. съч., с. 19.

⁶⁹Преговори се водят по 30 глави – наука и изследвания, образование и професионално обучение, външни отношения, обща външна политика и политика на сигурност, малки и средни предприятия, култура и аудиовизия, статистика, защита на потребителите и тяхното здраве, рибарство, дружествено право, свободно движение на капитали, телекомуникации и информационни технологии, свободно движение на стоки, конкуренция, финансов контрол, околна среда, данъчна политика, транспортна политика, митнически съюз, правосъдие и вътрешни работи, свободно движение на хора, социална политика, селско стопанство, индустриална политика, икономически и валутен съюз, финансови и бюджетни въпроси, регионална политика, енергетика, институции. Отделните страни, кандидатстващи за членство в ЕС с нееднакво темпо откриват и закриват главите на преговорите. Страни като Чехия, Полша, Унгария, Словения и др. имат по-малък брой закрити глави за единица време отколкото България. Почти всички страни (изключение прави Румъния) закриват по-бавно глави. В анализи на Икономическия институт на БАН се обръща внимание, че първата група страни закриват по-бавно глави не защото икономиките им са по-слабо подготвени, а защото преговарят прецизно и настояват за повече и по-продължителни преходни периоди и/или квоти. Тъкмо те са в първата група на разширяването на ЕС, а България и Румъния са за включване в ЕС през 2007 г. Така че броят на закритите глави, нито пък темпото на откриване и закриването им е надежден критерий за готовност за членство. Твърди се, че който преговаря предпазливо и настоява за повече временни изключения в своя полза по-бавно закрива глави.

страна на ЕС с държава, депозирала молба за членство в него, формално е последният стадий преди пълноправното членство. Има основания за това – за голяма част от новоприеманите страни членството е непосредствено следващо успешните преговори. Не е изключен и друг ход – Норвегия успешно приключва преговорите, подписан е договор за членство, но фактическо такова няма след отрицателен вот на референдум в страната. Познато е и замразяване на преговорите, такъв е случаят с Турция. Поканата за преговори, започването на преговорите, самият факт, че се преговаря не означава непременно и задължително (нито скорошно) присъединяване на страната кандидат към ЕС. Не случайно някои анализатори подчертават, че ЕС не е благотворителна организация, а система с общи закони и стандарти.

Поне засега – до края на 2006 г., началото на 2007 г. няма преговори, които да завършват с провал. По-особен случай е едностранното прекратяване и недовършването на преговорите при първата молба за членство на Англия в ЕИО. Самите преговори по съдържание са дълга и трудна процедура на взаимно подготвяне за акта на конкретното разширяване⁷⁰ Поне в досегашните случаи⁷¹ на приемане на нови членове в ЕС преговорите продължават между 18 и 60 месеца, а периодът от началото на преговорите до ратификацията на договореностите е от 25 до 80 месеца. Все още няма поводи

⁷⁰ Би следвало да се има предвид, че преговорите между ЕС в лицето на Европейската комисия и страните, кандидатстващи за пълноправно членство в него, се различават от т. нар. класически преговори, тъй като правилата на ЕС изобщо не подлежат на обсъждане с кандидатите за членство и още повече на договаряне. Главното, което се поставя на масата на преговорите са някои квоти и преходни периоди до пълното прилагане на общите правила от страна на бъдещите членове на ЕС.

⁷¹ Някои автори разграничават (без предпоследното най-голямо по брой на приети страни от 1 май 2004 г.) три разширявания, други четири (като се отделя присъединяването на Гърция от това на Португалия и Испания).

да се очаква продължителността да падне под 18 месеца, но никак не е изключено с отделни държави преговорите между ЕС и страната кандидат да регистрират нови рекорди по продължителност. Някои анализатори допускат продължителността на преговорите между ЕС и Турция като кандидат за приобщаване в съюза да надхвърли вероятно 10, 15 години. Четвърти октомври 2005 г. е датата на началото на преговорния процес, докато молбата на Турция за членство е от 1987 г., а асоциирането ѝ от 60-те години, което е повод да се пише за "Турският маратон към Европа". Видимо особено трудно е да се прогнозира неговият финал, реално въпросът за членството на Турция в ЕС е неслучайно "специален случай" Все пак има сигнали, че "по същество членството на Турция изисква един нов Европейски съюз, както и една нова Турция"⁷²

Фактологията на икономическото (и политическото) интегриране отразява променливия успех на неговото осъществяване, текущи изменения и ревизии на договореностите, задръжки и съмнения, отсрочване на отговора на някои страни за присъединяване в Европейския съюз (Швеция, Финландия, Дания), а също отказа от интегриране – Норвегия или пък липсата на ориентация за членство (Исландия⁷³), съпротивата и натиска за засилване на съюзните ин-

⁷²Василев, С., Версия "Международна политика", Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия, С., 2006, с. 428.

⁷³Управляващите Исландия (чието население е 279 хил. души, със символична безработица – само 1% от него) считат, че без страната да е член на ЕС междувременно е в така нареченото европейско икономическо пространство, т.е. е част от вътрешния пазар на ЕС. Политическите сили в Исландия са наясно, че риболовът е в основата на жизнения стандарт на страната. Той е най-важният отрасъл на икономиката, добивът на риба за 2001 г. е 1,9 милиона тона. По тази причина Исландия стои категорично на позицията, че трябва да упражнява контрол върху собствения си риболов – този главен поминък на страната векове наред. Приема се, че ако Исландия про-

ституции, битката между страните за позиции в тях. Като цяло страните-членки на ЕС чрез интеграцията преследват търсенето на възможности, създаващи по-благоприятни условия за заемането на по-изгодни позиции в световното стопанство и международните отношения. В крайна сметка траекторията на ЕС го представя като най-важният актьор на европейската сцена, доколкото създава чрез обвързване нов ред на континента, възникващ покрай общия пазар, икономическия, валутния, политическия съюз. Но силата му съвсем не се ограничава до континента, защото "Проправяйки пътя за интегрирането на националните държави в свърхнационален икономически и в последна сметка политически съюз, Европа демонстрира възможността за изграждането на по-широки форми на постнационална организация, които надхвърлят тесногърдите идеологии и деструктивните страсти от епохата на национализма. Тя вече е най-многостранно организираният регион на света. . . Успешната реализация на нейното политическо обединение би довела до създаването на самостоятелна социалнополитическа единица. . . . Една такава Европа, заключава Зб. Бжежински, без съмнение би била глобална сила"⁷⁴

Днешният ЕС, чиято територия е близо 2 пъти по-малка от тази на САЩ, без да е федерация, нито пък конфедерация, организира отношенията между държавите членки, между техните народи по солидарен и хармоничен начин, разполагайки с мрежа от властови центрове, които са обединени от общи политически стратегии и цели, доказва капацитет за разширяване с привличането на все по-голям брой страни, междувременно стъпвайки върху фундамента на икономи-

яви желание за членство в ЕС и се присъедини към него, то тя би се лишила от най-сигурния елемент на стопанството си. Отчита се, че риболовът е в обсега на Общата селскостопанска политика на ЕС, а тя се дефинира от Брюксел.

⁷⁴ Бжежински, Зб., Цит. съч., с. 69.

ката и правото, позволяващ на страните членки да оперират и реализират националните си интереси в и чрез по-широко регионално пространство, надрастващо по възможности националното.

Европейският съюз е ред, доказващ собственото си присъствие в света. Той е залог, че връзката между участващите в него е отишла крачки напред. Междувременно е много сложна машина. С лостове за търсене на сигурност във всекидневието и бъдещето. Със страни членки, които не са еднакви (не толкова и само като територия, численост), но с кандидати, които по собствена воля са желаещи да се равняват по тях. Регионалната интеграция в Европа, начената с Европейското обединение за въглища и стомана, е с институции, зачитащи различието на народите на Европа, което 'принуждава Европейския съюз да се придържа към своите принципи'⁷⁵

Проектът за обединена Европа (като идея и реализация) в последна сметка е примамлив, натоварен с надежди, но и с ефекти. Нещо, което го има, което се развива, е жизнено, защото е просмукано не толкова и само от интересите на момента, но и на перспективата. Макар че хората предпочитат незабавните резултати, докато в другия случай са нетърпеливи или твърде критични. Кое не изключва съпротива на различни равнища. Докато навярно чрез ЕС платната са вдигнати в посока, недопускаща събития от отминали епохи, наситени с гърчове и жертви, по-скоро движещи се по пътя на разрушението.

Строго погледнато Европа във времето на интеграция демонстрира важни промени в начина, по който организира отношенията между държавите, участващи в нея.

Тя развива и натрупва активи, които предполагат по-нататъшния ѝ ход към още по-широко и дълбоко обвързване, налага нова формула на взаимоотношения между народи и

⁷⁵ Ленард, М., Цит. съч., с. 31.

държави, натоварени с акцента на създанието, на сигурността, балагоденствието. Но не непременно във всичко с положителен знак. В крайна сметка с доминация на последния. С ясно съзнание, че движението към него не познава прости и лесни решения. Така важните неща в живота се променят, те се правят от хората. Тъкмо тук е мястото на тяхната отговорност за днешния и утрешния ден, в чиято рамка икономическото обединение на Европа не е самотно, доколкото се наблюдава "постепенно оформящият се политически профил на ЕС"⁷⁶

⁷⁶Бжежински, Зб., Изборът. Глобално господство или глобално лидерство. ОБСИДИАН, С., 2004, с. 256.

4 РАЗШИРЯВАНЕТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ НА ИЗТОК

В края на 90-те Европейският съюз като резултат от предшестваща напрегната работа направи важна стъпка¹ – въведе през 1999 г. новата парична единица ЕВРО с възможности за натрупване на положителен интеграционен ефект в няколко посоки. Реалността обаче отново даде ”пример за един повтарящ се модел, в който редица държави действат заедно, докато Британия, пише Дж. Пиндър, понякога с една или две други държави стои настрана”² В същото време в Европейския съюз върви подготовката за изпълнение на друга особено важна задача пред собственото му развитие – разширяването на Изток, което практически осъществи чрез две стъпки – през 2004 и 2007 г.

След краха на социализма в страните от Европа, където той просъществува няколко десетилетия, с разпада на СССР се появява паневропейското предизвикателство. Политици и изследователи основателно оценяват разширяването на ЕС със страни, но не вече единствено от Запада, като ”задача на новото хилядолетие”. Докладът на Комисията на ЕС от 16 юли 1997 г. със своето заглавие е достатъчно показателен за намеренията и бъдещите действия на Съюза – ”Програма 2000: един по-силен и разширен съюз” (Agenda 2000). В

¹ Докладът Делор за икономически и монетарен съюз е от юни 1989 г.

² Пиндър, Дж., Цит. съч., с. 74.

дневния ред на Съюза приоритетите са: големи реформи в политиките на Общността и формулиране на регламенти за последващо присъединяване на нови членове. Реформирането на политиките на Общността чрез пакет от мерки подготвя ЕС за разширяването на Изток.

Има убедителни доводи в подкрепа на тезата, че разширението на ЕС на Изток е единственото логично продължение на европейската интеграция, разбираана като процес, осъществяван стъпка по стъпка, а не като достигнато положение. А и десетилетия назад в друга общественно-политическа обстановка в Европа, в света европейското обединение е виждано като желано (а и възможно при променени обстоятелства вследствие на факта, че системата генетично е предопределена по волята на учредителите ѝ като отворена) в по-широки граници от тези през 60-те години.

През 20 век Европа се оказва арена на драматични събития, на икономически и социално-политически промени – две световни войни, трета "студена война", накрая революции в Централна и Източна Европа, роили нови държави и поставящи начало на дълбоки ретрансформационни процеси в тази част на континента, но имащи съществено значение за отварянето на вратата към бъдещо присъединяване на нови страни към ЕС, оказал се единствената внушителна сила на континента и изправен пред нова ключова роля в него. За някои дори и с такава в света.

Като цяло в Европа се очертават ясно контурите на една качествено нова ситуация, различна от близкото минало, но не лишена от неговите следи. От гледна точка на бъдещето – решения, действия на страните – нейният точен прочит е задължителен. В специализираната литература у нас се среща позиция, утвърждаваща, при това не без основание, че тоталното непознаване на същността и смисъла на интеграционния процес в Европа³, на новите тенденции в

³Към края на декември 2006 г. репортери на НОВА ТЕЛЕВИЗИЯ

развитието на многостранните структури, на механизмите на тяхното функциониране е важна причина за фактическо сериозно изоставане на България в приобщаването към тях в сравнение с други европейски държави – Полша, Унгария, Словения, Чехия и др., заявяващи и предприемащи действия за интегриране в ЕС, при това материализирани в конкретния резултат на членството от 1 май 2004 г.

В последните няколко години в български условия вече има сравнително много и убедителни индикации за промяна, за позиция към интеграционната проблематика. Това само по себе си е полезно, но едва ли е рамката на достатъчното. При всички случаи една страна, която взема курс към интеграция се нуждае от адекватна представа за обхвата, пластове на националните си интереси, за същността, принципите, механизмите, перспективите и пр. на европейската интеграция, за ангажиментите ѝ във връзка с присъединяването, с бъдещото членство в ЕС. Една страна, кандидатствайки за членство в ЕС, определено очаква ползи от него и нормално е да получи такива, но основното, главното за всички държави, участващи в Евросъюза, е те заедно да имат повече от това, което внасят поотделно, доколкото интеграцията в многопластовостта си задвижва нови сили, нови фактори на развитието.

Изследователите, обсъждащи политическата икономия на

предложиха на българския зрител материал, в който се поставяха въпроси на европейска тема на не един и двама депутати от сега действащия парламент. Общата картина представи явно непознаване на институциите на ЕС от страна на иначе често влизащи чрез екрана у дома ни български депутати. Равнище на познание за ЕС особено нелицеприятно сред политиците, при това буквално дни преди първия ден от членството на България в ЕС. А колкото до българското население като цяло може да се предполага, че то е още по-слабо информирано било то по отношение на спецификата на институциите, или политиките на ЕС. Намираме, че и образователната система е длъжник към неотложната необходимост от формиране на общо и специално разбиране за ЕС.

разширяването на ЕС на Изток са наясно, че не става въпрос за просто поредно присъединяване на нови страни към съюза. Те считат, че "Подходът към разширяването като проблем на простото възприемане на изискванията на Европейския съюз и на условията, правилата и регулациите на Клуба от страна на държавите, заявили желание за присъединяване, е изцяло неадекватен поради значителните икономически трудности"⁴. Това от една страна. От друга е подготовката на ЕС за процеса на разширяване, на бюджетни, институционални реформи. Оттук следва и предупреждението, че ако проблемите не се осъзнаят, "политическата подкрепа за едно бързо разширяване лесно може да се изпари, с непредвидими последици за устойчивостта на реформите в държавите-кандидатки. Разочарованието от процеса на разширяване може да отвори път за отмъстителни поразии от страна на политическите популисти както в страните-кандидатки, така и в сегашните държави-членки"⁵. Много реализъм има в представата, изложена в края на декември 1999 г. от Дж. Ийтуел, М. Елмън и др., че "За да заработи един разширен Съюз, на сегашните членове трябва да се поставят много изисквания. Но нищо не може да се сравни с огромните промени, които се изискват от страните-кандидатки"⁶. Те просто са неизбежни, най-вече защото кандидатстващите застават пред вратите на един съюз, сам създаващ и отработващ във времето на своето съществуване принципи, общи правила, механизми на функциониране, общи ценности и др.

Съюз с постоянна неопределеност относно крайната цел, но със собствена вътрешна организация и ред, изключващи оръжието, залагащи на преговори, на сътрудничество, осъ-

⁴Ийтуел, Дж. и др., Твърди бюджети-слаби държави. Алтернативи на социалната политика в Централна и Източна Европа, Издателство "Албатрос", С., 2001, с. 22.

⁵Пак там, с. 23.

⁶Пак там, с. 24.

ществявано от евроактьори в конкретни форми, явяващи се инструменти за градеж на европейско бъдеще, ориентирано към повече благосъстояние и сигурност. Също с вкус на западноевропейския елит "да достроява незавършената институционална структура на европейската интеграция"⁷, т.е. както добавя Др. Неделчев институционалните промени се планират и провеждат по начин, който разширява или поне съхранява възможностите за бъдещи промени.

При все това, отчитащи спецификата на момента, представители на Центъра за изучаване на европейската политика в Брюксел настояват основателно в края на 90-те години на миналия век за яснота относно естествените граници на разширяванията на ЕС, сред които разграничават:

- а) ценности – абсолютните приоритети не трябва да размият основните ценности на политическия, икономическия и социален ред на ЕС;
- б) власти – не трябва да бъде нарушен бързо или с непознати последствия балансът на властите и взаимодействието между страните-членки и институциите;
- в) управление – да не се затлачва законодателният, управленският и изпълнителският процес.

Н. Янков, разглеждайки проблема за стратегиране създаването и развитието на междудържавни, транснационални европейски региони, обръща внимание, че като цяло европейският териториален интеграционен процес цели отваряне на отделни страни и на техните пазари едни към други, "стопяване", "размиване" на държавни граници в определена (голяма и много голяма) степен, преодоляване на психологически задръжки, породени от разширяването на Европейския съюз. Основната теза е, че не некоординираното, а съвместното, комплексното, съ-мрежовото взаимно развитие ще

⁷ Неделчев, Др., Институционална промяна и европейска интеграция, Академично издателство "Проф. Марин Дринов", С., 2002, с. 56.

постигне синергетични и нарастващи във времето ефекти, чиято крайна цел е изграждането на новия Европейски съюз⁸. С нова динамика, но с контурите на единно тяло, факт от пресъздаването на европейския терен във все по-цялостно пространство с постепенната промяна, с идеи, които са приемливи за всички участващи в процеса на интеграция.

Икономическата интеграция в Европа в продължение на повече от пет десетилетия, макар и с нееднаква скорост, върви от по-ниските към по-високите стъпала на своето развитие⁹.

Първият коридор на интеграцията – ЕОВС (включващ стратегически отрасли на икономиките на държавите член-

⁸Вж. Модели на процеса на интегриране на Република България в европейските структури. Юбилеен алманах 2001. Свищов, 2001, т. 10, с. 165.

⁹В теорията се извеждат пет основни форми (степени) на икономическата интеграция – зона за преференциална търговия, зона за свободна търговия, митнически съюз, общ пазар, икономически съюз. Зоната за преференциална търговия е най-ниското стъпало на икономическата интеграция – предвижда реципрочно понижаване на тарифите (митата) между договарящите се държави, но не и цялостното им премахване, докато с трети страни всяка държава, членуваша в нея е свободна да прилага първоначалния размер на митата. Зоната за свободна търговия е обединение на две или повече държави, договорно задължаващи се да премахнат митата в търговията помежду си, но в търговското си партньорство с държави извън зоната действат автономно, запазват обичайно първоначалния размер на митата. Митническият съюз е обединение на две или повече страни, които по договор се задължават да премахнат изцяло митата в търговията помежду си, да прилагат обща митническа тарифа по отношение на търговията си със страни, нечленуващи в него. Общият пазар е договорно обединение на две или повече държави, позволяващо свободното движение на стоки, услуги, капитал, труд между страните членки, но прилагащо единна митническа тарифа в търговията с трети държави. Икономическият съюз надгражда общия пазар, защото при него договарящите се две или повече държави се споразумяват и за унифицирането на икономическата си политика, в т.ч. данъчна, парична, политика на заетостта, политика на доходите и др.

ки) се допълва от втори – ЕИО (проява на стремежа за хоризонтална интеграция, за провеждане на общи политики в области като търговия, земеделие и др.), третият е ЕОАЕ (залагащ на сътрудничество при използването на атомната енергия за мирни цели). Изследователите¹⁰ извеждат четири етапа в развитието на Европейската икономическа общност. За начало на първия етап се приема 1957 г., а за негов край 1968 г. Вторият етап продължава от края на 60-те и завършва в средата на 80-те години. Третият етап е от 1986 г. и завършва през 1992 г. На 7 февруари 1992 г. се подписва Договорът от Маастрихт (влязъл в сила от 1 ноември 1993 г.). Европейската общност прераства в Европейски съюз, който съгласно постигнатите нови договорености се разглежда като ново стъпало в реализацията на все по-тесен съюз между европейските народи. Счита се, че договорът от Маастрихт по значение не отстъпва на Римския договор. Договорът от 1957 г. се свързва по-скоро с началните стъпки на евроинтеграцията, докато Маастрихтският договор ориентира същата към нов по-висок етап със заложените у него нови правила на процеса на интеграция, приключвайки поствестфалския ѝ период, отбелязвайки прехода към позитивна интеграция.

Договорът от Маастрихт предвижда достигане на т. нар. конвергентни критерии, свързани с въвеждане на общоевропейска валута и изграждане на монетарен съюз от страните, отговарящи на конвергентните критерии. По същество това са действия и последици, които са без аналог в дотогавашната история на Европа. Те са поводът за обособяването на Маастрихтския период на европейската интеграция. Но развитието на евроинтеграцията не свършва с тях. Договорът от Амстердам, търсейки ефективност в действията на ЕС, засиленото сътрудничество между държавите членки, ревизира договора от Маастрихт, договорът от Ница, подчинен на подхода за реформиране, последва този от Амстердам.

¹⁰Вж. Миркович, К., Цит. съч., с. 770-772.

Все корекции, за да се поддържа в движение европейският проект, макар че се пропускат "някои значими шансове за трайно задълбочаване на регионалната интеграция, ако не и за реализиране на историческия шанс за издигане на Европа до върха на интеграционната ѝ стълбича"¹¹

Политиката към разширяване на ЕС не е ограничена от гледна точка на посоките на света – примерно Запад или Изток, ограничението е до страната – да бъде европейска. Вече се подчерта, че договорната уредба на интеграционния процес (чл. 237 от Договора за ЕИО) допуска възможност която и да е европейска държава да поиска членство в общността. Източното разширяване на ЕС със страни от Съвета за икономическа взаимопомощ не се изключва, няма правна забрана. На изискването да бъдат европейски отговарят Полша, Унгария, Чехословакия, Румъния и др. Би могло обаче да се твърди (от гледна точка на спецификата, характера на тогавашните два блока, а и конкретните отношения между тях), че по-скоро в онези години на фактическо противопоставяне става въпрос не толкова за реални намерения и практически действия от страна на ЕС, доколкото моделът на западноевропейската икономическа интеграция задължително предполага развити пазарни структури в страните участници, политическа демокрация и плуралистичност на обществата в тях. В края на 80-те години източният блок се срива, идва време, неочаквано толкова бързо дори за мнозина, за провеждане на стратегия в първите години на прехода на всеоткривателна подкрепа на реформите в ЦИЕ от страна на Европейската общност, която да отстъпи на нова стратегия, заявяваща анонси за възможно ново разширяване на ЕС, което е преосмисляне и предефиниране на неговата политика към исканията на страните от ЦИЕ.

¹¹ Недялкова, А., Глобализация и регионализъм – две страни на един процес. Европейският модел на регионална интеграция, Народно-стопански архив, 3/2004, с. 10.

Ондраш Инотай като подчертава, че освобождаването на ЦИЕ е резултат и вследствие политическата и идеологическата подкрепа на Запада, обръща внимание, че фактът на неговата поява заварва Брюксел без ясна концепция за формиране на отношенията между страните от ЦИЕ и ЕС. Промяната на границата между двете десетилетия за мнозина е неочаквана, не е толкова близка перспектива, никой не предвижда момента на голямото събитие – разпадането на съветската система, тя заварва икономическите отношения между Запада и Изтока, доколкото ограничително ги има, с неразвита правна база. Така "разширяването се оказва повече заплаха, отколкото икономически шанс, повече риск, отколкото морално задължение, повече фактор за нестабилност, отколкото необходим фактор за европейска сигурност"¹². Според Инотай липсата на идея у ЕС как да управлява процеса на разширяване в новите реалности не можеше да спре динамиката на развиващите се процеси в Европа. Но това не означава, че ЕС е лишен от инициативи, той предлага през 1990 г. на страните от ЦИЕ, конкретно доказващи, че вървят по пътя на радикалните преобразования (пазарни, демократични) в обществото, асоциирането им към него, но не допускайки асоциирането на една страна с Общността да се свързва директно с нейно бъдещо пълноправно членство. Така ЕС остава последователен към вече позната практика, приложена спрямо други страни – Гърция, Турция, Малта, Кипър.

В началото на 90-те отношенията между Европейския съюз и страните от Централна и Източна Европа, разкъсващи социално-политическата обвивка на десетилетната система, бележат изключителна динамика, най-вече след като се сключват¹³ споразуменията за асоцииране (т. нар. евро-

¹²Инотай, Ондраш, Цит. съч., с. 63.

¹³На 16 декември 1991 г. споразумения за асоцииране с ЕО сключват Унгария, Полша, Чехословакия, през 1993 г. България и Румъния, през 1995 г. Словения, Естония, Литва и Латвия. Приемът на Сло-

пейски споразумения или споразумения от второ поколение, отнасящи се до сравнително широк кръг въпроси – политически диалог, общи принципи, свободно движение на стоки, движение на работна ръка, установяване, предоставяне на услуги, плащания, капиталови трансакции, конкуренция, сближаване на законодателствата, икономическо сътрудничество и др.). След тях заваляват молби за пълноправно членство.

В Копенхаген през юни 1993 г. Европейският съвет обявява, че членството на страните от ЦИЕ в Съюза е и негова естествена цел. Формулират се експлицитно основните критерии, предпоставящи приобщаването на всяка от тях в ЕС, без ясна "пътна карта" След 18 месеца в Есен Европейският съвет приема предприсъединителна стратегия, предложена от Комисията, предвижда и инструменти за осъществяването ѝ – т. нар. структурирани отношения с институциите на Европейския съюз, осъществими чрез съвместни срещи с консултативен характер, и оптимизация на споразуменията за асоцииране, ползвани като подходяща основа за насърчаване интеграцията и регионалното сътрудничество. През май 1995 г. Комисията подготвя и публикува Бяла книга, която се приема от Европейския съвет през юни 1995 г. в Кан – "Подготовка на асоциираните страни от ЦИЕ за интеграция във вътрешния пазар на Европейския съюз" Всичко това оставя усещането за началото на особена динамика на процесите, за обемна и нелека подготвителна работа във връзка с разширяването, за пътя, по който трябва да се придвижат

вения, Литва, Естония и Латвия в ЕС през 2004 г. преди България и Румъния, макар че двете са асоциирани към ЕС две години по-рано от тях, сам по себе си показва правилото, че асоциирането не гарантира автоматически бъдещо пълноправно членство. По-пространен анализ на споразуменията за асоцииране, а също за стратегията на ЕС за разширяване на Изток вж.: Маринов, В. и др., Европейска икономическа интеграция, Университетско издателство "Стопанство", С., 2002, с. 354-368.

и изминат страните, за да придобият способността да поемат товара на задълженията на държава-членка. Сигурно не въпрос на случайно хрумване е виждането за "Разширяването на Европейския съюз като елитарна инициатива"¹⁴

Така или иначе, както ни убеждава социалната практика, добрите намерения не винаги и напълно, а също автоматично, стават реалност. Напредъкът в разширяването не непременно е гладък и безболезнен, скоротечен, било то за отделна страна кандидат за членство, или за обединението като цяло, но в последна сметка неоспоримото е, че група европейски страни "се ръководят от рамка, неутрализираща изключителността на националната държава и отчетливостта на границите ѝ със съседите"¹⁵. че страните членки "може да се харесват или не, но те принадлежат към една и съща организация, работят заедно и се договарят помежду си по широк и удивителен кръг от проблеми"¹⁶. Реалността, а и наситеността в отношенията между тях допуска както съгласието, така и несъгласието по конкретни въпроси, противоречивостта, преодолявани чрез присъщи инструменти за обвързване – преговори, дискусии, компромиси. В общото си развитие чрез конструкцията Европейски съюз страните се отдалечават от миналото, доколкото все по-обвързващо работят за постигане на по-доброто в настоящето и бъдещето. Така от гледна точка на последващо развитие на ЕС особено важно е, че Европейският съвет (по начало инициращ импулсите, необходими за по-нататъшно развитие на обединението, общите политически насоки и приоритети на неговото движение) през 90-те години (в Мадрид декември 1995 г.) преценява възможността за разширяването на Изток като исторически шанс и политическа необходимост за Европа, доколкото е обещаващо с перспективата за увелича-

¹⁴Неделчев, Др., Цит. съч., с. 56.

¹⁵Купър, Р., Цит. съч., с. 91.

¹⁶Пак там, с. 53.

ване на нейната сигурност и стабилност, за новата ѝ роля, от която тя се вдъхновява. Видимо най-добрата политика в един динамичен свят е реално да се прави нещо, да се търси и постига движение във вярната посока.

Р. Купър, представян като един от най-видните теоретици на дипломатията в наши дни, твърди при все това, че ЕС е "Формата на имперска експанзия с най-дългосрочни последици"¹⁷, организация не за преследване на европейски интерес, а за по-ефективно преследване на национални интереси, вметвайки, че "по-ефективно" за него в постмодерния контекст означава "без задължително прибягване до военни средства"¹⁸. Като подчертава, че през последните няколко години страните от Централна Европа променят своите конституции, пренаписват законите си, приспособяват правилата на своите пазари към западноевропейските, създават органи за борба с корупцията и възприемат огромна част от европейското законодателство, т. е. правят всичко това в името на идеята да станат членове на съюза, той заключава: "В друга епоха подобни промени биха могли да се реализират единствено след завладяване на страната от колониалната сила, а днес те се предприемат доброволно с цел присъединяване към империята, заемане на място на нейната маса и придобиване на глас в управлението ѝ. Тази форма на империя вероятно ще има дълъг живот, тъй като нейната структура, основаваща се на сътрудничество, ѝ придава трайна легитимност, може би по-сполучливото название е "общност на нациите"¹⁹ Това от една страна, докато от друга Р. Купър намира, че членството в ЕС е предизвикателно, с ключова роля за стабилизирането на Балканите, за стимулиране на реформите на други места по периферията на ЕС. Според него сами по себе си твърде малко нови страни членки на

¹⁷ Пак там, с. 94.

¹⁸ Пак там, с. 53.

¹⁹ Пак там, с. 95.

ЕС биха се оказали провалени държави, те не биха имали вреда, ако възприемат готови и изпитани конституционни модели за регулация, или ако се включат в един корпус, който би подпомогнал защитата на собствените им интереси в общуването им с партньори, които са извън ЕС.

Обективизмът налага да се подчертае, че в определени среди (но не само у нас²⁰) в конкретни моменти се живя с очаквания и желание за автоматизъм на действията по присъединяването към ЕС, за ускоряване на преговорите за присъединяване, за по-скорошно членство в него²¹. Страните от Централна и Източна Европа, осъществяващи решителни стъпки към политическа и социална промяна, донякъде лишени от известна доза реализъм и носещи се на гребена на мечтаното, т. е. бидейки в плен на желанията за едно ново общо бъдеще със Запада, а не в конкретиката на възможностите на постсоциалистическата реалност, са с очаквания

²⁰ Иржи Мелих подчертава, че за мнозина от чехите присъединяването на страната им към ЕС е със закъснение от 10 години, тъй като общото разбиране през 1989-1990 г., че присъединяването е възможно в средата на 90-те години, позицията на политиките е същата – според Вацлав Клаус преходът в страната приключва през 1996 г. и тя е готова за присъединяване към съюза – Вж. Европейският съюз след 1 май 2004..., с. 45.

²¹ От страна на държавите, кандидатстващи за членство в ЕС неведнъж е демонстрирано желанието за по-бързо приключване на преговорите за присъединяване, докато позицията, заявявана и поддържана от ЕС, от Европейската комисия по хода на преговорния процес е, че трябва да се преговаря по глави и въпроси, по които съответната страна има пълна готовност, което тъкмо да позволи приключването на преговорите по тях в разумни срокове. Така например българското правителство на С. Сакскобурготски настойчиво търси като дата на приключаване на преговорите с ЕС 2003 г., докато негови представители намират, че е твърде рано да се приеме, че е възможно затварянето на оставащите тогава 8 глави от преговорите към 2003 г., защото те са трудни и сложни. Между впрочем затварянето на глава от преговорите все още не означава, че в дадената област всичко е решено, то е най-вече знак, че се приема законодателството на ЕС.

едва ли не в сравнително кратки срокове с хода на новото си развитие да получат пълноправно членство в ЕС, довчерашни съюзници сякаш се надпреварват кой по-напред да подаде молба за членство в ЕС, кой по-бързо да се европеизира, докато в същото време той самият, намиращ се в решаващ период на своето съществуване, има своите вътрешни проблеми, структурни недостатъци, които изискват в неговия дневен ред обновление и реформи (но не единствено заради тях). Д. Калео подчертава, че преди още "въпросът за разширяването да излезе на преден план, устройството на ЕС е критикувано за своята неадекватност в политическо и административно отношение"²² В различни среди ЕС трудно се разпознава като управляем процес и организация.

В края на миналия – началото на 21 век ЕС има да решава множество основни²³ ключови проблеми, да дефинира

²²Калео, Д., Цит. съч., с. 250.

²³Примерно Общата селскостопанска политика за сетен път в началото на 21 век раздели участващите държави в ЕС на две групи и за пореден път в центъра на спора се намира Франция. Тя положи началото на акция, противопоставяща се на реформата на ОСП преди 2006 г. На срещата на земеделските министри в Брюксел от септември 2002 г. страните, отстояващи ОСП в тогавашния ѝ вид са Франция, Испания, Ирландия, Португалия, Люксембург, Австрия и Белгия. Те се обявяват против намаляването на субсидиите за фермерите в ЕС след неговото разширяване. ОСП, за която ЕС разходва близо половината от ежегодния си бюджет от 90 милиарда евро, най-скъпата политика на ЕС, се оказва вечната ябълка на раздора. На другата страна са нетните контрибутори в евробюджета, водени от Германия – Дания, Холандия, Швеция. Англия се държи настрана от спора за или против промени в ОСП, но тя е по-близо до подкрепата на предложените промени. Италия, Финландия и Гърция известно време се въздържат да излязат с официално становище по въпроса за промени в ОСП. В такава обстановка се появяват коментари, че ако кампанията успее и 15 членният състав на ЕС не постигне компромис, очакваното разширяване на ЕС може да се окаже блокирано.

В онези години факт са опасенията, че отлагането на реформата на ОСП може да застраши графика на разширяване на ЕС, докол-

възможни правилни отговори, свързани с бъдещото му развитие – как да запази, а също така да разшири контрола и управлението на интеграционния процес, какъв да бъде видът и степента (дълбочината) на необходимите институционални промени, как да ги управлява, как да отграничи стратегическите от тактическите въпроси, как да се води успешна борба за спечелване доверието на гражданите и др. Важна е инициатива в общата насока, тя може да бъде ускорена, но и забавена от неочаквани действия от страна на някои държави, участващи в ЕС и нагнетяващи напрежение, но навярно с първопричини – да допуснем изгубено доверие, опасения за настъпване на нежелани последици. Да вземем Ирландия. Тя съвсем неочаквано след проведен референдум на нейна територия отхвърля Договора от Ница с отрицателен вот от 53,87%, което е проява на отлив на доверие, но не по-малко и търсене на защита на интереси. Не след дълго отрицанието минава в забравя със заетата от Ирландия положителна позиция, но помрачаването на очакванията на кандидатите за приобщаване е факт. Докато договорът от Ница е с голяма важност, тъй като предвижда довършване на започнатия с Договора от Амстердам процес на подготовка на евроинституциите за функциониране в един разширен съюз и на тази основа да се осигури напредък в преговорите за присъединяване, довеждането им до успешен завършек в съответствие с предвидените процедури в Договора за ЕС²⁴.

Фактическата обстановка в началото на десетилетието – февруари 2001 г. – подхранва тревожни допускания – ирландската позиция би могла да наруши сроковете за присъ-

кото се приема, че присъединяването на нови държави като негови членове се предопределя до голяма степен от оптимизирането на селскостопанската политика и преразпределението на финансовите ресурси с оглед развитието на пазара на земеделски продукти след разширението през 2004 г.

²⁴ Учредителните договори на ЕО и ЕС. Конституция за Европа, Университетско издателство "Свети Климент Охридски", С., 2005, с. 180.

единяване на нови страни към ЕС, да обърка начертаните планове. Сам Г. Ферхойген посочва, че отрицателният вот на Ирландия хвърля "сянка" върху процеса на разширяване. Тъкмо след срещата на върха в Ница Р. Проди подчертава, че дискусията по такива въпроси като колко кандидати и кога ще се присъединят към ЕС вече не е актуална.

На заседание на 14-15 декември 2001 г. в Лаакен (Белгия) Европейският съвет свиква Европейски конвент за бъдещето на Европа. Поставя му отговорната задача да подготви и представи предложения, отнасящи се до следните въпроси:

- как да се постигне приближаване на гражданите към европейския проект и институциите на Съюза;
- как в един разширен Съюз да се организират политическият живот и Европейското политическо пространство;
- как в новия световен ред Съюзът да се наложи като стабилизиращ фактор и модел.

Декларацията от Лаакен (2001 г.) хвърля достатъчно светлина за проблемните области, за посоката и обхвата на промените. При това акцентите са достатъчно категорични от гледна точка на преследваните цели, доколкото в съвременността ЕС е различен от началото, поставено от шестте учредителки, тръгващи буквално от нищото да градят обединена Европа. Ако перифразираме известната прастара библейска истина "В началото бе словото", можем да посочим, че докато в началото доминира стремежът, идеята за обединение, то днес надделява фактът на градежа в битността на Европа, с което тя все повече се доказва като приближаваща се до състоянието на обединена.

Ходът на времето показва, че актът на влизане в ЕС на страните от Централна и Източна Европа, кандидатстващи за пълноправно членство в него, сравнително е отдалечен от момента на старта на тяхната социално-икономическа и по-

литическа трансформация. Бихме посочили, че в периода на еуфорията след падането на Берлинската стена през ноември 1989 г. различни гласове сочат като възможност Полша да влезе в ЕС през 2000 г. Европейският съюз през 1997 г. определя като възможна дата за приемане на страните от т.нар. "първа вълна" (Люксембургската група) 2002 г. В края на 1998 г. в Брюксел вече никой не сочи официално каквато и да е дата. Германия, поемайки председателството си на ЕС, категорично набляга, че настъпва краят на илюзиите за определяне на точна дата за разширяването на Съюза на Изток. В края на 90-те години на миналия век според неофициалната версия стартът²⁵ на новото разширяване на ЕС през 21 век ще е най-рано 2005-2006 г. Колкото до България прогнозата от декември 1997 г. сочи като възможно нейно членство в ЕС до 7-10 години. Но не след дълго време – 1999 г. – България, заплашена да остане задълго в сивата междинна зона между разширения ЕС и останалите държави в Европа, чрез своя премиер заявява на Европа, че обществото ни не може да се чувства ентусиазирано за цели, които са 15-20 г. отдалечени от него²⁶

²⁵ Известна е позиция, според която дебатите по въпроса за датата на присъединяването могат да бъдат само изкуствено и безплодно упражнение, че не може да се фиксира предварително дата на приемането на нови членове в ЕС, понеже това би било източник на илюзии за страните кандидати и на недоразумения между тях и страните членки. В този смисъл фиксирането на график би било опасно за съюза. Но това не изключва възможността страните да фиксират дати и цели, свързани с присъединяването.

²⁶ На 5 октомври 2002 г. министърът на външните работи на Република България С. Паси оповести българите, че българските власти обсъждат две възможни дати на присъединяване на България към ЕС – 2007 или 2009 г. Като се има предвид, че 10 страни ще бъдат приети през 2004 г., то следва да се очаква съживяване на старата картина на Европа на концентричните кръгове – ядро в лицето на Евроната, след това новоприетите – Словения, Чехия, Полша, Унгария и др., накрая – България и Румъния, навярно и някои друг, но от Балканите.

В доклада на Европейската комисия на 9 октомври 2002 година се подчертава ясно, че ще се подкрепят усилията на България да постигне готовност за потърсеното от нея членство към 2007 г., но в него все още липсва фиксиране на дата за приемането ѝ в ЕС. Макар че са поизчистени споровете около разширяването, все пак остават очаквания за неговото протакане във времето. Сам комисарят по разширяването Гюнтер Ферхойген в началото на 2001 г. заявява, че дискусията за крайните срокове за присъединяване губи значение. По-скоро има място внушението, че сроковете трябва да бъдат много реалистични, че планът за разширяването е амбициозен, но реалистичен, че не е реалистично да има разширяване с по една държава²⁷, но е опасен сценарият с присъединяването на голяма група държави наведнъж, доколкото това само ще забави целия процес на разширяване заради възможно изчакване на изоставащите, че сценариите за присъединяване ще се оформи по естествен начин в хода на самите преговори. Междувременно тогава не се изключва възможността някои страни кандидати за членство прекалено да се забавят с изпълнението на икономическите

²⁷ П. Стоянов в качеството си на президент на Република България изложи на 26 януари 2001 г. по време на Световния икономически форум в Давос идеята за т. нар. "голям оркестър", т.е. всички страни кандидати, преговарящи за членство в ЕС да се присъединят към него през 2004 г., да станат негови "политически членове" без оглед на това дали всички от тях са изпълнили необходимите критерии. ЕС приема тази идея за интересна, но я отхвърля, доколкото е твърде късно да бъде приложена, защото върви подготовката за пълноправно членство и не могат да се променят правилата на играта. Шоковото разширяване през 2004 г. според П. Стоянов ще блокира "евроскептицизма" на страните кандидати, най-вече у тези, които в кратки или средни срокове не могат да изпълнят всички критерии за присъединяване, но ще даде възможност на по-изостаналите държави да се адаптират постепенно към икономическите реалности и икономическите критерии, но преди да станат пълноправни членове. Така че политическото членство в ЕС се оценява като стъпка, предшестваща пълноправното членство.

критерии, с въвеждането на нормите на европейското (общностното) законодателство, но се счита, че изпитващите затруднения не би могло да се изоставят, а по-скоро трябва да се подпомагат.

В декларацията от Лаакен (2001) определено се сочи, че историята на ЕС е история на успеха, но в началото на века десетилетия след създаването му интеграционният съюз е на кръстопът. Подчертава се, че обединението на Европа наближава, че предстои Съюзът да се разшири чрез приемане на повече от 10 нови страни за свои членове, които са предимно от Централна и Източна Европа. Глаголи от рода на "наближава", "предстои" не са пътна карта на разширяването, а са по-скоро обещания, надежди, повод за конкретни очаквания, но не и самите актове на присъединяването. В този смисъл в самото начало на 21 век все още липсва достатъчно яснота за реалните срокове на присъединяването на нови членове към ЕС, макар че има категорично виждане за основата на процеса за приобщаване. Вземашите политическите решения предпочитат да избягват конкретността по темата за сроковете на присъединяването, което в средите на анализаторите се оценява като отсъствие на политическа смелост на Брюксел. По-скоро немалка част от членовете на ЕС в неговия 15 странов състав по-често избират като тема за анализ опасността от диктат на големите, условията за хегемония на Германия и Франция, отколкото териториалното разширяване на Съюза²⁸. Това от една страна, а от друга политическите декларации внушават, че Европа е на път към истинска трансформация, че страните от ЕС са с нагласата да играят ролята на сила, която да промени световния ред

²⁸ Ондраш Инотай подчертава, че Брюксел в течение на няколко години не дава ясни сигнали за датата на разширяване и сочи, че главен "приоритет на Брюксел (и особено на някои членки на ЕС) стана не адекватно третиране на различно подготвените за членство страни-кандидатки, а забавянето (и дори отлагането) на разширяването колкото е възможно по-дълго" – Цит. съч., с. 65-66.

на нещата по такъв начин, че да се облагодетелстват не само богатите държави, но и най-бедните.

Налага се да се подчертае, че във втората половина на 90-те и началото на 21 век както институции, така и специалисти не са еднозначни в прогнозите си за сроковете на възможното приемане на отделните страни в ЕС. Прогнозите са двуполюсни – едни силно оптимистични, други силно песимистични. МВФ в свой обзор от 1998 г. предвижда възможно присъединяване на Чехия в ЕС след около 20 г., а останалите страни-кандидати след 35-40 г. Според сп. "Икономист" т. нар. страни "отличници" в надпреварата за членство могат да влязат в ЕС някъде след 2010 г. Колкото до България известният Збигнев Бжежински я вижда в ЕС не по-рано от второто десетилетие на нашия век. По-често срещаните оценки са сочещи изоставане на страните от Централна и Източна Европа от западните стандарти, равняващо се приблизително на две поколения. Видимо те не можеха да са удовлетворяващи от гледна точка на непосредственото бъдеще на страните кандидати, т.е. на заявеното им желание за членство в ЕС и неговата реализация, макар посоката на движение да е правилна. Днес когато присъединяването на нови 12 страни в ЕС е факт хората биха могли с насмешка да се отнесат към "достоверността" на по-раншните прогнози на иначе известни институции и личности, което е и повод да не се робува на техните представи, а да се отдаде приоритет на истината. Навярно Европа, търсейки ново лице в един общ европейски дом, изпреварва с действия прогнозираните събития, но виждани с далеч по-късна дата за поява. По-важно обаче е другото, че пътят, по който се върви, макар и нелишен от критични точки в изграждането на институционалната конфигурация и др., е водещ от един към друг свят на континента, че е налице, както заключава Р. Купър, "нов европейски ред, основан на откритост и взаимна наме-

са”²⁹, при все това с домогванията за власт и лидерство, с проблемите и различията.

Между впрочем институционалните реформи в ЕС не са единичен акт. Многогодишна е нагласата за институционален активизъм³⁰. Драгомир Неделчев забелязва, че предишни разширявания на Общността научават Брюксел, ”че функционалността на евроинституциите при всяко равновесие зависи от броя и качествата на държавите-членки”³¹. В този смисъл може да се твърди, че управляващите фактори в ЕС имат реформаторски вкус, че долавят неизбежността на истинската трансформация с оглед на новите разширявания. Промяната в институциите е императивна, ЕС е в ново обкръжение, европейската обстановка е фундаментално променена, не е на шестте страни, поели инициативата за обединение на Европа. Конструирването на нова Европа предполага ред в самия ЕС, реформа на институциите, приближена и доведена до успешен край. Само един реформиран ЕС може да се отдалечи от неразборията и объркаността, в която го виждат неговите опоненти, да улесни управлението, максимизирането на възможността за бързо и ефективно вземане на решения, да се откаже от статуквото на въздържание от действие, да разкрие бюджетни средства, позволяващи финансиране на разширяването, а след това то да се осъществи.

Макар и твърде краен, едва ли Дж. Гилингам, доколкото изповядва английската версия на интеграцията, е в плен единствено на публичното възмущение. Той твърди, че ”Неуспехите на ЕС през 90-те години би могло лесно да се простят, ако в крайна сметка се стигне до обещаното на хората

²⁹Купър, Р., цит. съч., с. 58.

³⁰Вж. подробности за институционалната система на ЕС и общностните политики в Маринов, В. и др., Европейска икономическа интеграция, Университетско издателство ”Стопанство”, С., 2002; Георгиева Ем., К. Симеонов, Европейска интеграция, Издателство ”Византия”, С., 2005.

³¹Неделчев, Др., Цит. съч., с. 60-61.

от Източна Европа, ако се направи едно истинско усилие за преодоляване на историческото разединение на континента – един богат и елегантен Запад и един беден и запуснат Изток. Както стоят нещата сега (2003 г. – И.И.) щастливият край е само за приказките. Много повече от геройско държавническо изкуство ще се изисква за един обрат в разширяването”³² Видимо една откровена позиция на Дж. Гилингам, но сравнително рехав в конкретни пунктове, доколкото не се търсят възможност и креативност на ЕС, а авторът си е сътворил за гледане единствено черен прозорец за ставащото в обединителния процес на Европа. Макар че тя след 80-те години е в нова реалност и може да се посвети на нови цели, но не даваща може би все още достатъчен повод за отхвърляне на традиционното твърдение, че е ”много абстрактна и много сложна”.

Всъщност, ако се върнем години назад, можем да посочим, че Англия заема особено активна положителна позиция по отношение на разширяването на Изток на ЕС, дори е по-близо до нагласата за бързина на процеса, но както винаги остава чувствителна към ходовете на Германия и Франция. Д. Калео сочи, че М. Тачър мечтае да се отиде далеч в посока на политиката *laissez-all*er, да се улесни присъединяването на голям брой бедни държави към ЕС³³ Но това не означава, че тя непременно застава зад тази линия и неотклонно я следва. Още повече, че има и друг момент – Фл. Бончу подчертава, че ”гражданите на Великобритания вече не желаеха ’да плащат’ за бъдещи членове, спрямо които те бяха твърде безразлични”³⁴ В последна сметка обаче Англия се вижда в ЕС, включващ 25 страни, по-комфортно, тъй като по-многобройният състав ѝ дава шанса да привлича за своите планове повече страни, по-близко стоящи до нейните

³²John Gillingam, Op. cit., p. 483.

³³Вж. Калео, Д., Цит. съч., с. 246.

³⁴Европейският съюз след 1 май 2004..., с. 291.

позиции по отношение на въпросите на европейското бъдеще. Намерения на кралството с десетилетна устойчивост. За него не може да има нищо по-добро от англосаксонския икономически модел, в страната има гласове, които могат да се спечелят, като по ругателски начин се повдигне 'дело срещу Европа' и Жан Моне. . . бъде характеризиран като 'френски продавач на ракия, превърнал се в международен бюрократ' »³⁵

Факт е, че не една и две държави членки на съюза не са лишени, а по-скоро са подвластни на желанието за пауза в процеса на разширяване³⁶, че съветват кандидатите за членство да не бързат, сами да преминат през етапите на отворения пазар, през регионалните съюзи като междинен етап на разширяването³⁷. Такава е позицията на северните страни, чувстващи разширяването като маргинална тема. Безпокои ги повече възможната опасност за хегемония на Франция и Германия, отколкото промяната в географията на ЕС, сякаш забравят възможните ползи от разширяването, а съзират за себе си единствено вероятните отрицателни последици от него.

Към края на 90-те във връзка с процеса на присъединяване на страните от ЦИЕ очакванията са, че той ще се проточи в новия век без лимит за времето на неговото осъществяване. Франция носи своите съмнения, че разширяването на Изток ще размие големия проект на Европа. В средите на френските социалисти лидерът им Фр. Оланд лансира предложение за включване в конституцията на страната на текст, кой-

³⁵Търоу, Л., Цит. съч., с. 188.

³⁶В анализи от втората половина на 90-те години неведнъж се подчертава, че почти не са останали държави от ЕС, които да стоят зад бързото разширяване с нови членове от Изток.

³⁷Тази представа се споделя и в по-широки граници – вж. Ганчев, П., Интеграцията на Балканите в епохата на глобализация – предпоставка за тяхната евроинтеграция, Международни отношения, 4/2002, с. 59 и сл.

то да изисква допитване до французите (референдум) дали приемат или не поредните разширявания на ЕС, в т.ч. присъединяването на България и Румъния към него. Всъщност стратегията на разширяването на ЕС към Източна Европа е непрекъснато натоварена с белезите на раздвоението, тя изпитва нееднаквата степен на ентузиазъм на страните членки към приема на нови членове, доказва недостатъчна убеденост и сигурност за границите на разширяването.

Германия с Х. Кол е за бързо разширяване на Европейския съюз, заявяващ, че който веднъж отлага, може би отлага веднъж завинаги, че общият дом Европа трябва да се строи сега, а не някога. Докато Германия, която от 1998 г. е начело с Г. Шрьодер отговаря, че приемането на нови членове ще бъде по-трудно и по-сложно, отколкото първоначално се предвижда, че се нуждае от време. Промяната в съдбата на управляващите страната, т.е. преходът от един към друг управленски екип се оказва съпътстван и от промяна в позицията за скоростта на разширяването на Съюза. Но по-важното е, че има сериозни пречки пред бързото разширяване – достигнатите критични стойности на въпроса за размер срещу консенсус, необходимостта да се поддържа членството най-хомогенно, време за институционални промени, които да направят Европа "способна да работи" и предпазващи я от парализиране в един по-голям състав, възможности за финансиране, заплахи за геополитическо сближаване между старите партньори и др. Държавите членки на ЕС не са нагласа за лесно присъединяване към него на страните от Източна Европа³⁸

Идеята за бързо разширяване на ЕС по-скоро се споделя от страните кандидатки за членство и, макар че е създаден инструментариум за бъдещо разширяване на ЕС, Л. Василева счита, че "не може да се твърди, че са съществували целенасочени и постоянни стремежи към разширяване на кръга от

³⁸ Вж. Калео, Д., Цит. съч., с. 236-248.

членове”³⁹ Тази позиция ни се струва недостатъчно точна, доколкото ЕС има след настъпващите събития от 90-те свои амбиции и създава планове за прекрояване на границите си чрез разширяване на Изток. Ако няма споразумение между страните членки за разширяване на Съюза в тази посока, то не би било възможно на практика. Бихме посочили, че Ж. Сантер, председател на Европейската комисия във втората половина на 90-те години⁴⁰, вижда членството като постоянен процес на присъединяване. Португалия преди да поеме от 1 януари 2000 г. председателството на ЕС си поставя задачата негов основен приоритет да бъде разширяването на Съюза на Изток. По време на председателството на ЕС от Италия разширяването е обявено за един от главните ѝ приоритети. При все това страни, ползващи се в най-висока степен от бюджета на ЕС (Испания, Гърция и др.), носят своите опасения, че с появата на новодошлите в ЕС ще се ограничи техният дял в политиките на преразпределение. В този смисъл полисезонен се оказва въпросът за наличната енергийност на европейската политика и способността на Европа да се реформира, за дозата на възможните компромиси и националния егоизъм, за системата на гласуване, за стила на администриране.

Изминатият път показва, че трудностите пред разширяването са факт. Те са и от двете страни, т.е. на територията на самия ЕС и на кандидатите за прием в него, но в последна сметка преодолими. Участниците в ЕС не демонстрират активизъм за блокиране разширяването на икономическото пространство на Съюза, по-скоро са за забавен ход към поредни разширявания. Според К. Ноймеркер действително

³⁹Василева, Л. и др. Регионално развитие и интеграционни процеси по зони и райони. Трансгранично сътрудничество, Тракия-М, С., 2005, с. 111.

⁴⁰След оттеглянето на скандалната комисия "Сантер" председател на Европейската комисия от април 1999 г. е Романо Проди.

има забава на интеграцията и разширението, той вмения вина за застой в реформите на ЕС на правилото за единодушие и обръща внимание, че "не е извършено достатъчно проучване на въпроса кои политико-икономически стимули определят скоростта на разширяването"⁴¹ Същият автор подчертава, че решението за разширяване се базира върху съгласието на състава на ЕС, но междувременно се допуска, че приемането на нова страна член в Съюза (примерно България) ще увеличи благосъстоянието на страните-членки. По тази причина от значение е както процесът на съгласуване между последните, така и скоростта на постигането на единодушно съгласие за приемането на нов участник в Съюза. "Ако разширяването на ЕС чрез присъединяването на България, пише Н. Ноймеркер, донесе очакваното увеличаване на благоденствието на всяка отделна членка, единствената разумна реакция е незабавно вземане на решение за разширяване"⁴² Той не изключва конфликт между страните-членки, понеже всяко национално правителство е ориентирано към максимизиране на очакваното повишение на благосъстоянието от разширяването. За него са възможни и загуби в благосъстоянието от забавяне на приобщаването на кандидатите за членство, те са политически съгласувани. Позицията му е, че разпределението на ползите между страните от разширяването повлиява на времето за неговото осъществяване, последното е по-продължително от периода, в който ще настъпят положителните ефекти от разширяването.

Не са от друга страна изключение оценките, че бившите социалистически държави в подготвителния си период просто са нетърпеливи, питайки непрекъснато колко бързо ще стане присъединяването им към ЕС, че са проявяващи нервност. Набляга се, че сякаш само това ги интересува – моментът на присъединяването, а междувременно веднъж пода-

⁴¹ К. J. B. Neumarker, *Op. cit.*, p. 140.

⁴² *Ibidem*, p. 141.

ли молби за членство готовността им за вътрешна промяна, т.е. за продължаване на усилията за укрепване на съдебния, административния капацитет, за разширяване на базата за устойчиво обществено-икономическо развитие и пр., не се зарежда с достатъчна напрегнатост на усилията. Това е внушение, че срокът на присъединяването не че не е важен, но по-важното е по какъв начин ще се стигне до изпълнението на критериите за членство, до подреденост на кандидатите за приобщаване към ЕС по съвременните европейски стандарти, че членството като осъществима мечта може да бъде източник на социална енергия за изграждане на жизнеспособни субекти.

В политическите среди на страните от Западна Европа през 90-те години се среща убеждението, че дискусиата по разширяването би била неравностойна, ако първо страните от Източна Европа не са адаптирани към европейския стандарт, т.е. те трябва да докажат, че покриват определен базов стандарт, че средните стойности на безработицата, доходите и защитата на околната среда не са по-различни и далеч отклоняващи се не в тяхна подкрепа от статистическите данни в Европейския съюз. Чести са предупрежденията в ЕС, че нестабилните икономики носят голям риск за кандидатите за членство в него. Д. Калео подчертава, че "аргументите за разширяване на съюза не са изцяло алтруистични"⁴³ Според него бързото разширяване по икономически причини е рисковано.

Връщайки се към години не толкова отдалечени от днешния ден, можем да посочим, че от средите на самия ЕС неведнъж се подават сигнали за известна непоследователност по проблема за присъединяването на нови страни-членки. Например разцепването на групата страни от ЦИЕ, чакащи за членство в ЕС, действия, напомнящи стратегия за обезкуражаване на едни страни, явно лобиране за други. В сферата

⁴³ Калео, Д., Цит. съч., с. 248.

на реалното се включват както нагласи за протакане с години на разширението, така и изявления на известни политически лидери, обнадеждаващи кандидатите за членство. Това донякъде напомня двойката ченгета – едното лошото, другото доброто. Все пак те са от един отбор – този на страните членки на ЕС, преследват защитата на своя интерес. Позната е и тезата, че един дълъг преходен период за членство в ЕС е особено полезен, доколкото дава възможност на съответната страна да се интегрира много добре в европейските структури⁴⁴

Има оценки, в които се подчертава, че причината за забавянето на разширяването със страни от ЦИЕ следва да се търси не толкова в страните, кандидатстващи за членство, колкото в самия ЕС. От една страна, и това е особено важно, ЕС не демонстрира нагласа да създава нова желязна завеса между себе си и страните, които желаят приобщаване. Осъзнава се от страните членки, че става въпрос за уникален интеграционен процес, обединяващ, с цивилизоващ ефект. От друга страна, участващите в ЕС държави са наясно, че разширяването на Изток, което по брой и специфика на новите страни, няма аналог в миналото. Не се изключва обаче възможността разширяване от такава величина да постави на изпитание ЕС. Освен това върху този възможен акт в отминали години се наслагват редица обстоятелства – например страните, участващи в ЕС имат своите собствени както във вътрешен, така и във външен план национални интереси, доминиращи поведението им, конкретни национални предпочитания, някои от тях имат свои протектора сред кандидатстващите за членство. Австрия и Германия стоят зад

⁴⁴Позната е идеята, лансирана преди решението за започване на преговори за членство с 12 страни в една разработка на Центъра за европейски политически проучвания, внушаваща, че е удачно ЕС да развие нова, но по-скоро вторакачествена форма на членство за някои кризисни държави.

Словакия, по принцип Германия приветства и е заинтересована от стабилността и сигурността върху територията на съседите си от Изток, скандинавските страни подкрепят кандидатурите на Латвия и Литва, Франция⁴⁵ Румъния. България в кандидатския си период няма изявен поддръжник в ЕС. ЕС демонстрира специфика в посланията към отделните страни от Източна Европа. Освен това ЕС влиза във фазата на конкретно преговаряне с част от кандидатите в момент, когато все още политическото положение в 15-членния състав се оценява като недостатъчно благоприятно и съзряло за скорошно присъединяване на нови членове. Много са индикациите, че гражданите на ЕС не са подготвени и убедени, така е и в началото на 21 век, за усилията и жертвите, които трябва да се направят заради разширението на Изток. Все в този ред не бива да се пренебрегват привилегированата позиция на страните⁴⁶, които се намират на върха на

⁴⁵ На 19 ноември 2001 г. Юбер Ведрин, френски външен министър, на заседание на Съвета на министрите на ЕС в Брюксел настоява България и Румъния да бъдат приети в ЕС през 2004 г. заедно с другите кандидати, т.е. те да не се изключват от т. нар. голямо разширяване. Но, както е известно, срещата на върха в Лааген през декември 2001 г. донесе вестта, че 10 страни ще бъдат приети през 2004 г., а на България и Румъния предложи "окуражителни думи", "точна рамка със срокове и подходящ пътен лист" за следващата вълна.

⁴⁶ Факт е, че централата на ЕС в Брюксел налага едни правила за големите държави и други за останалите – примерно през септември 2002 г. планът на Европейската комисия предвиди да се даде две-годишна отсрочка на държавите от еврозоната да приспособят бюджетите си. Това се приема негативно от някои от по-малките държави в съюза – Белгия, Холандия, Австрия, Испания. Става въпрос за решение, което не се вмества в строгите фискални ограничения, предвидени в пакта за стабилност и растеж. Облаготелствани са Франция, Германия, Италия, които имат проблеми с равновесието на платежните си баланси, тъй като се пренебрегват изискванията бюджетните дефицити на държавите от еврозоната да не превишават 3% от brutния им вътрешен продукт и постигане на нулев дефицит до 2004 г., а се фиксира нов срок – 2006 г.

съюза, която те се стремят да пазят, опасенията на Франция и Италия от един "северен съюз" и предпочитанията им към "географски баланс", някои нагласи, че е възможна забава във формирането на Европейска федерация с приобщаването на източноевропейските страни.

Между впрочем както едно прибързано, така и протакащо се разширяване на ЕС крие известни опасности за самото му съществуване. Не случайно се казва, че бързите сделки са слепи сделки, че добрите сделки стават едва тогава, когато им дойде времето. Има през 90-те години логика мисленето, че едно прекомерно забавяне на разширяването на Съюза не изключва утихване, загуба на динамиката на ЕС. Предполага се поява на ситуация, в която Европа би могла да се окаже губеща в надпреварата с други, ако ли бъдат, по-динамични региони в света – примерно със Северноамериканската асоциация за свободна търговия (НАФТА)⁴⁷, която макар и формирана от 1992 г., заявява сериозни намерения за разширяване.

Мисленето на Америка, особено нейното действие е от изключителна важност за самата нея, а и за света. През 1994 г. се обявява решение за създаване на зона за свободна търговия, включваща Северна и Южна Америка. Постигат се договорености между партньорите (САЩ, Канада и повече от 30 държави от Латинска Америка) за сътрудничество. Избраната институционална рамка е зона за свободна търговия, нейното изграждане се предвижда като окончателно завършено към 2005 година. Амбициите са в по-едър план – надхвърлят рамката на либерализация на взаимната търговия между страните и включват либерализация на инвестициите, интегриране на капиталовите пазари, политика в областта на конкуренцията, сътрудничество в такива важни

⁴⁷М. Тачър твърди, че Северноамериканската зона за свободна търговия функционира чудесно, по-успешно от Европейския съюз – Вж. цит. съч., с. 406.

сфери като енергетика, наука, техника и др. Към днешна дата обаче няма доказателства за особено решителни стъпки в развитието на НАФТА. Но в онези години инициативите на САЩ в регионална посока са възншен фон. И напълно прав е Р. Купър в твърдението си, че "Това, което в Европа е станало реалност, е стремеж в много други части на света"⁴⁸. Малко вероятно е той да се реализира бързо в тях. В този смисъл ЕС като строеж, институции, правов ред остава все още самотен.

Или да вземем друг факт. По време на изборите за президент във Франция през 2002 г. едва ли случайно се появи, макар и не толкова на широка основа, глас за евентуално изваждане на страната от ЕС при победа на Ж. М. льо Пен. Това накратко означава най-малкото, че интеграцията има и днес свои противници. Още по-впечатляващо е, че те се намират сред гражданите на страните, учредяващи интеграционната групировка, които са с особено голям принос за нейното формиране и последващо развитие. Този факт носи немалко индикации, които навеждат към съображения за промени в самия Съюз – били те в управлението му, в защитата на интересите на всяка от страните и пр. Зб. Бжежински по повод на ЕС с 25 страни членки сочи, че е неизбежно усложняването още повече и на без това вече прекалено сложни и силно бюрократизирани структури на европейската интеграция, които напомнят на гигантски икономически конгломерат⁴⁹. Той също свидетелства, че не непременно и винаги интересите на страните лидери са еднопосочни с тези на останалите страни членки на ЕС, че по-силна или по-слаба политическата невралгия към членството в него в една или друга страна не е в кръга на отживените неща.

В този смисъл интеграцията в Европа, действията на нейните участници, е необходимо да се познават както откъм

⁴⁸ Купър, Р., цит. съч., с. 59-60.

⁴⁹ Вж. Бжежински, Зб., Изборът... с.117.

добрите, така и откъм лошите им страни. Това би позволило да не се губи контролът над бъдещето. Нужен е реализъм, за да се осъзнае, че съюзът едва ли би могъл да бъде съвършено балансирано партньорство. Но той е удобната формула, която не може да се изключи, още повече че облагите от нея са реалност, а не постулирани. Особено важно е, че регионалният съюз предлага по-широки решения за ефективност и сигурност от предлаганите от която и да било отделна национална държава.

Тъкмо неговата продуктивност има неотразима притегателна сила за страни-нечленки, така разширяването на ЕС ще продължава.

5 КУРСЪТ КЪМ ИНТЕГРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

България географски е в Европа, но функционално както в миналото, така и през 90-те години е извън нея. Тя се отъждествява по-скоро с Изтока, Ориента, Балканите. "Трите, подчертава Б. Илиева, са натоварени с краен негативизъм в мислите на европейца. Оттласкването от това състояние означава нова визия към начина на работа, начина на живот (без да се разбира като крайности в потреблението), на общуване, на организация на политически и държавни институции"¹

Свидетели сме на непрекъснати и дългосрочни действия (но не всичките непременно достатъчно последователни и успешни в защитата на националните интереси)², чрез които България търси и доказва своето място в Европа, която в

¹Предизвикателства пред икономическата наука и образование в началото на XXI век, т. 1, Свищов, 2001, с. 161.

²Официалните отношения на България с Европейските общности датират от 9 август 1988 г. От 1990 г. в страната ни съществува национален консенсус по въпроса за интегрирането на България в ЕС. Великото народно събрание на 22 декември 1990 г. приема решение, в което ясно се заявява стремежа на Република България да ста-

по-напредналите страни от нея несъмнено е територия на политическа демокрация, ефективно пазарно стопанство, на развита социална политика. Междувременно конкретни проучвания в предприєдинителния етап сочат, че по-голямата част от българските граждани са за присъединяване на страната към Европейския съюз³, докато на територията на последния картината е по-различна. Причината за позицията, подкрепяща интеграционния курс на България е очакването и убеждението, че той ще донесе повече ползи, отколкото ограничения⁴

Обективността налага да се посочи, че във втората половина на 90-те години българската политика за подготовка на страната за членство в ЕС не е лишена от елементи на непрецизност⁵ Примерно тогава някак си странна се приема от

не пълноправен член на ЕС. Официалната молба на България за присъединяване към ЕС е одобрена от Министерския съвет на 30 ноември 1995 г. и единодушно е подкрепена с решение на Народното събрание от 1 декември 1995 г. Молбата за членство на България в ЕС е връчена в Мадрид на 16 декември 1995 г. на Хавиер Солана в качеството му на председател на ЕС. През 1995 г. се полага началото на активното изграждане на институционална основа, способстваща развитието на интензивни отношения между България и ЕС, създава се специален механизъм по европейска интеграция, развиван и обогатяван до наши дни.

³В началото на 2000 г. според проучване на Европейската комисия само 16% от населението на ЕС подкрепя кандидатурата на България за членство в него, а 62% я отхвърлят. В България в края на 2001 г. според "Евробарометър" 70% от населението има изграден положителен образ за ЕС.

⁴Известни са автори (примерно проф. Н. Василев), който поставя въпроса колко време ще ни е нужно да преболедеваме илюзията на безалтернативност на избраното направление – направление, по което движението напред се превръща фактически в движение назад, достигането се преражда в изоставане, а динамиката означава засядане не в задния двор, а в сметицето на Европа?

⁵Счита се, че с решенията на Европейския съвет в Люксембург от декември 1997 г. се слага началото на последващ етап във взаимоотношенията между ЕС и България – последен преди приобщаването.

някои политически фигури появата в програма на правителството на маастрихтските критерии за икономическия и валутен съюз (ценова стабилност, финансова стабилност, ниски дългосрочни лихвени проценти, стабилни валутни курсове) при положение, че в неговия дневен ред е поставена задачата за подготовка на страната за преход от асоциирано към пълноправно членство⁶. "Стратегията ни за влизане в ЕС – започваме с това, с което страните членки завършват над 40-годишните си усилия" пише Г. Ганчев, откъдето "поемане на сериозен риск е да се разместят фазите на интегриране, като за ускорител се използва присъединяването към зоната на валутна стабилност"⁷. Докато официално критериите за присъединяване са тези от Копенхаген. В онези години България няма висококвалифицирани експерти по присъединяването, заявената посока е търсене на пълноправно членство в ЕС, но пътят към него се трасира от изпълнението на тройката критерии от Копенхаген. И днес има страни членки на ЕС, но не участващи във валутния съюз.

Ориентацията на България към включване в интеграционния процес в Европа е знакова, доказваща настъпваща и необратима промяна в страната, задвижена както от вътрешни, така и от външни фактори и сили. Промяна, която е всеобхватна, подчинена на нова икономическа, политическа и пр. мотивация. Това е ориентация заради достигане на европейски стандарти, утвърждаване на европейски ценности и обществени норми, търсене на ново място на страната в новите реалности, появяващи се и кристализиращи в Европа и света. Евроинтеграцията със своята история, напредъкът в съюза като цяло и в отделни негови страни носят очак-

За целта се разработва национална стратегия за присъединяване на България в ЕС, приета от МС на 23 март 1998 г.

⁶ Вж. Камов, Н., За Европа в България няма пазарна икономика и гражданско общество, в. Пари, 27 октомври 1998, с. 6.

⁷ Ганчев, Г., България в зоната на еврото: обираме отрицателния ефект, 168 часа, 5-11 февруари 1999, с. 17.

вания, подхранват надежди за преодоляване на кризисните сътресения в стопанството на страната, за възможното му движение към по-високо равнище. Счита се, че при членство на България в евроинтеграцията, опирайки се на стимула от него и подкрепата на партньорите, националното стопанство ще изпитва благотворно влияние в няколко посоки – по линия на стокообмена, капиталовия поток, технологичния трансфер, структурното обновяване, производствената специализация. Ще се затворят инфраструктурни празнини, ще се формира човешки капацитет, работещ в общо пространство с възможност за влияние, макар невинаги и непременно решаващо, но от значение за контрола над собственото му икономическо и политическо бъдеще.

По принцип всяка една страна, залагаща на присъствие в интеграционна формация, е нормално да има балансирано виждане за ползите и рисковете, свързани с членството си в нея. В Европа, по-точно в постсоциалистическите държави повече са привържениците на интеграцията, отколкото нейните противници, защото тя се свързва с увеличаване на производствения капацитет на страните участнички в нея, с нарастване на ефективността на производствените фактори, с уравнивяване на платежния баланс, с икономическо стабилизиране, с новите форми на по-рационално използване на ресурсите, с които разполагат няколко държави, с добрата социална осигуреност на хората и др., накратко – националната икономика е по-ефективна в обединението, отколкото извън него⁸

⁸ Темата за плюсовете и минусите от членството на страната в ЕС е особено значима, доколкото тук определено нещата са свързани с интереси, с тяхната реализация. Като плюсове от членството се сочат: висок жизнен стандарт, гарантиран от критериите за приемане; свободно движение на хора, стоки, услуги и капитали през вътрешните граници на ЕС; отпадане на мита и такси; финансова и валутна стабилност; ниска безработица; малък бюджетен дефицит; уеднаквяване на националната осигурителна система с тази на ЕС според

В течение на няколко години през 90-те държавници и политици в България извеждат необходимостта от влизането на страната в ЕС, от което като ли единствено зависи нейната по-нататъшна съдба, възможност за развитие. Но приемането в ЕС е свързано с преодоляване на препятствия – изискванията от Копенхаген, то не е без условия. Те реално са високи за страна, отърсваща се от следите на миналото, но оказва се, че избраният европейски курс може да насърчава усилията за претворяване желаното приближаване към ЕС и членството в него. Бъдещето е важно, но не по-малко важно е настоящето, неговото подобряване. Преходът е товарен с разграждане на системата от преди, с възвръщане към държавността, с утвърждаване на нова стопанска среда, менталитет и др.

Години наред у нас се формира масова нагласа, че включването на България в ЕС при новите реалности в Европа, в света явно е неизбежно, но не безпроблемно, то едновременно е шанс и предизвикателство, жизнена необходимост. М. Кънев, пише, че "хората чувстват: **или обединяване и просперитет, или маргинализация и бедност**"⁹. Всъщност членството е крайна цел, а не толкова директна цел или пък национална стратегическа задача, доколкото може да бъде и се оказа финал на ред други усилия, резултат от ре-

изискванията на специална Харта; еднакви и високи стандарти за качество на стоки и услуги; достъп до фондове за развитие на отрасли и райони; единна защита на потребителя. В групата на минусите от членството в ЕС се извеждат: частичен отказ от суверенитет в областта на националното законодателство; отказ от националната валута; неизбежността производителите да унищожават излишъци вследствие системата на строги квоти в износа на ЕС; невъзможността да се използва механизма на конкуренцията (на по-ниските цени) заради строгото антидъмпингово законодателство; спънките пред повишаването на производителността и конкуренцията със страни извън ЕС, идващи от субсидирането на земеделието.

⁹Кънев, М., Втората еврореволюция на Балканите, Народно стопански архив, 4/2002, с. 12.

формите в страната, т.е. присъединяването на България към ЕС стана реално осъществимо, тъй като средата се зарежда с политическа стабилност, провежда се линия на догонващо икономическо развитие. Или накратко – при изпълнение на изискванията на ЕС, при адаптация към неговите стандарти, когато кандидатстващата страна се доближи достатъчно до средното равнище на Евросъюза от очакване за членство се преминава в неговата битност. Друг път няма – в ЕС няма гарантирани места, а "Входен билет са реформите"¹⁰

Приемането на правилата и нормите на ЕС е само част от пътя, другата е доказването, демонстрирането на способности да се прилага сложното и обемно законодателство, създадено в целия му предшестваш път. Усилията, които се изискват от по-слабо развитата страна са много големи за нея, предполагат последователност, настойчивост. Когато всички реформи в постсоциалистическата държава, подчертава С. Аск, бъдат завършени и възприети вратата към ЕС ще бъде отворена¹¹. При все това включването на една страна в ЕС, или, както М. Кохман¹² го нарича, "скачването" в структурите е невъзможно без политическо решение на ЕС, а то не непременно и единствено се свързва с икономическото развитие на страната. Последното е от значение, но не е решаващо, доказва го практиката на разширяване с няколко страни¹³ – Ирландия, Гърция, Португалия, Словакия и др. За М. Кохман естеството на процеса на присъединяване и интеграция в структурите на ЕС е приобщаване с движеща се цел.

¹⁰ Аск, Ст. Към нова Европа – предизвикателствата пред България по пътя на членство в Европейския съюз. Известия – списание на Икономически университет Варна, 2/2001, с. 6.

¹¹ Пак там.

¹² Европейският съюз след 1 май 2004. . . , с. 34.

¹³ Ирландия се присъединява към интеграционната формация с БВП, който е 60% от средния за Общността, Гърция, достигаща 55%, Португалия с 50% от средното равнище.

По начало ЕС е отворена система за нови членове. Особено важно е кандидатстващата страна да осъзнае, че в нея не се влиза безусловно, че не се допуска размиване на основополагащите идеи. Не могат да се пренебрегват условия, предпоставки, съображения за привличане на нови членове, желания за налагане на пауза в процеса на разширяване, понеже на преден план стоят интереси и политически проблеми, на които се търси максимална защита. Др. Неделчев уточнява, че "Европейският съюз изключва промените в себе си в резултат на преговорите и прехвърля на асоциираните страни разходите по промяна на нагласите и адаптиране към новите институции"¹⁴ ЕС може да се съхрани само когато расте неговата сила, но не и като отслабва. По принцип всяка страна кандидат за членство се оценява съобразно собствените ѝ заслуги, друг подход би означавал подкопаване на доверието в самия процес. Но самата оценка на промените в асоциираната страна "остава индивидуализирана, субективна и на експертно ниво. Тази особеност определя значението на комуникативните способности да се убеди Брюксел в положителния напредък, а така също и избрания дискурс и създадените в Европейския съюз нагласи за успехите на страните-кандидати"¹⁵

През 90-те години посланието на ЕС към желаещите да се присъединят е, че в него ще се включи сравнително широка група страни, но това ще става поетапно, едни страни ще влязат по-рано, други по-късно. Идеята и практиката на разширяването в случая съвпадат. Напредъкът се задвижи от много фактори, но не се допусна едновременно приемане на всички нови кандидати за пълноправно членство (дори и да са близко стоящи до критериите за присъединяване), доколкото при такъв акт Евросъюзът в много кратък период би нараснал чувствително, оттук и опасенията за срутване

¹⁴ Неделчев, Др., Цит. съч., с. 83.

¹⁵ Пак там, с. 85.

на интеграционния процес под собствената му тежест.

Днес у нас е водеща идеята за Европейска България. Тя има мобилизиращи функции, ангажира институции, хора. Прониква в масовото съзнание, донякъде обезболява трудното оцеляване по време на прехода – бидейки "светлина в тунела". В България като политическа реалност по-скоро отсъства евроскептицизмът, но тя започва да става терен върху който се появяват еврострахове. Петър-Емил Митев ги извежда в няколко основни групи:

- национални страхове – България като малка страна трудно би отстоявала културната си идентичност, националната си самостоятелност, доколкото се отказва от икономически суверенитет;
- икономически страхове – влизането в ЕС предполага неизбежно ценови скок, докато промените в доходите ще са резултат на дълъг процес, откъдето немалка част от хората ще са принудени да ограничават своето потребление, техният стандарт на живот ще се понижи. Бизнесът, бидейки по-слаб в сравнение с този от ЕС, ще се окаже притиснат от конкурентния външен натиск;
- социални страхове – богатите ще стават по-богати, а бедните по-бедни, вътрешната социална дезинтеграция ще е цената на външнополитическата интеграция;
- социално-психологически страхове – на българина все му се случват неприятни неща – ще влезе предпазната клауза, ако ни потръгне ЕС ще се разпадне¹⁶

Причините за евростраховете са различни, но те като цяло са силно зависими от възрастовата диференциация. Не това

¹⁶ Поне в краткото време на осъществено вече членство, а и месеци преди него, има (все пак не във всички пунктове) симптоматика, потвърждаваща страховете на българите, но не непременно със сила, която да е равнозначна на очакванията. България е член на ЕС без предпазна клауза, съюзът не се е разпаднал.

обаче е най-важното според Петър-Емил Митев, който смята, че трябва да се опасяваме от своята пасивност, неадекватност и неадаптивност, от неизживения провинциализъм, от националния песимистичен комплекс, неизживяното катастрофично съзнание¹⁷. Повод за тревожност е и обстоятелството, че България се включва в ЕС в условия на икономическа и социална диспропорционалност спрямо групата страни в него, с различия в производството, производителността, заетостта, доходите и др., но съвсем не в нейна полза. Бидейки в най-долната част на скалата за развитост сред страните членки на ЕС, страната се приспособява към окръжаваща среда след очевиден провал в собственото си развитие, но остава надеждата, че провалът 'отваря прозорците на ума, за да се обмислят нови начини за правене на нещата'¹⁸.

Не само да се обмислят, но и да се правят, за да се потвърди известната истина, че е вечна само промяната. Тъкмо тя може да захранва очаквания (особено ако е динамична, напрегната) за постигане на редукия на различията между България и другите страни от ЕС. В случай на последващи значителни загуби на благосъстояние, членството в ЕС само би се обезсмислило. Това обаче по-скоро е в рамката на невъзможното, доколкото практиката на сътрудничество е основа за преодоляване на асиметрията в развитието.

Така големият проблем е в това дали и доколко България, излизаща от краха на държавния социализъм, ще има по-щастлива съдба, търсейки защита на националните си интереси въз основа на регионалния подход към националните проблеми, със съвкупното членство в ЕС. Тук може би си струва да припомним известната фраза на Сенека, че "По-

¹⁷Вж. Митев, Петър-Емил, Стари митове будят страхове за Европа, в. Стандарт, 30 април 2005, с. 10, 12.

¹⁸Търоу, Л., Бъдещето на капитализма. Как днешните икономически сили оформят утрешния свят, Издателство Весела Люцканова, С., 2000, с. 26.

пътен вятър има само в платната на този кораб, който знае къде отива”, или тази на Конфуций, че ”това, което е трудно да се направи, трябва да се направи с голяма настойчивост’

6 ПРЕХОДЪТ – ЕДИНЕНИЕ НА ВЪТРЕШНА ПРОМЯНА И НОВА ВЪНШНОПОЛИТИ- ЧЕСКА И ИКОНОМИЧЕСКА ОРИЕНТАЦИЯ

С разпада на двуполюсния модел на развитие на света нараства значението на регионалния контекст. От руините на всеобщия колапс на комунизма възникват възможностите за промяна в отношенията между Запада и Изтока, за която те се оказват неподготвени. Формира се поле, в което взема връх стремежът не на противопоставянето, а към по-широка икономическа (а защо не и политическа, духовна) общност. Европа чрез движението си към обединение, чрез гъстота и динамизъм на обвързването на участващите в него търси удачен дълговременен отговор както на вътрешно-европейското противопоставяне (нелишено от жизнена сила и в настоящето), така и на предизвикателствата – иконо-

мически, политически, социални и др., с които се сблъсква в най-новата история на света. С това демонстрира сила и адаптивност, откриването и следването на общи мотиви от иначе национално обограничени играчи.

Ставащото на Балканите след 1989 г., а България е част от тях, М. Кънев лаконично дефинира като "втора еврореволюция"¹ Обща характеристика на балканските страни е изостаналостта на икономиката, на обществото. Но те са обзети от "новата лудост" – "на свободно, демократично, отворено гражданско общество, почиващо върху равенството на закона, на всестранно сътрудничество, на стремеж за членство в НАТО и ЕС... Такъв е европейският дух изобщо, макар да се съпътства с антиглобализъм и трайбализъм"² Настоящото, което е обхванато от поредица от трансформации и в което се залага бъдещето на България, свързано с промяна във фундаменталните качества на политическата и стопанската система, непременно е зависимо и от характеристиките на мегасредата, в която реално се глобализират пазарите, финансовите мрежи, конкуренцията, положителните и отрицателните сигнали на напредналите икономики, икономическите изпитания и сривове, екологичната среда и пр. Възможностите в тази посока са две – формирането на бъдещето да бъде "в асонанс или дисонанс" със спецификата на мегасредата³. Процесът на пазарна трансформация в България наслагва върху себе си същностните белези на т. нар. епоха на преходността, защото, както сочи А. Тофлър, "В действителност ние всички сме хора от Епохата на преходността"⁴

В такава сложна обстановка, на не случайни (но повратни) епизоди в световното (а също и в националното) развитие, е императив не изчакването, а последователността и катего-

¹ Кънев, М., Цит. съч., с. 9.

² Пак там.

³ Пак там, с. 11.

⁴ Вж. Тофлър, А., Шок от бъдещето, Народна култура, С., 1992, с. 33.

ричността в действията на страните от Централна и Източна Европа, осъществяващи политическа, а с нея и неизбежно стопанска промяна, доколкото висока доза хаос, стихийност и бедност завладяват всички сфери на живота в тях, превръщащи се в основни проблеми, изискващи креация, бързи решения, рамката на нов политически, институционален и икономически ред, в която частната собственост е жизнено важна за създаването на система от инициативи и на стратегията на развитието, съобразяваща се също и с императивите на глобализацията каквито са отваряне, обновяване, конкурентоспособност в свят с отделни, реално обособени национални въплъщения. Единствено от техния ефект може да се подхранва необратимостта към пазарна ориентация на стопанското развитие – да се превъзмогне миналото с неговата централизирана планова икономика и да се гради бъдещето, стъпващо върху, както я определя М. Кънев, еко-социално-пазарна икономика от третично-информационен тип, интегрирана в световните мрежи.

Имайки предвид промените в някои страни – Чехословакия, Източна Германия, Я. Корнай обръща внимание, че "смяната на правителството не е еквивалентна със смяна на системата, а само една от политическите предпоставки за това. Смяната на системата е исторически процес, за което е необходим дълъг период. . . Изходната точка на този процес е наследството, завещано от старата система"⁵. Еуфорията от смяната на властта е миг, а отрезвяването и възраждането на Източна Европа процес, при това труден, мъчителен, натоварен както с препятствия, обремененост, така и с нови очаквания – сред тях да стане част не само от стопанското, но и политическото и културното пространство на интегриращата се съставка на стария континент.

⁵ Корнай, Я., Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма, Академично издателство "М. Дринов", С., 1996, с. 526-527.

Особеността на момента се захранва от факта, че социализмът, оказал се неефективен, с крехки и уязвими институции, претърпява провал, който е неочакван или пък години наред считан за не толкова скоро възможен. Струва си да се напомни известната във времето на Студената война теория за конвергенцията, родена в теоретичните кръгове на Запада и предвиждаща не банкрут, а появата на нова система, която да вгради в своя фундамент положителните и да отхвърли негативните страни на тогавашните две общественно-политически системи в света. Обосновани прогнози за краха на социализма, както и за други събития от голям мащаб, общественно-политическата теория реално не предлага, макар че големи изследователски институции осъществяват постоянно радарно следене за тенденции⁶. Нещо повече – счита се, че прогнозите на историческото развитие на много известни и с висока номинация автори се оказват недостатъчно прозорливи и в този смисъл е явен фалитът на значими течения в общественото, тъй като обликът на света днес е нов и невместващ се в старите представи за неговия ход и строеж. Вярно е също така, че има находки в разкриването на структурните несъответствия, вградените дефекти на социализма, но те не включват непременно в дневния ред на общественно-историческия процес неговото разрушаване, но то се осъществи като една от повратностите на историята.

Междувременно на практика западната цивилизация със своите принципи, с динамиката на обществото, както справедливо посочва Н. Слатински, послужи като образец за страните от Източна Европа, поемащи "емоционалното си бягство от тоталитарния режим без концепция за прехода към пазарно стопанство и без ясна представа към какво точно се стремят, освен най-общото пожелание за изграж-

⁶Вж. Хайлбронър, Р., Капитализмът на 21 век, ИК "Критика и хуманизъм", С., 1997, с. 11-12.

дане на нещо като "на Запад"⁷ Това нещо е обществено-политическо и икономическо устройство, което, както сочи Р. Хайлбронър, "дава примери за системни закономерности, за един вид велика историческа траектория, определена подреденост", уникално според него "в пораждаването на постоянни мощни тенденции за промяна"⁸

В сложната обстановка на преход, на движение към бъдещето, когато не може да се види с достатъчна прецизност обхватът и конкретиката на промяната, видимо колкото труден, толкова и важен е въпросът за избора за модела на социално и икономическо развитие. Явно той може да бъде единствено национално специфициран емпиричен модел, отричащ етатисткия централистичен модел с неговата теоретична платформа марксистката логика и обърнат към партньорство, сигурност, стабилен и дългосрочен икономически растеж, хармонизиране преследването на индивидуалния интерес с постигането на социално значими цели, с което да се осигури споеност (кохерентност) на всички елементи на икономическата (пазарната) система. Общата промяна в социално-икономическото устройство изисква и промяна в самия начин на мислене, в рамките на съществуващия ценностен модел никакъв рационализъм не може да бъде докрай ефикасен, достатъчно удовлетворяващ.

Успехът на реформата се търси не веднага и автоматично, доколкото практически не е възможно да се развие и наложи отведнъж икономическа организация на производството и размяната, градяща се върху принципите на свободния пазар. Несъмнено тя е цел и същевременно средство, осигуряващо стопански просперитет. Човек е надарен със способността да избира. Но тя се проявява в свободна икономика, при наличие на пазар и размяна. Те в наши условия

⁷Слатински, Н., Аспекти на сигурността: интегрирането на България в Европа, Център за европейски изследвания, С., 1993, с. 3.

⁸Хайлбронър, Р., Цит. съч., с. 24.

след колапса на системата стават неизбежни в рамките на новия общественно-политически и икономически курс вследствие неговото дистанциране от фундаментите на цял един свят – социалистическия. Практическото отхвърляне на социализма е едната страна на въпроса, можем да я наречем разрушителната. Другата е съзидателната – поемането на пътя към либерално общество, пазарна икономика и отварянето на страната към Европа и света.

Особената сложност на момента се предопределя от изходната база на трансформацията и от общата ѝ насоченост, в т.ч. и конкретната ѝ насоченост с последващ резултат присъединяване на преходните икономики към Европейския съюз. Икономическата система на постсоциалистическата държава трябва едновременно да се развива като децентрализирана, либерална, свободна във вътрешен план, да въвежда във външен план принципа на отвореност и постига висока степен на комуникативност в процеса на глобализация, да е отворена както за вътрешна, така и за външна конкуренция или казано иначе общественно-икономическата практика чрез физическите ѝ носители (хората) се налага да търси нови решения на стари въпроси или да решава съвършено нови проблеми при извисен над всичко принципът на интереса. Примерно във времето на информационно-компютърната революция, разграждайки високата степен на вътрешна икономическа централизация, да гради пазарни структури, да осигурява условия за естествена спонтанност, диктувана от пазарно-конкурентните сили, т.е. да преоткрива иначе завършени пазарни форми и отношения, доминиращи съвсем не отскоро в напредналите стопанства на развитите страни.

Отказът от избраната посока от волунтаристични политически елити, доказала се като погрешна заради командването, играещо централна роля при производството и разпределението на богатата, предполага промяната в курса, приобщаване към тенденцията на пазарна универсалност на света.

Изоставането, защото сякаш преди около шест десетилетия е спрял ходът на естественото развитие, е болезнено, но като правило вечен е стремежът на хората да търсят извора на собственото благоденствие чрез рационализиране на стопанското си поведение. Но икономическият рационализъм е неотделим от развитото пазарното стопанство. В това отношение практиките на водещите страни са напълно убедителни като пример. От борбата, конфликта между двете начала в света – капитализъм и социализъм, на двата възгледа, на двата типа поведение, на двете ценностни системи се ражда гибелта на социализма, но заедно с нея началото на новото развитие, усъвършенстването на обществото в постсоциалистическите страни, белязано от мечтата на хората да живеят въз основа на непрекъснат, устойчив и ефективен икономически растеж при по-висок стандарт, в икономически условия, носещи болезните на социализацията и хуманизацията. Това е конфликт, предначертал вътрешни, локални трансформации в страните от Централна и Източна Европа към края на миналото столетие, придвижващи ги към ново качество, към съвместимост и трайно партньорство с напредналите. Пазарната трансформация в преходната икономика формира средата, която да я направи еднотипна с пазарната характеристика на развитите индустриални икономики. Или пък социално-икономическата практика в преходното ѝ движение неизбежно трябва да отчита силата на тенденцията за отваряне и да решава как да се вгражда като партньор в нови по-широки, регионални стопански мрежи и интегрира в планетарни мрежи, обслужвайки и защитавайки националния интерес.

В собствената си история България сякаш, ако не винаги, поне често, е обслужвала чужди интереси, но не и себе си достатъчно. Разминавайки се със "светлото бъдеще", оказало се утопия, страната приема радикалната геополитическа преориентация, европейската перспектива, Европа се виж-

да в тежките години на прехода като "светлина в дъното на тунела" България живее, ако си послужим с думите на А. Дончев, във време разделно, разделя се с много илюзии, но оставаща с кълнове на съмнения правилна ли е новата посока, доколкото народът ни сякаш никога не е знаел накъде е печелившата посока – тръгвал е ту с едните, ту с другите, в крайна сметка със сполетяваща го нерадостна съдба.

В общата нагласа да не проиграе бъдещето, за отвореност на националната система към света, задвижвана и от главно-то противоречие на съвременното развитие – формирането на потребностите на хората на база световни стандарти и задоволяването им в зависимост от ограничените национални възможности, в страната набиващ се в очи е подтикът за европеизация или още наричана западнизация, за запълване на българското пространство – политическо, икономическо и пр. със стойностни неща. Той е неоспорим и се доказва от новия политически курс на България (а също така на другите страни от Централна и Източна Европа), ориентиран към активно развитие на отношенията към ЕО/ЕС, облечени в конкретни споразумения. Негов отговор са и дефинираните от ЕС в Копенхаген през 1993 г. няколко критерия – политически, икономически, институционални. Изпълнението им не е пожелателно, а задължително от страна на държавите, желаещи присъединяване към интеграционния блок. В този смисъл всяка страна, която е кандидат за ЕС, акумулира мобилизиращи функции, захранва се със социална енергия, с очаквания не само за посоката, но и за бързината на промените, с утвърждаване на политическа и стопанска рационалност и прагматизъм, които да я издигнат до "орбитата" на развитието на Европа, да формира профил, позволяващ пълноправното ѝ членство в регионалното образувание. Следователно тя навлиза в коловоза на напрегната и ефикасна предприсъединителна и присъединителна политика към него, стъпваща върху стратегията и модела на догонването в

развитието като приемлив ключ за вратата на приобщаването в ЕС. Тук могат да имат място типологичните прилики, повторемостта и вариантността на ситуацияите, на ценностите, но при всички случаи става въпрос за рубеж, който трябва да бъде прекрачен. Зримо е през 90-те години и началото на 21 век едно ново надбягване в търсене на ново място в друг свят на примамлива реалност, в което участват довчерашни съюзници (не толкова и само протоколни) и ревниво опитващи се да доказват всеки по отделно най-вече себе си като по-бързо променящ се в обществено-политическия и икономическия си строеж, като по-силно лоялни и желаещи партньорство с по-развитата част на стария континент. В неговото начало според М. Скак "българите с болка осъзнават, че се намират в периферията на Европа, извън непосредственото внимание на другите европейци"⁹, че са в обсега на по-слаби предпочитания.

Самото присъединяване, легитимирано от масовото съзнание и ставащо социална конвенция, предполага непременно огромна и целенасочена предшестваша го, т.е. подготвителна работа, разпростираща се до множеството сфери на социалната реалност и нормално е официалната власт¹⁰, но не

⁹Скак, М., Политиката на България по отношение на европейските общности, Център за европейски изследвания, С., 1993, с. 5.

¹⁰В България властите изготвят стратегия за ускоряване на преговорите за присъединяването ѝ в ЕС. В нея се обръща внимание, че последователното изпълнение на икономическите приоритети на правителството ще ѝ позволи да изпълни икономическите критерии за членство. В този контекст приоритетно се извеждат за решаване такива задачи като: гарантиране прозрачност на приватизационните процедури и усъвършенстване на следприватизационния контрол; по-нататъшно развитие на активна политика на трудовия пазар върху основата на новоприетия Закон за насърчаване на заетостта и изводите и препоръките от Съвместния преглед на политиките по заетостта; по-нататъшна либерализация на цените; реструктуриране на енергийния сектор; усъвършенстване на административните процедури по влизане и излизане от пазара; развитие на пазара на земята; укрепване на банковия сектор, в т.ч. подобряване качеството

единствено тя да имат готовността, капацитета да я извършат. Тя предполага и мобилизирането на многомерна социална активност на нацията, в противен случай е обречена на неуспех. В широкия ѝ спектър подготвителната активност включва както подготовката на необходимото ниво за членство, така и тази за поддържане на ефективно членство чрез изграждане на специфични способности на различни групи в българското общество¹¹. От гледна точка на икономиката, десетилетия наред изключваща вследствие доминацията на политическия фактор пазарната логика, задачата е да се осигури:

- а) наличие на функционираща пазарна икономика, т.е. в страната да има пазарна икономика и тя да функционира успешно;
- б) способност за справяне с конкурентния натиск и пазарните сили в ЕС, т.е. конкурентоспособност на стопанските субекти, на стоките и на икономиката като цяло¹²

Критериите от Копенхаген повеляват още:

- изграждане в страната кандидат за членство в ЕС на стабилни институции, които могат да гарантират демокрацията, върховенството на закона, спазването на правата на човека и защита на малцинствата;

на финансовото посредничество; развитие на капиталовите пазари; подобряване качеството на инфраструктурата; подобряване на финансовия контрол в държавния сектор.

¹¹ Вж. по-подробно Европейският съюз след 1 май 2004..., с. 169-171.

¹² В изложението не се спираме обстоятелствено на критерия за конкурентоспособност. Все пак имаме предвид не само по-конвенционалното разбиране за конкурентоспособността, т.е. предимства на фирмите или отраслите на националния или международния пазар, но и по-широкото значение – като отнасяща се до цялата икономика, за което може да се съди от такива индикатори като икономически растеж, успешен експорт, нарастващо благосъстояние или пък от реалния валутен курс. По оценки конкурентоспособността ни е 4-5 пъти по-ниска от тази в ЕС.

- възможност кандидатите да поемат задълженията на членството, свързани с приемането на общностното законодателство (*aquis communautaire*) и да споделят целите на политическия, икономическия и валутния съюз.

Всъщност ЕС, поставяйки пред страните от Централна и Източна Европа критерии за възможното им пълноправно членство в него, отчита факта на недоразвитост (макар и с различна сила по отделни страни) на отношенията – икономически, политически и др. в тази част на континента. В този смисъл акцентите, поставяни от политически фактори в ЕС, са, че основната част от усилията трябва да бъде съсредоточена в страните-кандидати за присъединяване, т.е. те самите следва да преминат през етапите на отворения пазар, регионалното сътрудничество и създаването на продукт по европейските стандарти, да реорганизируют своите икономики, да адаптират макроикономическото си развитие заради присъединяването.

Видимо днес може да се подчертае, че формалното членство на новите 12 в ЕС загърби някои виждания за неговото осъществяване – примерно на представители на северните страни от ЕС, намиращи че бъдещето на интеграцията им в Европа минава през регионалните съюзи – примерно от типа на скандинавския или чрез пакт за стабилност на Балканите, ставащи все по-известни в международния речник с понятието "Югоизточна Европа" Тези структури, представяни като междинен етап към разширяването, не че са излишни, но не непременно водят до едновременно включване на балканските страни в т. нар. голяма интеграция. България вече е член на ЕС, но няма достатъчно основания да се твърди, че отношенията ѝ (икономически, политически, културни) с Македония, Сърбия – съседни на нея страни, процъфтяват. А и близката перспектива сякаш не го обещава. Пактът за стабилност на Балканите от 1999 г., който е проява на кон-

кретен подход за европеизирането им, не се доказва от еднаква скорост на движение на страните към членство в ЕС. За едни то се оказва сравнително по-близко реализуема във времето цел и възможност, докато за други перспективата не е ускорена интеграция в европейските структури, най-вече в ЕС.

Като междинно решение се оценява и осигуряването на достъп до европейския пазар преди политическата система на страните от Изтока да достигне зрелостта на тази от Западна Европа. Във всички случаи се има предвид сътрудничество между страни, търсещи своята европеизация¹³, което нормално би могло да върви успоредно с движението им по пътя за членство в Европейския съюз. Тук става дума за два процеса, които могат да протичат паралелно и не следва да се противопоставят. Съгласни сме с М. Кънев, че "Метафизически е спорът, дали първо трябва да постигнем общо балканско сътрудничество и след това да се интегрираме в Европа, както смятат някои, или обратно – да се присъединим към ЕС, което ще ни осигури и общо балканско пространство, както мислят някои други. И в двата случая става въпрос за подреденост на единните Балкани по днешните европейски стандарти"¹⁴.

В процеса на трансформация България изминава пътя от страна, в която политико-икономическият модел се отличава с ниска икономическа ефективност, неразвит финансов, трудов и капиталов пазар, примитивна политическа структура, недоразвито гражданско общество, т.е. проникнат от

¹³ В литературата има място разбирането, че европеизацията е връщане на отделни страни или група страни към Европа, включване в западноевропейското културно, политическо и икономическо пространство и изграждане на ново, еманципирано общество върху руините на комунистическото минало, стремеж към членство в ключови западни организации за икономическо, политическо и военно сътрудничество – ЕО, НАТО, Съвет на Европа, ОИСР и др.

¹⁴ Кънев, М., Цит. съч., с. 10.

вътрешна недоразвитост и разруха, външна несигурност, до страна, в която се преследва налагането и утвърждаването на такива доминанти като предприемачески дух, свободна инициатива, модерна високопродуктивна, социално справедлива, пазарна и ефективна общественоекономическа практика. България, търсейки осезаемите контури и практическите измерения на членство в ЕС, във вътрешен план се оказва принудена да преодолява институционния вакуум, присъщ на момента, непосредствено следващ социализма, да пречупва ескалиращата през 90-те години на миналия век неблагоприятна тенденция от страна, явяваща се активен участник в групата на средноразвитите държави, да се превръща в слаб и пасивен играч. Нито една друга бивша социалистическа страна в нашето положение след 1989 г. не си позволи да изхвърли на боклука в степен като България собственото си производство. Кадър, но от миналото са огромни зеленчукови и овощни градини, поливни полета и какви ли не още производства – на кари, перални, хладилници, телевизори, кристал, автомобилни гуми и др. Надделява не стремещт и усилието за съхраняване на производства чрез тяхната модернизация, а ликвидаторският замах. Така години наред в най-новата си история България ежегодно намалява своето национално богатство, произвеждайки блага малко повече от половината спрямо 1989 г. Докато в предходното десетилетие – през първата половина на 80-те експерти на ООН класират България в групата на високоразвитите страни и в първата десятка на страните по темпове на нарастване на БВП.

Реформата в посткомунистическото развитие се оказва действително трудна, защото по принцип трансформацията е радикална, прекъсва се рязко установеният социалноекономически ход. На повърхността излизат трупани от неговата тъкан дисбаланси. Съзнателно е преустановено развитие, градящо се върху представата, че е възможно от един

център да се изгражда и направлява успешно и ефективно обществено-икономическата система. Сблъскваме се с преходно общество, бележещо историческия поврат и невместващо се в познати "чисти" теоретични схеми, но което при всички случаи е начало на преценка на ценностите и на промяна, и като всяко състояние на преходност е кризисно. Старото е оставащо в анализите на историята, а новото е многопластово, но все още по-скоро като проекция, намерения, политически мерки и решения за промяна на тъканта на историческия процес. В емоционален, чувствен план има място както радостта от промяната, така и болката от текущото, натоварено от днешните проблеми, от цената, която се плаща за прехода, от необходимостта българинът да калкулира все повече неща в разходите си, от надеждата за по-добро, оставаща неосъществима реалност за немалко хора заради нечисти интереси – лични, колективни, външни. Но при всички случаи става въпрос за търсена (най-вече чрез вътрешна промяна) нова позиция върху икономическата и политическата карта на Европа, на света.

Обръщането на централизираната, нелиберална стопанска система в нейната противоположност е изключителен, необичаен от историческа гледна точка процес, разполагащ се в период, наречен преходен. За негова основна характеристика се приема пазарната трансформация на икономиката, като промените през 90-те в страните от Централна и Източна Европа, в чиято основа е общата тенденция към глобализация, се считат за безпрецедентни. Напълно основателно Тр. Спасов приема, че "икономическата трансформация в тези страни е своеобразен преход от регионална изолация към всеобщите процеси на глобализация, извършвани на всички равнища, във всички сектори и направления на обществен живот – от техническите, технологичните и структурни изменения в системата на производство, до постигане на ус-

ловията за устойчив растеж и преодоляване на бедността”¹⁵ Авторът обръща внимание, че трансформацията или преходът не е само следствие от функционирането и резултативността, ефективността на политическата и икономическата система на социализма, а по-скоро е обвързан с комплекса от условия и предизвикателства на ускорената глобализация¹⁶

Доколкото в литературата се акцентира нерядко, че бившите социалистически страни трябва да изминат обратния път към либералното общество и пазарната икономика би могло да се остане с убеждението, че социалният организъм се връща назад в своя ход. Всъщност истината е, че в тези страни се реабилитират, отхвърлени в по-раншни десетилетия, известни на света и приложими в тях (макар и в нееднаква степен на развитост на пазарността) форми на организация на стопанската система вследствие поражението, неефективността на социалния експеримент, познат като централно управлявана икономика. И ако има връщане, обратен път, това по съдържание е възстановяване на условията, позволяващи приложимостта на основополагащи пазарни принципи в стопанска територия, в която те са действали, но преди поколения, откъдето следват промени в основното качество на икономическата система, сменя се траекторията на стопанското развитие – затвореността отстъпва пред търговската отвореност на националната икономика, икономическият централизъм пред децентрализма. Стават реалност модели на икономическо развитие и конкретни стопански политики, носещи духа на пазарната икономика. В обсега на промяната неизбежно от гледна точка на успешния ѝ ход има място възникването, утвърждаването на пазарна грамотност и култура у хората, населяващи постсоциалис-

¹⁵ Спасов, Тр., Глобализация и икономическа трансформация, Предизвикателства пред икономическата наука и образование в началото на XXI век, т. I, Свищов, 2001, с. 116.

¹⁶ Пак там, с. 117.

тическите страни и години наред участващи в стопанския им живот в съответствие с директивата на единния център, т.е. изпълняващи чужда воля, чужди решения, а не водими от самоинициатива, от собствени свободни решения. Ето защо вградените у хората навици и норми от практиката на социалистическото развитие имат действена сила, макар и затихваща, но не отведнъж, и в периода на социалната промяна освобождаването от тях е трудно, дълготрайно.

Въпреки сложността на прехода, неговият успех се подхранва и от примера на развитите пазарни икономики в света. Местната среда има своя собствена характеристика, но тя не би могла да бъде незряща към пазарността и нейните достижения в света, нито пък сляпо следваща ги. В противен случай тя би била обречена на по-ниска ефективност и степен на развитост. Собствената ни епоха, носеща явния белег на нарастващата взаимозависимост на страните, ни убеждава, че трансферът е многопластов и не се ограничава само до капитали, стоки, технологии, че няма просто сфера, която да не изпитва неговото въздействие и ефекти. Отскокът от сегашния стадий на собственото ни развитие с наченките и утвърждаването на пазарността, вече изминат от по-напредналите страни, предполага приемането на положителните сигнали от тях. Отвореността към тях обаче не изключва както възможно, така и реално транслиране и на отрицателни сигнали. Опитвайки се да догоним индустриално развитите държави, ние все още живеем (а и сигурно години напред ще живеем) в техния вчерашен ден – от гледна точка на производствено-технически и технологически възможности, инфраструктура, икономическо благосъстояние, качество на живота, социална подреденост.

Доколкото проблемите на днешния ден, на постсоциалистическото развитие са предизвикани от нашите предшественици и наследството на социализма, "При тези обстоятелства в постсоциалистическото общество дълго време същест-

вува една интересна *двойствена система*. Това е една "смесена" система, в която много елементи от социалистическото и капиталистическото общество съжителстват преплетени един до друг. Ако действителният процес на развитие, пише Я. Корнай, следва програмите, издигнати от партиите и движенията, поели властта, капиталистическият елемент ще надделее. Шансовете това да стане са големи, но дори и така, наследството на социалистическия ред ще присъства още дълго време във всички измерения на социално-икономическата дейност.

Тази двойственост ще бъде източник на най-различни конфликти"¹⁷ Онова, което бихме подчертали в позицията на известния унгарски икономист е неговото убеждение, че продължителността на процеса на промяна в характеристиките на социално-икономическата система при движението ѝ от старото качество към новото е неизбежна – периодът за него е дълъг, но без да се прави конкретно времево уточнение. За него особено важно е, че "преходът е на дневен ред" вследствие политическия обрат в страните, че "установяването на хармонични пропорции отнема доста дълго време" най-вече заради факта, че в страните от Централна и Източна Европа "новият режим обикновено идва на власт в критична ситуация, когато икономиката е в застой или рецесия..." и са натрупани сериозни макронапрежения. Я. Корнай счита, че, от една страна, няма нагласа у реформаторите за изграждане на новото на основата на безмилостно унищожаване на старото, а от друга – нужно е време да се изградят новите институции"¹⁸ Явна е идейната му близост до Фр. фон Хайек, а и той сам признава, че Хайек е едно от четирите имена, които имат най-голямо влияние върху неговите идеи.

Ст. Коева, обръщайки внимание върху смисловото значение на понятието "преходност", съдържащо в себе си нюан-

¹⁷ Корнай, Я., Цит. съч., с. 528.

¹⁸ Пак там, с. 526, 527.

са на "сврхнормалност", ("донормалност" или "постнормалност"), маргиналност и на преходното общество като хибрид от организирани и целенасочени пазарни форми и спонтанно възникване на нови типове човешка дейност, търсещо своята самоидентичност и бавно, постепенно започващо да въвежда ред в хаоса на "междущарствието", обръща внимание, че са факт "необоснованите очаквания за бърза трансформация"¹⁹, т.е. нейното виждане е, че нововъзникващият социално-икономически ред може да се наложи като определител на развитието не внезапно. Той се нуждае от време, но също не се уточнява никаква конкретна времева рамка, а и алогично е да се търси и иска непременно конкретна такава.

Но тъй като се пише за преходно общество, непосредствено следващо социализма, за първа фаза, следваща социализма, за преходното общество в къс период, за първи етап на прехода, за първо десетилетие на постсоциалистическия преход²⁰, то явно Ст. Коева основателно вижда пре моделирането на обществено-икономическата система и практика (скроена като административно-централизирана, нелиберализирана) в нейната противоположност – стабилна пазарна икономика и гражданско общество не като отделен, моментен акт, а като процес, разполагащ се във времето.

В този смисъл философията на постсоциалистическата трансформация от гледна точка на движението на икономиката към пазарност допуска, "че е нужно доста време, за да привикнат пазарните участници към диалогичния процес, към процеса на пазарно общуване и към правилата на взаимодействие"²¹. Така че политическата промяна, свалянето на социализма като политическа система предшества спирането на функционирането му като икономическа сис-

¹⁹Коева, Ст., Пазарът като спонтанен ред. Приносът на Ф. А. Хайек, Издателска къща "Стено", Варна, 2002, с. 12.

²⁰Пак там, с. 214, 215, 239, 240.

²¹Пак там, с. 218.

тема. Но колапсът на политическата система дава шанс не само за ново политическо устройство на обществото. Заедно с него започват да израстват условията (при това у нас обременени от изходната база – ниската продуктивност на създадения потенциал, идваща от структурната обремененост на икономиката, от нарушено динамично-структурно неравновесие) и за създаването и налагането на пазарната тъкан на икономическия процес като база за общото му просперитетно бъдеще. Промените от принципен характер са оправдани, ако водят до позитивни изменения в условията за живот на хората, в жизнения им стандарт.

В страните, извършващи промени в политическата, икономическата система, в обществото, в ценностната ориентация имат място преходните форми – като такива Ст. Савов посочва реституцията, приватизацията и др. Изследвайки модалностите на преходните форми, той има амбицията да подскаже "начините, по които преходността им може по-бързо да бъде изживяна и колкото е възможно по-малко недостатъци да бъдат кодирани в тях, защото те ще се пренесат и в "нормалната" икономика, макар че всяка икономика за своето време е нормална"²². Видимо авторът счита, че е възможно преходността да бъде изживяна по-бързо, което го разграничава от представата за бавното еволюционно формиране на пазарната среда и практика. Българският преход е преход "към капиталистическа пазарна икономика". Той, според Ст. Савов, може да повтори първоначалните ѝ форми, т.е. епохата на първоначалното натрупване, и сигурно ще ги повтори. Вече сме свидетели на това повтаряне, но то ще бъде кратък епизод, защото с такъв архаичен капитализъм не ще отрецем "реалния социализъм"²³

Бихме подчертали, че бавното развитие на постсоциалис-

²²Савов, Ст., Икономикс на прехода. Къде сме ние? Издателска къща "Сиела", С., 1999, с. 10.

²³Пак там, с. 17.

тическата страна в условията на динамичен свят непременно означава по-нататъшно нейно бързо изоставане, то не дава видима перспектива за обратимост на тенденциите. В този смисъл истината се нуждае от приоритет, а не догмата, предразсъдъкът. България се нуждае от пазарна икономика, която е достатъчно различна от тази от ерата на индустриалната революция в Западна Европа, т.е. от съвременна пазарна икономика, в която пазар и държава, бизнес и държава съжителстват в рамка, благоприятстваща състезателността на икономическите агенти, готова да посрещне успешно предизвикателствата в условията на растяща отвореност на външната конкуренция и динамично променящия се свят. Относителната изостаналост налага императивно ускорение на прехода, по-бързото изживяване на прехода, на утвърждаването на съвкупността от институционални и икономически промени и както забелязва М. Кънев – "Успяват онези, които правят (наглед) невъзможното"²⁴. Веднъж страните, попаднали в крайното положение на дестабилизация и упадък чрез входа в социализма, намират изход в обратното движение – напускатки социализма, влизайки в период на преход към пазарна икономика и икономически рационализъм, за да се стигне до "Завършване прехода в страните от ЦИЕ"²⁵, за да се стигне до нова политическа и икономическа идентификация.

Навярно се налага да подчертаем, че изминалите години от постсоциалистическото развитие у нас са повод да се търсят обобщения, доколкото реалният живот ни поднася икономически климат, в който по особен, неповторим начин се преплитат принципи и обстоятелства, структурни признаци на икономиката, доказващи нейния по-малко или повече успешен пазарен ход. Теорията е призвана да разкрие типа, ха-

²⁴ Кънев, М., Цит. съч., с. 13.

²⁵ Найденова, Сн., Християнски модел на икономиката, Издание на СА "Д.А.Ценов" Свищов, 2004, с. 7.

рактера, дълбочината на преобразованията, да обобщи философията на трансформационните процеси, да оцени тяхната продуктивност. В това отношение тя логично обособява икономическия преход и икономическата трансформация, доколкото става въпрос за смяна на доминантите, за установяване и развитие (кристализиране) на икономически ред, подчинен на фундаменталния принцип на ефективността. В него има място за системен подход, за изпълнители – частен бизнес и държава, за разумни действия, за плодотворно ползване на чуждия опит, за национални програми за наука и научни изследвания и др.

Извършващата се промяна включва икономически преход, съчетаващ краткосрочното – революционното преобразование с еволюционното изменение – дългосрочно по характер и развиващи градивните отношения, ценности и институции на пазарната икономика, предполага като своя основа формулирана национална стратегия за развитие и реструктуриране на икономиката²⁶. Еволюционните изменения маркират процеса на икономическата трансформация, откъдето е констатацията, че **"икономическият преход като понятие и като процес има по-широко съдържание от икономическата трансформация"**²⁷. Обективно обусловен, преходът е всеобхватен, негово ядро е пазарната трансформация. Така, т.е. чрез икономическа трансформация на пазарна основа, постсоциалистическите страни тръгват натам, където върви светът²⁸ и с това се приспособяват и променят, приобщават към принципите и механизмите на световния икономически ред, на световните икономически структури, подвластна на

²⁶ Вж. по-подробно изследването на Манов, В., Реформи в постсоциалистическом обществе. Опыт Болгарии, М., Экономика, 2000.

²⁷ Спасов, Тр., Глобалният преход и икономическата трансформация в страните от Централна и Източна Европа, Научни трудове на УНСС, т. 1, 2002, с. 177.

²⁸ Майминас, Е., Российский социально-экономический гентип, Вопросы экономики, 7/1996, с. 141.

посоката на универсализация на световното пазарно развитие. И с ясното съзнание, че зад добрите и лошите неща в живота стоят хората.

7 БЪРЗИЯТ РАЗПАД НА СОЦИАЛИСТИ- ЧЕСКАТА СИСТЕМА И ДЪЛГОСРОЧНОСТТА НА ТРАНСФОРМАЦИЯТА

Счита се, че неестественият характер, вградените несистемни свойства на социалистическата система я водят към бързия ѝ край. За сетен път се потвърждава известният факт, че градежът нерядко е по-бавен от разпада, макар че основанията и мотивите за пазарната ориентация на обществото са много и с несъмнена сила.

През 2001 г. – повече от десетилетие от началото на прехода към пазарна икономика в България – Европейската комисия констатира, че в страната все още (въпреки процеса на трансформация) липсва функционираща пазарна икономика¹. Това е и повод за опасения, че при членство на страната в Общността справянето с конкурентния натиск, имащ

¹Известни автори у нас (например Ив. Ангелов) считат, че вследствие оттеглянето на държавата от стопанската дейност възниква вакуум и вместо пазаризация на икономиката се развива криминализация

място вътре в Съюза, не би било в средносрочен план по силите на българската общественно-икономическата практика. Символите на стопанската активност в България са все още много малко приближаващи се до тези на стопанската практика в страните от Западна Европа и в този смисъл страната е категорично встрани от нейните успехи, социалното и икономическото изоставане на България все още остава прекалено зрим факт. То има своята дълга история – продукт е на причини, действащи през последните десетилетия, а също и в по-раншни периоди, както сравнително близки, така и далечни.

По-раншното изоставане на страната се захранва с ново такова в началото на прехода, защото години наред в процеса на трансформация са по-скоро характерни признаците на замиране на стопанския живот, на ненатоварване и физическо разрушаване на съществуващи производствени мощности, на отсъстваща готовност за категорично пропазарно действие, за фактическа промяна в икономическата основа на обществото. На не едно и две места върху държавната територия и днес могат да се видят много грозни картини, представлящи и доказващи разрушението – Радомир, Русе – заводите за тежко машиностроене и др., стопанската пасивност – АЕЦ Белене, при иначе значителни за България вложения в обекта, застинал над 15 г. в своя строеж, унищожени поливни полета, иригационни съоръжения – все индикации за непродуктивност на заетата позиция. Щрихи от картината са мощности с "охрана", но почти или без работещ състав, декапитализация, мощна миграция на трудови ресурси към чужбина, обезлюдяване на някои райони в страната и топене

на икономиката. В този смисъл България е много далече от действителното пазарно стопанство и съществуват индикации (престъпност, корупция), които застрашават нормалното функциониране на икономическата система, откъдето пазарната революция се превръща в криминална – Вж. в. Труд от 15 юли 2002.

на иначе областни центрове (Силистра, Видин, Търговище и др.), безконтролно изтичане на финансови средства към други държави, задълбочаващи се различия между районите на страната, множащ се брой на селища, в които училищните сгради – центрове на просвета минават в забвение.

Моделът на трансформацията, на прехода у нас, доколкото има своя предпоставена характеристика, от която преди всичко зависи, се различава в много отношения от този в останалите страни от бившия социалистически блок. Основата за различията е многофакторна. България се отличава от страни като Полша, Унгария, Чехия и др. по изходните условия на прехода – равнище на икономическа зрелост, степен на отвореност към Изтока и Запада, начин на организация и на функциониране на обществото и икономиката, национална психология, менталитет на нацията и др.

Като конкретика бихме посочили, че в Унгария, Чехословакия, Полша, макар и да се налага социалистически режим от властите, те не са особено правоверни към неговите норми и сигналите, идващи от лидера в социалистическото пространство. От тази гледна точка достатъчни примери са събитията през 1956 г. в Унгария, 1968 г. в Чехословакия или в началото на 80-те в Полша. Или да вземем друг факт – при социализма външната търговия на България е със степен на зависимост по-висока отколкото тази на Източна Германия, Чехословакия и др. от пазара на Съвета за икономическа взаимопомощ. Тя е с най-силно изразена едностранчива експортна ориентация – към СССР, докато през 1928, 1938 г. повече от 80% от външната търговия на България се пада на Западна Европа. Това е и повод някои автори да пишат за гротескния ефект, произтичащ от съветизацията на българската икономика²

Можем да вземем друг факт – България е с най-висок дял на държавна собственост във времето на социализма. Със

²Скак, М., цит. съч., с. 3.

селскостопански отрасъл, наречен кооперативен, но реално съвсем не такъв. Все в този ред на различия между България и страните от Централна Европа стопанският XX век на България не познава завършения тип на капиталистически пазарни отношения, каквито има в Чехия в досоциалистическото ѝ развитие, която е четвърта индустриална сила в света в началото на миналия век, нито пък е в групата на страните (Унгария, Полша и др.) от тогавашната социалистическа общност, търсещи отношения с международните финансови институции, членство в тях. Освен това например Унгария³ първа подписва през м. септември 1988 г. с ЕО дългосрочна спогодба за търговия, търговско и икономическо сътрудничество, което става възможно въз основа на подписаната през м. юни 1988 г. Съвместна декларация за установяване на официални отношения между ЕО и тогавашния СИБ, докато България институционализира отношенията с ЕО през м. май 2000 г. Още нещо – програмата PHARE е създадена от ЕО през май 1989 г. и предназначена първоначално само за Полша и Унгария, за да подпомага в тях радикалните икономически реформи. Така още в изходната точка на прехода са явни различията в достатъчността на ресурсите и потенциала за извършване на реформаторския пробив, за неговата скорост в отделните страни в постсоциалистическия период.

При тях – Полша, Унгария, Чехия годините 1990-1992 са етап на трансформационна рецесия, а 1993-1996 залагат развитие, подвластно на икономическото оживление и изтеглящо ги напред по пътя към членството им в ЕС, докато Бъл-

³М. Тюркеш счита, че Унгария е избрана за стратегически модел за другите държави в региона, тъй като е най-проблематична от всички източноевропейски държави заради вероятността нейните възможни и действителни проблеми да повлияят на останалите държави, че тя е в обсега на съзнателно насочвани специални усилия на няколко германски правителства – Вж. Европейският съюз след 1 май 2004..., с. 225.

гария навлиза в продължителна рецесия – над 10 години, за да достигне изключителни – негативни спадове на БВП – 11,8% през 1990 г., 23% през 1991 г. спрямо 1989 г., 10,1% за 1996 г. и 7% за 1997 г. Не бива да се пропуска и фактът, че опитите за стабилизация у нас стартират при условия на суспендиране на плащанията по външния дълг. Изпаднала в несъстоятелност, намираща се в капана на дълга и непосилен за нея, България обявява мораториум през март 1990 г., откъсващ икономиката ѝ от международните финансови пазари, увеличаващ рисковете за кредитиране, възпиращ доброволните капиталови потоци. Така необходимото оживление в икономиката е просто непостижимо при ограничени възможности за финансиране – както вътрешни, така и външни.

Особено неблагоприятната стопанска картина в страната по време на прехода – отсъствието на инвестиционна активност, на икономически растеж, наличието на висока безработица и ниски равнища на доходи се дължи на много фактори. Известната поговорка "Помогни си сам, за да ти помогне и господ" навярно има и контрапункт – ако си навредиш сам и господ не би могъл да ти помогне. А. Недялкова, оценявайки състоянието на българската икономика през 90-те години, справедливо забелязва, че България и българското общество в периода се оказват неспособни адекватно да реагират на влиянията и действителните потребности на времето. Тя пише: "Политическата промяна, започнала в края на 1989 г., първоначално бе обявена за "усъвършенстване на социализма" и "демократизиране на обществото"... Облагрени в розова светлина, още от самото начало промените тръгнаха в твърде неясна посока, определена най-общо като преход. Този преход остана през всички следващи години лишен от ясно дефинирани цели и етапи на реализирането им"⁴

⁴ Недялкова, А., Глобализацията. Нищо фатално, Университетско издателство ВСУ "Черноризец Храбър", Варна, 2002, с. 151.

Връщайки се към началото, бидейки негови съвременници, можем да подчертаем, че в онова време се тръгна към развитие, т.е. към промяна, която не бе извършвана дотогава никъде по света. Да се изгражда ново общество – икономика, политика и пр. в страна, излизаща от тоталитарното управление се оказа изключително трудна задача. Не случайно се приема, че една политика носи вреди не толкова вследствие лоши намерения, а заради грешна теория, върху която тя стъпва. А. Недялкова заключава, че в български условия особено неблагоприятно се оказва изключителното идеологизиране и политизиране на развитието, зад което интересите на икономиката и реалната политика напълно изчезват⁵. Иначе, както пише Фр. Фукуяма, "Вашингтонският консенсус сам по себе си не е нещо лошо"⁶ с неговите принципи, предлагани от Международния валутен фонд и Световната банка, за строга финансова политика, намаляване на степента на държавна намеса в икономическите процеси – масирана приватизация, либерализация. Стига да не се забравя, че "всички форми на 'общоприета истина' трябва да ни карат да бъдем предпазливи"⁷.

Политическата класа в България в нейните съставки – стара и нова, а като цяло особено пъстра откъм политически субекти с тесни партийни интереси и амбиции, се оказва не готова към предизвикателствата на момента. Поколението политици в началото на прехода по-скоро е с властови поглед и с недотам ясно отношение към икономиката, към мястото и възможностите на държавата в социално-икономическия процес. Средата се захранва от тътена на политическата поляризация и явната конфронтация, от присъствието на сили, които би следвало да се налагат като съзидателни, а проя-

⁵ Пак там.

⁶ Фукуяма, Фр., Строежът на държавата. Управление и световен ред през XXI век, ОБСИДИАН, С., 2004, с. 20.

⁷ Пак там, с. 41.

вяващи се като деструктивни вследствие неправилната посока на действията, от фигури с идеологическа обремененост и отсъствие на политическа воля за постигане дълбочина на промените, от пренебрегване на националните интереси и търсене защита и удовлетворяване на собствени (лични) интереси. Накратко среда, в която стават обичайни значителните загуби на технологически потенциал в индустрията, ниските коефициенти на обновяване на основния капитал, неправилните схеми в разпределението на приходите от приватизацията, източването на нераздържавените предприятия и воденето им към фалит, неумението или по-скоро нежеланието някои от първокласните мощности на страната да се съхранят, неподкрепата за възможно превръщане на работещи и наложили се в европейското пространство и извън него гиганти от старата стопанска система в международни корпорации, но с компания-майка, която е базирана у нас, натискът държавата да бъде изведена от икономиката и отдалечена от нея вместо да се променят нейните функции и да се направи присъствието ѝ (неп прякото) в стопанския живот по-ефективно и т.н.

Видимо обществото, икономиката в условията на преход боледува, при това не кратковременно, изходът от това състояние на България се затормозва и от силни външни въздействия, непозволяващи на страната да преодолее съпътстващите ретрансформацията трудности по начин, който се оказва практически възможен, но в други страни – Полша, Унгария, Чехия и пр. и въз основа на който те осъществяват относително бързо подготовката си за интегриране в европейските и евроатлантически структури. Тези страни са първите, които подписват през 1991 г. споразумение за асоцииране към Европейската общност, с това очертават пътя на националните си политики за десетилетието, малко по-късно те дефинират като приоритет на външната си политика пълноправното членство в ЕС.

До границите на България се разразява югокризата, гражданска война в съседна Югославия. Бремето страната да бъде балканска е твърде тежко. При все това се очертава като приоритет пренасочване на външноикономическата стратегия на страната към пазара на Европейския съюз, тъй като са загубени традиционни пазари в бившия Съвет за икономическа помощ, някои традиционни преди това търговско-икономически връзки с арабските страни – Ирак, Либия. Много обстоятелства не позволяват обаче на страната, макар че извършва през 1991-1992 г. бърза и широкообхватна либерализация на външнотърговския си режим, да се наложи като желан търговски партньор, да привлече преки чужди инвестиции с оглед на потребностите си, за да не се прекъсва инвестиционното търсене и активност в икономиката, да извърши структурните преобразования и др. Така връх вземат негативните тенденции.

Поразената от криза българска икономика просто търпи удар след удар. Сравненията с други страни от Източна Европа, дори само в една област, съвсем не са в полза на България – примерно през 1998-1999 г. преките чужди инвестиции у нас са 2,26 млрд. долара, докато в същото време в Полша те са 29,9 млрд., в Унгария – 19,1 млрд., Чехия – 16,25 млрд., Словения – 3 млрд., Естония – 2,44 млрд. долара. Едва към края на 2005 г. чуждите инвестиции в българската икономика са около 15 млрд. долара. В широката рамка на международната конкуренция години наред след 1989 г. страната изглежда безлична, не излъчваща мощ, а публичната администрация и проходящият частен бизнес като недоказали се партньори.

Или да вземем инфлацията в България – също рекорди, но с обратен знак. Българската икономика познава не само умерената, но и високата инфлация. Съдбата я среща с инфлационни изригвания, водещи до разпадането на стопанските връзки, до недоверието на хората в утрешния ден, преживя

период на хиперинфлационно предверие, април 1996 – март 1997 г. е периодът на най-големия инфлационен взрив у нас, месечното нарастване е 29%⁸. През 1998 г., но вече в условия на валутен борд от лятото на 1997 г., инфлацията се успокоява, равнището ѝ е 18,7%. Дори и да приемем твърдението на Ж. Желев в речта му пред Великото народно събрание на 11 октомври 1990 г., че хората, живеещи в България, водят драматична битка за демокрация и съживяване на икономиката по същия начин, както и други народи в Източна Европа, на практика се оказва, че ефикасността на тази битка в български условия не е удовлетворяваща – това е заради използваните техники, специфично вътрешната среда и външното обкръжение на страната.

Спецификата на обстановката в Югоизточна Европа с особена сила се стоварва върху България, която става жертва на обстоятелствата – на екзогенни шокове. Лишена от възможностите за пълноценно използване на естествените предимства на географското си положение, българската страна изпада в явни затруднения при осъществяването на нормални външни отношения. Тя при вече осъществена бърза и радикална либерализация на търговския режим, при приет Закон за стопанската дейност на чуждестранните лица и за закрила на чуждестранните инвестиции се оказва една от най-изолираните европейски държави. В обстановка на изолация предприеманите важни промени във вътрешния политически и стопански живот, както и преподреждането на приоритетите във външните връзки са с минимален реален ефект. Прилаганите югосанкции от средата на 1992 г. до ноември 1995 г. фактически откъсват българската икономика от Централна и Западна Европа. Така изоставането в овладяването на позиции на пазара на желаните външни партньори в сравнение с другите източноевропейски страни се

⁸Вж. Икономиката на България до 2000 година, Икономически институт на БАН, С., 1998, с. 68.

оказва неизбежно и чувствително. Преструктурирането на външноикономическите връзки, току-що наченато, либерализацията на търговския режим – последователна и всеобхватна се сблъскват с тежестта на санкциите спрямо съседна Югославия. Налице е "затварящ" ефект от екзогенните шокове, на които България е подложена. Новите възможности, произтичащи от споразуменията на България с Европейския съюз, с Европейската асоциация за свободна търговия (1993 г.) се оказват практически неусвоими в своята цялост заради физическото (транзитното) откъсване от пазарите на Западна Европа. Влошаването на външните позиции на страната се оказва неизбежно, удължават се транспортните връзки, налага се пренасочване на стокови потоци към други пазари и при по-неблагоприятни условия на търговските операции⁹

М. Скак, оценявайки метаморфозата на външната политика на България в началото на 90-те години, пише, че "България не търси само подобряване на отношенията с ЕО, но като бъдеща цел преследва асоцииране и дори членство в ЕО"¹⁰ Също така подчертава се, че страната има не само стремеж, но и предприема действия да се постави заедно със страните от Вишеград по отношение на готовността си за реформи и тяхното осъществяване, но като цяло е "в тежка икономическа ситуация и, което е още по-лошо, е географски изолирана. Съседните ѝ посткомунистически балкански страни са или бедни, или консервативни и въввлечени във война. В противоположност на страните от Вишеград, които имат възможността да търсят обща подкрепа в координираната си политика към ЕО, България в по-голяма или по-малка степен е оставена на самата себе си"¹¹ Навярно над

⁹ Вж. по-подробно Динков, Д., Регионалното сътрудничество в Югоизточна Европа, С., Университетско издателство "Стопанство", 2002, с. 5-6.

¹⁰ Скак, М., Цит. съч., с. 1.

¹¹ Пак там.

България тегне близкото ѝ минало, т.е. че "Преди падането на Берлинската стена и извършената по това време смяна на режима в България на 10.11.1989 г. България си бе изградила съмнителния имидж на 16-та съветска република. В отличие от другите страни-членки на Варшавския пакт България, категоричен е М. Скак, не направи абсолютно нищо по отношение на формиране на собствена външна политика. За разлика от Румъния, Югославия и Унгария България не бе подписала споразумения за търговия и сътрудничество с ЕО (т. нар. споразумения от първо поколение) и вследствие на това ѝ се наложи преориентация в областта на външно-икономическата политика след краха на комунизма"¹² При това в началото на прехода тя е третирана от политиката на ЕО като страна от "втория ешелон", т.е. вместо да бъде поощрена, за което има фактически основания – мирен преход, прилични постижения в укрепването на доверието със съседните страни и пр., България е пренебрегната, което е и повод за нейната реакция чрез представители на официалната власт. Илко Ескенази, вицепремиер на страната в началото на 90-те, в хода на преговори в Париж отстоява позицията, че "Не можем да приемем идеята за разделяне на Източна Европа на първи и втори ешелон. . . казват ни: 'Вие сте добре дошли в Европа, но ако желаете да продавате собствените си стоки, вървете в бившия СССР' Това е просто прекалено, доколкото в същото време от нас се търси погасяване на външния дълг"¹³

Допълнителни щети и загуби за България допринася и военната операция срещу Съюзна република Югославия, започната на 24 март 1999 г. Поела пътя на финансовата стабилизация в условията на валутен борд, страната е лишена от възможността да ползва традиционни връзки, доколкото няма достъп до инфраструктурни обекти, свързващи я с

¹² Пак там, с. 2.

¹³ Le Monde, Le 11 octobre 1992.

Централна и Западна Европа, на която се падат вече над 60% от външнотърговския ѝ обмен. Всъщност става въпрос за последици, на които трудно могат да се дадат количествени измерения, но непременно съществуващи и съвсем не с положителен знак¹⁴ Така преходността у нас се залага и оказва като по-продължителна, т.е. по-бавно изживявана, сякаш за да потвърди представата, че "Само в преходните икономики е възможно да съществуват толкова дълго такива аномалии като 'отрицателен прираст', 'декапитализация', 'деквалификация', 'живот от траншове', 'отрицателна лихва', 'отвоюване на държавата от престъпниците', 'злоупотреба с власт в особено големи размери' "¹⁵

Между впрочем едва след почти 13 години преходен период в редовния доклад на Европейската комисия по изпълнението на критериите за членство в ЕС на 9 октомври 2002 г. се прави заключението, че в България има действаща пазарна икономика¹⁶, т.е. икономическото пространство е овладяно при нови пазарни условия.

Установяването на функционираща пазарна икономика в България предполага както конструктивна законодателна дейност – приемането на закони, позволяващи и налагащи пазарната организация на икономическия живот (изпълнението им), така и тяхното съзвучие, еднопосочност с т. нар. постижения на общностите (на ЕС) в тази сфера. Пазарната икономика се създава, а не се наследява. Спецификата на

¹⁴Вж. Динков, Д., Регионалното сътрудничество в Югоизточна Европа, Университетско издателство "Стопанство", С., 2002, с. 4-5.

¹⁵Савов, Ст., Икономикс на прехода..., с. 10.

¹⁶Това заключение на Европейската комисия се оценява по различен начин вътре в страната – едни намират, че става въпрос за обективна оценка на постигнатия напредък и подготовка на България за крайната фаза на присъединяването към ЕС, за други оценката е по-скоро насърчителна, а внимателният ѝ прочит не непременно трябва да поражда възторг, а най-вече мобилизация, напрегнатост на усилията, тъй като към крайната цел има достатъчно подводни камъни.

момента, на избрания нов социално-икономически ред изисква пазарните формирания и правила да се създадат, а не да се почива единствено върху очакванията за спонтанното им развитие. Въпросът тук не е да се форсират, насилват пазарни практики, а да се дефинира и провежда политика, благоприятстваща заявения курс към пазарно развитие, политика, която е ориентирана към смислово обосновани критерии за ефективност и постигаща желани резултати.

Отхвърлянето на централно управляваната икономика не означава автоматично влизане в пазарните отношения, създаване отведнъж на развити продуктови (стокови) и факторови (на труда, на капитала, на земята) пазари. Между прочем и при социализма има пазар и парична размяна, но той е задушен, натикан в ъгъла от административно (авторитарно) управляващата система. Той има развитие и в България в досоциалистическия ѝ период, когато стопанската система не е пазарно определена и в случая става въпрос не просто за трансформация, а за ретрансформация, която да доведе в действие такива основополагащи пазарни принципи като частна собственост, свобода на договарянето, правото на свободен избор, взаимна изгода и реципрочност при пазарните транзакции и др.

В икономиката има по-скоро процеси, отколкото актове, доминация на едни или други регулиращи, направляващи я сили и механизми, социални конвенции и обичайни практики, които ги легитимират. В този смисъл тя може да бъде във властта на пазарни или непазарни сили (централизирано планиране, държавен контрол). Следователно след като пазарните транзакции съществуват в най-разнообразни ситуации и при различни култури е нормално да се открояват степени на пазарност и модалности на пазарната икономика. Икономиксът я определя като форма на организация на стопанството, при която отделните лица и частни компании вземат по-голямата част от решенията за производство и

потребление, а системата на цените, доходите, загубите, стимулите и възнагражденията определя въпросите какво, как и за кого да се произвежда¹⁷ Стопанската игра като пазарна има своите вътрешноприсъщи ѝ характеристики, но тя е зависима от правилата, които според либералната представа (Фр. фон Хайек) са неформални и формални. Ст. Коева, сочейки, че институциите са ограничения и оформители на човешкото поведение, че политическо-правният ред трябва непременно да гарантира сигурността на собствеността, подчертава, че "Развитието не е въпрос на просто написване и приемане на конституционни норми, а преди всичко вграждане, вписване в културата на тези правила"¹⁸, т.е. на възникване, утвърждаване и стабилизация на пазарен менталитет и пазарна практика.

България, извършвайки преход, трети поред след Руско-турската освободителна война, се включва, макар и от различна база в сравнение с други страни, напреднали в своето икономическо развитие, в движението към повече пазарност в икономиката, проникващо света като цяло. Пътят към възникването, утвърждаването и стабилизацията на пазарната организация на стопанската дейност у нас в годините на прехода е пълен с препятствия – увлечения по отминалото развитие, липса на най-съществените елементи на културата на пазара и размяната, стихийност на процеса към пазарна ориентация, липса на парични натрупвания у хората, за да се превърнат в предприемачески капитал, висока инфлация, бягство от обезценяващите се пари, преместване на ресурси от ефективни към нискоефективни сектори с вълните на ценова либерализация, високо равнище на безработица, декалфикация на работната сила, рязък спад на работната заплата и производството, свиване на предлагането, влошената структура на съвкупното търсене. Аномалиите в иконо-

¹⁷ Вж. Самуельсон, П., В. Нордхаус. Економика, М., 1999, с. 50

¹⁸ Коева, Ст., Цит. съч., с. 216.

мическия живот в условията на неговата трансформация са по-скоро фон на заявените амбиции за промяна, но тя зависи от процеси, разположени във времето. Разрушването на недостатъците, вградените дефекти на централно плановата икономика и замяната на съществуващите правила за икономическа организация на обществото с форми, правила и механизми, отричани от нея, предполага системност и бързина на реформите, решителност на политическото действие, силна общоуправленска административна структура, служеща на новата обществено-политическа и икономическа ориентация.

В България сякаш много от добрите неща стават трудно в сравнение с други страни. Р. Аврамов, подчертавайки, че развитието на ситуацията в Източна Европа в първите години на 90-те еволюира значително, обръща внимание, че в България се задълбочава разминаването между изходната схема на прехода и проблемите, с които се сблъсква страната¹⁹. Проблемите се изострят и затягат вследствие забавените процеси на преструктуриране на икономиката, ниските темпове на приватизация, преднамерено протакана заради понижаването на цената на раздържавяваните обекти с тяхната декапитализация, характера и обема на държавната намеса в икономиката и др. Докато от спецификата на местната почва в хода на реформата в пакет трябва да израстат, носими и съблюдавани от хората и институциите, политически, правни и икономически правила, обслужващи формирането на гражданското общество и пазарната икономика.

Пазарната икономика, независимо от своята конкретна специфика и характеристика в отделната страна, има винаги и навсякъде за своя основа доминацията на частната собственост, възпроизвеждането на конкурентната среда. Зато-

¹⁹Вж. Аврамов, Р., Отваряне на българската икономика: проблеми и перспективи. Център за европейски изследвания, Конференция, С., 1993, с. 1.

ва тя е и във фокуса на реформаторите, взели в свои ръце инициативата за икономически, политически и правни промени в общественото битие. Появата на частна собственост като основа на системата предполага натрупване на много пари в малко ръце, което съчетано с предприемачество задава функционирането на пазарната икономика. В постсоциалистическия период динамиката, краткостта на прехода от разпадащата се централно управлявана икономика към изграждането на ефективна пазарна икономика се гарантира от ускорената приватизация. Лицето на прехода в България в голяма степен се оформя чрез процеса на първоначалното натрупване на капитал. Ситуацията е много по-различна от онази, представена от Т. Мор в неговата Утопия с възклицанието "Какво чудо настана, кротките овчици изяждат хората", доколкото една държавна (централно планова) икономика в друг исторически отрязък се превръща в частнопазарна. Една реалност, нелишена от разминавания с обществени нагласи и очаквания, в която не непременно има общоприет и задължителен стандарт на първоначално натрупване, но с иначе познати от живота източници на първоначалния капитал – "укрити и неплатени данъци, протекционизъм, продажба на лошокачествени стоки, рекет и принудително застраховане, взривяване на конкурента, кражби с взлом, наемане на деца и пенсионери, за да не се плащат социални осигуровки, икономии от разходи за обезопасяване на рискови производства"²⁰

Страните, скъсващи с комунизма, са населявани от хора, лишени като правило от собственост върху факторите на производството, нямащи право да търгуват за собствена сметка и изгода. Докато във времето на Т. Мор крепостните селяни в Англия са откъсвани от техните имения, за да бъдат последните превърнати в пасища за отглеждане на овце, то в случая на социализма първоначално необходимият

²⁰Савов, Ст., Икономикс на прехода. . . , с. 23.

капитал за развитието на пазарната икономика може да се появи и се появява от общественото богатство, съсредоточено като държавна собственост и преразпределяно въз основа на икономическа политика и техники, даващи възможност на малцина да забогатеят. Чрез приватизационни действия в условия, когато, както сочи А. Недялкова, националните интереси стават ничия отговорност²¹ Но в интерес и лична изгода на всяка от страните в акта на раздържавяването. Обсебването на големи дялове от общественото богатство от малка част от населението става практика, докато широките социални слоеве участват в раздържавяването с незабележими стойности – символично или с нищо. Смисълът и посоката на промяната – превръщане на нечастна собственост (държавна) в частна.

И доколкото става дума за частно предприемачество, за появата на нови частни предприемачи в края на 20 век при условия на почти пълното им отсъствие в икономическия живот на постсоциалистическите страни и които да оперират в среда, която е конкурентна (в началото по-слаба, но с годините по-силна) по своите характеристики, то бизнес активността непременно предполага финансови ресурси. Първоначалният капиталов минимум за предприемачество е условие без което бизнесът е невъзможен. Но той не е константна величина, а променлива, която е зависима от отрасъла – производство, търговия, услуги, от това по-малко или по-технологично и сложно е предприемачеството. При всички случаи е величина, която е непренебрежима. Още повече и нарастваща във времето както за старите, така и за новопоявяващите се отрасли и дейности. В началото на прехода тя не е възможно да се осигури в кратки срокове чрез централизация на съществуващи натрупвания, защото такива няма, макар че са известни немалко слухове за възникването на милионери във времето на "реалния социализъм"

²¹ Недялкова, А., Глобализацията. Нищо фатално, с. 152.

У нас през 90-те години на миналия век частната собственост може да се развие и се развива чрез приватизиране на държавни обекти (с участието на местни лица) или чрез образуване на нови частни фирми (при това и едното, и другото са непременно нуждаещи се от натрупване на пари, което в условията на социализма не е възможно в сравнително големи обеми вследствие неголямата маса на разполагаемия доход на физическите лица, практиката на уравниловъчно разпределение). Определена роля във формирането на частния сектор изиграва появата на чуждестранни купувачи, а също така и реституцията. В годините на прехода раздържавяването е нормално да се извършва в границите на необходимия оптимум и междувременно впоследствие да се развие акционерната форма на собственост. Тук големият въпрос е кога, как и доколко държавната собственост да се трансформира в частна²², налага се да се помни и действа от позиция, че "крайностите не са кардиналното решение, а по-скоро създават проблеми"²³ По повод на собствеността, на нейното раздържавяване неизбежно се заплита сложен възел от взаимоотношения и интереси, неговото разкъсване има пряко отношение към създаването на условия за повече пазарност, за разгръщане на пазарния механизъм и самоуправлението на стопанските субекти. За това обаче са необходими убедени привърженици на пазарната икономика, на стопанската предприемчивост, активно работещи в тази посока управляващи и държавна администрация. В противен случай, когато у тях има (къде по-силно, къде по-слабо) нежелание за прехвърлянето на държавни активи в частни ръце от съображения за съхраняване на властови ресурси на

²²В страни като Франция, Австрия делът на държавата е около една трета от собствеността, докато в други страни членки на ЕС е близо 20% или малко над 20%.

²³Стоянов, В., Богатство и благосъстояние. Възможности за постигането им, ГАЛИК, С., 2007, с. 150.

основа собственост, промяната в икономическите взаимоотношения е натоварена с ограничения в скоростта на формиране на многообразие на собственост и пазарност в икономиката. Властовата позиция се самообогатява. Достъпът до икономически ресурси е като да притежаваш каца с мед, в която се бърка.

За разлика от други страни в преход – Полша, Чехия, където се приложи шокова терапия – в България приватизацията не стартира от самото начало на реформата, просто е отложена. Забавя се реструктурирането на собствеността, от тук и промяната на фирмената структура, усъвършенстването на отрасловата и народностопанската структура. Раздържавяването, чиято първична икономическа рационалност е да създава собственици, мотивирани да използват оскъдните ресурси по-ефективно, да сътвори нови икономически връзки, може да бъде успешно, ако е своевременно, прозрачно, не насила, необременено с корупция, ако води към стопанска предприемчивост. В противен случай се губи доверието в реформата, а очакванията за сравнително бърз растеж, за излизане от кризата не стават толкова скоро реалност. И това е факт, тъй като приватизацията върви ръка за ръка с корупция, с одържавяване на загуби и дългове, с "гафове", поведение извън закона, със заличаване на следи, с бордове на директори, работещи за себе си, а не в защита на националните интереси. Движението към полюса на богатството не е покрито непременно и само с добри намерения или пък следващо на всяка цена твърдението на У. Пети, че трудът е бащата, а земята майка на богатството.

Корупционният рейтинг на страната в годините на прехода по оценка на Трънспърънси Интернешънъл съвсем не е лицеприятен, макар че вече в първите години на 21 век има оценки, които сочат стопиране на по-нататъшното разрастване на корупцията, доколкото индексът се задържа между

3,9 и 4,0²⁴ Видимо необходима е мобилизацията на индивидуалната отговорност в борбата с корупцията, нова ценностна система у хората, отдалечаваща ги от менталитета на реалните ѝ две страни – вземащи и предлагащи подкуп, но не по-малко необходима е здрава държавност, професионализъм на институциите, които я административират, доколкото постигането на по-ниска степен на корупция може да носи на страната само преимущества както във вътрешен, така и във външен план. Скандално е в годините (а и днес) ехото от немалко приватизационни сделки, при това за особено големи обекти, останали в най-новата ни стопанска история само с надеждите за привличане на стратегически инвеститори, а фактически изтъргувани на цени, бледнеещи пред тези на аналогични обекти в други бивши социалистически страни. Навярно по тази причина се появяват оценки, в които първоначалното натрупване на капитал в периода на прехода се вижда като извършвано в необуздани форми, че то в бившите социалистически страни съвсем не наподобява по-скромното и безобидно капиталово натрупване в цивилизованите държави. Видимо при създаването на пазарните условия "Не могат да се дублират пътищата и инструментите, тъй като няма универсални правила, нито закони, нито договори за правата върху частната собственост. По тази причина икономическият преход в бившите социалистически страни, обобщава Сн. Найденова, е белязан с трансформиране и легализиране на неформалната или сива икономика и приватизацията на контрабандните канали, съществували по времето на централизираното управление"²⁵ Така трансформационното време не е време на затрогваща нравственост, а на егоистична материалност, на натрупване на капитали, на пресметнати прагматични връзки.

²⁴ Вж. Найденова, Сн., Цит. съч., с. 302.

²⁵ Пак там, с. 299.

8 НЯКОИ АСПЕКТИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА В НЕЙНАТА КОНКРЕТНОСТ

Трансформационният процес в България има много измерения, с различна сила и с нееднакво значение. Едно от тях чрез реструктурирането на наследената икономика е появата на предприемаческо съсловие, концентриращо в свои ръце активи – производствени, финансови и др. Ако погледнем българската икономика откъм отношения на собственост в нея става ясно, че тя е основно частнособственическа. Частната собственост се налага като доминираща към края на 2000 г., разпростира се най-вече сред малките и средните предприятия. Те са по-скоро лицето на частния сектор. Преобладава едноличната форма на собственост, семейният бизнес – преобладават микропредприятията, при над 221 хил. МСП през 2004 г. те са над 198,7 хил., но се очертава тенденция на тяхното намаляване в общия брой на частните предприятия¹. На границата между двете хилядолетия частните фирми са 98,9% от общия брой на фирмите в България,

¹Годишен доклад за състоянието на МСП в България, Специално издание, Министерство на икономиката и енергетиката, С, 2006, с. 15.

но само 16% от тях са с производствени характеристики. В Доклада на Агенцията за малки и средни предприятия от 2003 г. се сочи, че в началото на века малките и средните предприятия са 99% от общия брой на фирмите в страната и осигуряват малко повече от половината трудова заетост, делът им в БВП е близо 30%, а в експорта около 40%. В годишния доклад от 2006 г. се отбелязва, че "действителният принос на МСП е в порядък около 45 на сто от добавената стойност за икономиката и около 39 на сто в БВП. Спрямо 2001 година приносът и в двата показателя е с около 2 процентни пункта по-висок"².

В търсене на верния път частният сектор от гледна точка на равнище (дял) – в произведения БВП, в новосъздадената стойност, в заетост има нарастващи стойности³, което е неизбежно, но въпреки това изоставането спрямо средното равнище на относителен дял на частния сектор в ЕС, дори и с предпоследното разширяване, не е преодоляно. Най-вече защото, както сочи Ив. Якимова, "раздържавяването на българската икономика се оказа продължителен, незавършен и не особено ефективен от гледна точка на крайните резултати процес"⁴. При това обектите на собственост трудно заработват пълноценно, трудно се активират като капитал функция.

Като цяло структурата на частния сектор не е приближена към оптималната, защото са "неблагоприятни и тенденциите, определили фирмената структура на частния сектор и съотношението между малки, средни и големи фирми"⁵. Българската икономика като малка, не от типа на развитите пазарни икономики, макар че има наченки в нея, не се доказва като терен на перфектно организираната акцио-

²Пак там, с. 17-18.

³През 1992 г. делът на частния сектор в БВП е 28%, през 1998 г. вече превишава 60%, в началото на новия век достига над 63%.

⁴Якимова, Ив. и др., Световно стопанство и глобализация, част II, Издателска къща "Стено", Варна, 2005, с. 9.

⁵Пак там.

нерна собственост, на крупния корпоративен бизнес. В този смисъл правдива е констатацията на Ив. Якимова, имайки предвид България, че "Отсъствието на корпоративни частни фирми, които са гръбнакът на всяка развита пазарна икономика и които формират облика и конкурентните предимства на националния капитал, е най-голямото предизвикателство за ефективното функциониране на частния капитал и за възможността той да наложи потенциала на пазарното си развитие"⁶

След близо десетилетие на трансформационен икономически спад българската икономика към края на 90-те години дава признаци за излизане от кризата. Дългосрочната нестабилност на системата започва да отстъпва, макар и бавно, "в края на краищата, пише Р. Аврамов, пазарът се връща и предявява сметката"⁷ Стопанството през 2000 г. дава с около 40% по-малко БВП спрямо този от 1989 г., той е около 60% от равнището в първата година от началото на политическите промени в страната. През 2001 г. БВП е 72% от нивото през 1989 г. Общата стопанска ситуация при фактическо противоборство на тенденции и контратенденции години наред не е благоприятна, бедстващата икономика на България дава по-малки количества блага и услуги (дори и в традиционния производствен профил – земеделието, неговото присъствие на вътрешния пазар за много продукти е в сянката на заливащия го от чужбина внос от съседни страни на плодове и зеленчуци, хранително-вкусова промишленост, а също обувна, кожарска, текстилна и др. не по-малко отстъпват завоювани позиции). Разликата в равнищата на производителността в България и в ЕС още повече се задълбочава, друго не би могло и да се очаква⁸. Разликите

⁶ Пак там.

⁷ Сега, 19 февруари 2000 г.

⁸ Вече се изнасят данни за нарастване на реалната производителност на труда средно между 3 и 4% годишно след 2003 г. Динамиката е

могат да мотивират, но също и да сковават, да стресират, да тежат като окови.

Вместо движение напред е налице в български условия драматично връщане назад, България просто обеднява, намалява националното ѝ богатство – материално, човешко с изтичането на стотици хиляди хора към чужбина, при това във възраст и квалификация, годни за сравнително висока възвръщаемост. "Това дори не е застой или консервиране на определено равнище"⁹, пише А. Недялкова. Закриването на предприятия или почти неработещи предприятия са общ стопански фон в страната. Предприятия в машиностроенето, металообработването, химическата промишленост, във фармацията и др. са без тяга. Да вземем само едно селище – Варна, град, в който от индустриалното му лице губят решавашото си присъствие производствени и изследователски единици с национално значение – корабостроителница, Институт по корабостроене, радиозавод, ВАМО, винзавод и др. Или например фериботът Варна-Иличевск, огромна инвестиция в миналото, носеща някога възвръщаемост, но днес почти паметник. Няма я и мощта на Белослав – "Белопал" – стъklarският завод. Не толкова далеч от Варна – Добрич също загубва индустриалната си сила. В Нови пазар – неговата гордост "Китка" – завод за порцелан и стъкло – е минала слава. Списъкът с това не се изчерпва. Но доказва, че мислене и действие са в неправилна посока от гледна точка на национални интереси, но в подкрепа на лична изгода и други стремежи. Това обаче е инструмент на обезсилването, движение към икономическото дъно, видими "поражения, нанесени не толкова от некомпетентност"¹⁰. Модерните, развитите икономики са пространство, което трайно се овладява от обслужващата сфера, от услугите. Тенденция, която

нееднаква в различните квалификационни позиции.

⁹ Недялкова, А., Глобализацията... с. 153.

¹⁰ Пак там, с. 154.

нормално би трябвало да се следва и от пазарно утвърждаващите се икономики. Със свиването на дела на материалното производство, на промишления сектор в БВП на страната има място нарастването на относителното тегло на услугите в него. Проблемът е в това, че когато "обемът на производството е малък, какъвто и да е съставът на услугите, ако делът им е голям, икономиката не е ефективна"¹¹ Съставът на услугите е променлив, тъй като се променят теглата на отделните видове услуги в него – търговски, инженерингови, информационни, банкови и др. Развитието на обслужващата сфера би благоприятствало икономическата картина, ако върви към създаване и предлагане на услуги, които са пряко свързани с ефективността на реалното производство. Всъщност у нас вместо позитивен тип на икономическо развитие, отразяващо по-успешна адаптация, се наблюдава дефанзивен тип на адаптация, показваща сериозни препятствия пред структурните преобразования¹²

Очакванията за по-добро не винаги са напразни. Само че в ЦИЕ за едни страни те се сбъдват по-рано, в други по-късно. Сигналите за позитивна динамика се появяват и в България. Години на начален положителен прираст са 1994 с 1,8% и 1995 с 2,1%, докато 1996 г. е достатъчно лоша с 10,9 минусови процента. Едва след критичната в много отношения 1997 година средногодишните темпове на прираст на БВП 6-7 години се задържат на равнище от 4-4,5%, за да бъдат по данни на Министерството на икономиката и енергетиката през 2005 г. 5,5% при ръст 1,6% за страните от ЕС-25. От 1997 г. тръгва и по-активният чужд капиталов поток към България, през същата година са привлечени близо 636 млн. долара преки чужди инвестиции, докато до 1996 г. запасът им у нас е около 767 млн. долара. Добрата новина за Бълга-

¹¹ Савов, Ст., Икономикс на прехода... , с. 77.

¹² Вж. Тотев, Ст., Индустриалната политика в процеса на присъединяване, Икономика, 1/2005, с. 40.

рия на границата между двете столетия според Г. Минасян е, че тя намира най-после пътя "към компенсиране на значителното си изоставане от началото на прехода"¹³

През 2002 г. НСИ представя данни, които дават повод на определени среди (най-вече на управляващите) да твърдят, че българската икономика има рекорден растеж в Европа, доколкото националната статистика отчита за второто тримесечие на 2002 г. 5,3% (при 4,3% за първото ѝ тримесечие) повишаване на brutния вътрешен продукт спрямо същия период на 2001 г. Националният статистически институт отчита за 2003 година 4,5% икономически растеж, за 2004 г. 5,6%. Brutният вътрешен продукт на страната по текущи цени за 2000 г. е 26 753, 2001 г. – 29 709, 2002 г. – 32 335, 2003 г. – 34 547, 2004 г. – 38 008 хил. лева, съответно 3274, 3754, 4109, 4416, 4885 лева на човек от населението¹⁴ Позитивното развитие на БВП за периода 1997-2005 г. е неоспоримо, натоварено е с очаквания за трайна динамика. По-сложен е въпросът с неговия състав, още повече че структурата му не представя България като територия на производство на предимствено високотехнологични стоки.

Въпреки че тенденцията към спад на БВП е пречупена, икономиката на България запазва характеристиките на недоразвито стопанство, вижда се от широк кръг специалисти като намираща се в порочния кръг на недоразвитостта. Въпросът е да се задвижи, а също така и да се поддържа механизмът за пълно използване на ресурсите – вътрешни и привлечени от чужбина. В този смисъл страната, за да засили икономическата си мощ, за да напредва в посока към конкурентоспособност на национално равнище се нуждае от ускорен, изпреварващ икономически растеж, от стратегия на догонване в дългосрочна перспектива, тъй като номинално-

¹³Минасян, Г., България в европейското икономическо пространство.

Процеси на конвергенция, Икономика, 1/2005, с. 28.

¹⁴Статистически годишник, НСИ, С., 2005, с. 5.

то ѝ изоставане спрямо ЕС в състава му от 2004 г. е значително, особено спрямо този от 1995 г. На фона на ориентацията на политиките в развитите страни към по-високи равнища на благосъстояние разликата не може да бъде стопена относително бързо, нито пък безболезнено. По-важно е да се създава и поддържа стопанска среда, в която се генерират инвестиционни предпоставки за високи устойчиви темпове на растеж, при все че стопанската политика не непременно ще бъде в желаната степен чувствителна и ориентирана към социалните баланси и цели. "В действителност, пише Г. Минасян, важната и съществена 'конвергенция' не е толкова следствие от изменението на количествените параметри, колкото от промяната в менталитета на средностатистическия гражданин, във възприемането на социално-икономическите реалности и адаптацията към пазарните императиви. Зад динамиката на числовите показатели стои потенциалът на субективния фактор да намира и да прокарва успешно икономически решения, да оценява пазарните рискове и да поема своя дял от тях"¹⁵ Авторът намира, че очакванията за по-висок растеж в източната част на континента са оправдани, дори и при недостатъчно благоприятна конюнктура, тъй като гаранция "за подобно развитие в бъдеще са качеството на човешкия фактор, а също и прогресивното въздействие от процесите на евроинтеграция"¹⁶

Пречупването на тенденцията на движение на българската икономика към по-ниски равнища се свързва с даването на простор за частната инициатива, макар и натоварено с икономически и социални противоречия, с подобряването на предприемаческата среда. Напълно е прав Ив. Ангелов, че България трябва да измине дълъг път на модернизация в икономиката, структурна, технологична, да укрепва още повече силните си позиции в сферите, в които ги има, да смекчи

¹⁵ Минасян, Г., Цит. съч., с. 28.

¹⁶ Пак там, с. 27-28.

поне частично слабите си позиции, да ги укрепи и превърне в предимства¹⁷ Тук на преден план стои проблемът за възможностите на нацията да замени негативните ефекти в стопанството с желани негови положителни характеристики, изразяващи се в създаването на по-голям продукт (като количество и качество) и повече просперитет за хората и благосъстояние на цялото общество¹⁸

Частният сектор на границата между 20 и 21 век има близо 60% дял в БВП¹⁹, за 2005 г. достига 68,2%, докато нормата в ЕС е 80%. В същото време частниците в Унгария създават 80%, в Чехия около 77% от БВП. В България в началото на века делът на селскостопанския сектор в БВП е около 14%, а в ЕС – 2,1%, в Словения – 3,5%, Чехия – 4,3%, Полша – 5,5%. По данни на НСИ аграрният сектор на България през 2004 г. вече дава по-малко от 10% от общото производство в националната икономика, а делът на държавните фирми в общото производство на страната е под 24%, т.е. налице е приближаване към теглата, характерни за страните, изпреварващи България в своето развитие. Най-бързо развиващи се сектори на икономиката днес са финансово посредничество, транспорт и телекомуникации. По данни на НСИ през 2004 г. промишлеността отбелязва растеж от 5,3%, увеличението в сектора на услугите е 6%, в аграрния сектор 2,2%.

По равнище на безработица България години наред превишава това в ЕС почти два пъти, за периода 1989-2000 г.

¹⁷Вж. Европейски перспективи на националното стопанство. Сборник с доклади от научна конференция с международно участие, Издателство "Наука и икономика", Икономически университет – Варна, 2005, с. 26-27.

¹⁸По въпроса за конкурентоспособност и благосъстояние вж. Марикина, М., Конкурентоспособност и благосъстояние, Университетско издателство "Стопанство", С., 2006.

¹⁹Националната статистика отчита, че след първите две тримесечия на 2002 г. 28% от производството идва от държавни и общински предприятия, а 72% е делът в него на частния сектор, който отбелязва растеж от 7,2% за година.

от сферата на труда отпадат 1422 хил. души, съкращава се т. нар. скрита безработица, наследена от социализма, коефициентът на икономическа активност у нас спрямо ЕС общо е с 10 пункта по-нисък²⁰ Най-голямо е намалението на заетостта през 1991 г. и 1992 г. – съответно с 532,8 хил. души и 823,1 хил. души. Общата заетост през 1990 г. е 4096,8 хил. души, през 2003 г. е на равнище 3166,5 хил. души (от тях в общественния сектор 771,6 хил., в частния сектор 2394,8 хил.), през 2004 г. – 3226,3 хил. души (в общественния сектор – 737,4 хил., в частния – 2488,9 хил.)²¹ По оценка за 2006 г. заетите в икономиката са над 3100 хил. души, от тях 450 х. души в публичната сфера, близо 2500 хил. души в бизнес сектора (неаграрния). При значителния спад на заетостта неизбежни се оказват нарастваща бедност и несигурност на огромни групи от населението. Натрупаното от поколенията национално богатство на България, а също така произвежданите през 90-те години блага се разпределят по такъв начин, че около три четвърти от населението ѝ формира групата на новите бедни, а от тях 35-40% живеят в поразяваща бедност. В малка България около 1 млн. души са под прага на бедността (около 12% от населението ѝ) и само 4% от него са нормално чувстващи се. От гледна точка на ефективно възпроизводство на работната сила това е тревожно. Още повече, че в страната има не демографски бум, а срив.

Доходите вълнуват хората, в една социално-икономическа система, в която има имуществена диференциация и когато богатството се съсредоточава в единия от полюсите ѝ съществуват работодатели и наемащи се. Процесът на реструктуриране на собствеността от държавна в частна променя ли-

²⁰ Вж. Национален план за действие по заетостта през 2001 г., приет с Решение на МС N 293 от 27 април 2001 г.

²¹ Вж. по-подробно Шопов, Д., Основни характеристики на заетостта в България през годините на прехода, Икономически алтернативи, 6/2005, с. 3 и сл., Статистически годишник, НСИ, С., 2005, с. 90.

цата, ролите на предприемачите. Развива се в дългосрочен план устойчива тенденция на раздържавяване на стопански обекти, заедно с нея върви устойчива тенденция на намаляване броя на заетите във всички отрасли на държавния сектор²². С намаляването на държавния сектор той има все по-малък дял в осигуряването на работни места. Освен това свиването на икономическата активност в страната като цяло (доколкото икономиката не се въплъщава само в държавния сектор) в първите години на прехода се отразява върху равнището на заетостта, расте масата на незаетите, засилва се неравновесието между търсенето и предлагането, безработицата е явна, по характер циклична. Г. Минасян извежда в трансформиращата се икономика три ограничителя, които са във връзка с високата безработица – макроикономически, политически, институционални²³.

От друга страна – развива се частният сектор в една новоизграждаща се пазарна икономика и социална среда, в която никнат поддържащите я институции, но не приели завършения облик на цялостна институционална инфраструктура. Заетите в частния сектор не веднага и автоматично се увеличават с освобождаването на работна ръка в икономиката. Някои предприятия, не успяващи да се приспособят към новите условия, излизат завинаги от пазара. Всъщност през 1989 г. заетите в него са 280 хил. души²⁴, в края на века

²² Вж. Богданов, Б., Безработните в преход към пазарна икономика, Икономика, 1/2005, с. 60. Според същия автор отраслите, "в които заетостта остава непроменена или се увеличава през последните пет години, са: преработвателна промишленост, гражданското строителство, търговията, туризмът и комуникациите". За него това са очертаващите се ниши за бизнес развитие и растеж както в национален, така и в международен аспект.

²³ Вж. Минасян, Г., Финансовото програмиране, Изд. "Литава", С., 2001, с. 181-183.

²⁴ В периода на социалистическото развитие на България има място т. нар. лично стопанство, произвеждащо стоки и услуги, което специалистите виждат като проява на частностопанска дейност.

вече в частния сектор работят около 2000 хил. души, през 2004 г. те са близо 2489 хил. души, т.е. 15 г. след началото на трансформацията на икономиката в пазарно организирана частният сектор осигурява в пъти абсолютно и относително най-много работни места. Частното предприемачество е най-важният работодател. По оценка за 2006 г. бизнес секторът осигурява над 70% от общата заетост на работната ръка. Негова функция става създаването на нова заетост и поддържането на заетост. Положителните темпове на икономически растеж корелират с нарастваща заетост, равнището на безработица спада – в интервю пред национална медия министърът на финансите Пл. Орешарски сочи, че то е 9,2% в началото на 2007 г.

С впечатление сме, че частният сектор инвестира, влага в дълготрайни активи, но като цяло е безучастен към образованието и квалификацията, към формирането на човешки потенциал с подобряващо се качество. При недостатъчната му коректност към бюджета (укрити и неплатени данъци), с неплатени осигуровки към НОИ, с неединичните прояви на демонстрационна показност на благополучие, с уклон към минимални равнища на заплащане на заетите и пр. сякаш не се осъзнава, че прогресът на частното предприемачество зависи не толкова и само от патрона (собственика), но и от работещите за него – от квалификацията, мотивацията, лоялността им към него. В този смисъл частният сектор не би следвало да остава неприобщен към усилията за развитието на човешкия капитал, на науката. Предимствата пред конкуренцията са пряко заложили и от хората. Технологии, идеи, практики идват от хората. Необразованият, неспециалистът не могат да бъдат лидери.

Частният сектор (поне в началото неукрепнал), осигурявайки ваканции и търсейки труд, само донякъде омекотява остротата на трудовия пазар. Трудовото предлагане изпреварва значително търсенето на труд. В колабиралата ико-

номика се закриват работни места, ликвидацията на губещи държавни предприятия, декапитализацията умножават безработицата. Налице е затихваща заетост, увеличаваща се безработица с неблагоприятни структурни съставки, нарастване на заетостта в частния сектор, но относително бавно. Всъщност състоянието на трудовия пазар е особено важна характеристика, имаща отношение към скоростта на промяната. То може да зарежда с подкрепа или със съпротива трансформационния процес. Непрокарването на непопулярни мерки или тяхната забава от властите в сферата на заетостта не изключва напрежението в перспектива.

В кратки срокове е невъзможно да се намери решение на заетостта, да се преодолее хаотичността на трудовия пазар, успокояването му се нуждае от време, не от отрицателна, а от положителна динамика на макропоказателите, особено на БВП и индустриалното производство, на услугите. Макар че предлагането на трудовия пазар се обезсилва в известна степен и от емигриращото българско население в трудоспособна възраст принудителната безработица в страната е все още болезнена реалност. Такава е и структурното несъответствие в търсенето и предлагането на труд, липсват в не една или друга професионална категория адекватни квалификации. В последна сметка оптималната заетост (пълната заетост) остава зад хоризонта.

Държавният патернализъм не се предава лесно. Десетилетия наред той просмуква както мислене, така и поведение. Официално декларираният курс към масирано ограничаване на държавната стопанска инициатива, съответно към развитие и превес на частното предприемачество, не е непременно достатъчно убедителен откъм практическо осъществяване, сменящите се правителства са с различна енергия по отношение дълбочината и скоростта на преобразованията, с нееднакъв замах налагат промените. В не една и две години стопанската реалност се сблъсква с усложнени лицензионни

режими, с отсъствието на стимули, предпоченции и данъчни облекчения, които да насърчават предприемачите за създаване на нови места за работа. Тежки, тромави са бюрократичните изисквания, затормозяващ е режимът на работа на администрацията и др. Един от най-важните недостатъци на прехода към пазарна икономика е липсата на достатъчно ускорение на процеса, чрез мудността му трудно се отваря път за дребния и средния бизнес (разбира се в комбинация с немалко други фактори – пазарни, непазарни), който да изведе страната от бедността и недоимъка. За скоростта на успеха от значение е не блокирането, а създаването на среда и механизми за разгръщане на инициативата, за пазарна синергия. Освен това известно е, че малките и средните предприятия са буфер на трудовия пазар, позволяват голяма мобилност и по-пълно използване на работната сила, но трудностите пред тях в български условия – законови, административни, финансови и др. са относително по-високи в сравнение с други организационни форми. Проблемите със заетостта и безработицата идват и от забавено технологично преустройство, от състава на работната сила (качество, застаряване, мотивация за заетост), нормативна база, политика на заетост. Сякаш българинът не е узрял да приеме императива, че професионалното обучение е най-добро, ако е постоянно, през целия трудов път.

Като една от основните характеристики на трудовата заетост в български условия основателно се сочи сравнително ниската ѝ ефективност. Свидетелството за това Д. Шопов вижда преди всичко в ниското равнище и незадоволителната динамика на brutния вътрешен продукт на човек от населението. Обръща внимание, че ефективността на заетостта, измерена чрез индикатора БВП на човек от население то между България и страните от ЕС преди разширяването му от 2004 г. показва големи различия – около 11 пъти тя е по-висока в полза на ЕС. Все в този ред като индикации

на ниската ефективност на заетостта в България се сочат още ниското равнище на средната работна заплата, влошената покупателна способност на трудовото възнаграждение, ниското равнище на средната минимална заплата и др²⁵.

В България е ниска икономическата активност. Тя се задава от намаляващата динамика на населението в трудоспособна възраст, от ниското равнище на доходите, от емиграционните процеси, запазващи все още достатъчна сила, от потенциалните емигранти, не мотивирани да работят. Коефициентът на икономическа активност (работната сила, отнесена към населението на 15 и повече навършени години) през 1993 г. е 55,4%, към края на 2000 г. той е 47,5%, през 2003 г. е 49,2%. Коефициентът на икономическа активност, изчислен като отношение на работната сила към населението в трудоспособна възраст, е с по-високи стойности спрямо първия – през 1993 г. те са 66,4%, през 2003 г. – 60,9%, през 2004 г. – 69,5%. По този показател българската икономика се приближава до останалите европейски страни. Една от основните ѝ цели би следвало да бъде превръщането на икономическия растеж в растеж на заетостта, доколкото нарастването на БВП, което се регистрира в последните години не е последвано от положително въздействие върху нарастването на заетостта. И макар да се оценява, че българският трудов пазар притежава сравнително висока степен на гъвкавост, човешката битност в наши дни е пряко свързана с една реалност – изключително ниска степен на сигурност и стабилност на заетостта²⁶.

За България, сравнявана с други страни от ЦИЕ, селското стопанство има много по-голямо значение за благосъстоянието. В отрасъла се извършват значителни промени в организационната му структура, но при все това производителност-

²⁵ Пак там, с. 5-7.

²⁶ Вж. Белева, И., Европейската стратегия за заетост, Икономика, 1/2005, с. 36, 38.

та в него в последните няколко години е на драматично ниско равнище. Ив. Станков заявява, "че в частта 'аграрно производство' сме твърде далеч от високите европейски изисквания" и добавя, "че евроинтеграцията изисква преди всичко изяснени приоритети; изградени производствени структури и съответстваща вътрешна интеграционна система. А точно това не е направено. Как ще се интегрираме в Европа, когато сме напълно дезинтегрирани по всички направления? Едва ли някой може да посочи и да защити българските приоритетни направления в икономиката, когато всичко, което носи приходи, непрекъснато се свива"²⁷

Пазарът на България е погълнат от вносни плодове и зеленчуци, не би могло да бъде и другояче, тъй като към края на 2000 г. 40% от поземления фонд на страната не се обработва, пустее. Традиционният износител на продукти със селскостопански произход става традиционен техен вносител. Когато се ликвидира и много руши, а малко гради – това е неизбежно. Недопроизводството на продукти от аграрен произход е неоспоримо по много позиции – пшеница, домати, грозде, ябълки, месо, мляко, вълна, цвекло и др. Иначе си имаме Национален план със стратегически цели за развитие на земеделието и селските райони за периода 2000-2006 година, приет от правителството през 1999 г., но устойчиво ефективно селско стопанство и земеделско развитие все още не се задава. Има и европейско финансиране за аграрния бизнес по САПАРД, но сякаш позитивните ефекти са по-малко в сравнение със скандалите, отглеждани на наша почва, със схемите за източване и отклоняване на средства не за целите, за които те са предназначени.

Българското селскостопанско производство е поставено в ъгъла, неговото участие в пазарното предлагане е много сви-

²⁷ Станков, Ив., Готово ли е за евроинтеграция аграрното ни производство? И още нещо за българските парадокси, Ново време, 5/2005, с. 88.

то. Не е възможно друго след като страната се самолишава от генофонд, след като големи масиви земя, годни за обработка, са пустеещи, след като собствеността върху земята се раздробява до стойности, които са по-големи от тези преди Втората световна война²⁸, след като българското земеделие не е защитено от нарочна ефективна, действена политика на официална власт²⁹, нито пък среща подходящи стимули за развитието си. В този смисъл много съвременно звучи Н. Петров, записал в Български алманах от 1895 г. следното: "Нашата земя се обеднява и изпуснява, забулена от вико-ве и крясъци за свобода и политически независимости" Ст. Петков, сочейки конкретни примери за десетки декари земя, някога земеделска, обработваема, носила икономически блага, но днес унищожена, добавя: "В противовес – Холандия, бореща се и горда с отвоюваната от морето оскъдна територия, превръщаща я в терен за кипез на човешки живот, в част от националното си богатство. Явно опираме до двете лица на човешкото действие – градивното и разрушително-то. А иначе две страни на цветята – Холандия на лалетата. България на розите. Но розите за разлика от лалетата имат бодли"³⁰

Собственост върху няколко декара земя в отсъствие на средства за обработката им, при невъзможен или труден достъп до банково кредитиране, при оголен тил – семепроизводителни стопанства, елитни племенни форми в животно-

²⁸ Преди Втората световна война селските стопанства в България са над 1 млн., на всяко от тях се е пада средно 42 дка обработваема земя, разпръсната средно в 13 поземлени парцела – Вж. Икономическа енциклопедия, т. I, Издателство "Наука и изкуство", С., 1971, с. 570.

²⁹ През 2002 г. има известни (тарифни) усилия на официалната власт за ограничаване на вноса на селскостопански стоки от съседните на България страни, но общо взето те са просто епизод, твърде закъснели и неефективни в желаната степен.

³⁰ Банки, финансиране, развитие, BSNN, Варна, 2006, с. 101.

въдството, при липсваща модерна съвременна агрокултура не е достатъчна предпоставка за ефективно селскостопанско производство. Твърде много са индикациите за неефективността на приватизацията на собствеността на някогашните кооперативни стопанства и връщането на земята на нейните собственици за свободно разпореждане и стопанисване. Избраният модел показва много дефекти, появили се собственици – близо 4,7 млн. души със средно 20-22 дка земя, куп наследници на малки късове, отколкото произвеждащи аграрни продукти. Така селскостопанският сектор е обречен да бъде дребностоков, нископроизводителен и неефективен, ако няма действени мерки за комасация на земята. Не непременно крайна, но умерена, не само по технологически съображения, но и от гледна точка на преследвана и достижима икономическа ефективност. Комасация доброволна, последвана и от въвеждането на модерни организационни форми на стопанисване и обработка на земята.

В пазарната икономика един от видовете пазари е пазарът на факторите – на капитала, труда, земята. У нас все още пазарът на земя е далеч от състоянието на развитост, задържащите го фактори са с реална сила, докато модерното земеделско производство предполага известно равнище на уедряване на производствено-стопанските структури в отрасъла, квалифицирана и енергична, а не от най-високите възрастови групи работна сила, развита система на изкупуване на селскостопанската продукция, инвестиции, нови технологични решения и пр. Оказва се, че едно е да върнеш земята на предишните им собственици, съвсем друго е да организираш нейното стопанисване и обработка по законите на пазарната логика.

България, готвейки се за присъединяване към ЕС, а и днес вече като негов член, все още е изправена пред необходимостта да търси промяна на аграрната ситуация върху собствената си стопанска територия, за да постигне ориентацията

си към европейския модел на ефективно функциониране на стопанските единици. Потребно е "прилагане на интегрирани форми на коопериране и сдружаване, свързани с оптимизиране на производствения процес и намиране на подходящи форми на коопериране и разделение на труда"³¹

От гледна точка на членството на България в ЕС аграрният сектор също е изправен пред много предизвикателства – международен производствен профил, качество на продуктите, конкурентоспособност, екологични изисквания към продуктите и др. Между впрочем известно е, че години наред половината от общия бюджет на ЕС се разпределя за нуждите на аграрния сектор, че неговото развитие е предмет на по-голямата част от законодателството му. Почти всички аспекти на производството на селскостопански продукти и преработката им са предмет на европейското, а не на националните законодателства на страните, участващи в ЕС. Всяка от тях не може да налага каквито и да било ограничения върху вноса от други страни на ЕС или пък да подпомага износа си към тях. Спецификата на общия пазар е в това, че той работи по правила, осигуряващи общи стандарти за територията на съюза³² Явно българското земеделие, животновъдство и хранително-вкусова промишленост, базирана на аграрни продукти, за да се съхранят в новите реалности като член на европространството трябва да функционират ефективно, което съответства на националните

³¹ Европейски перспективи на националното стопанство... , с. 90.

³² Конкретно за земеделския отрасъл и преработката на неговите продукти правилата изискват животните, растителният материал, растителната продукция, храната за хората и животните за всички страни членки да отговарят на едни и същи технически и здравни стандарти. Съблюдаването им гарантира, че те могат свободно да се транспортират на територията на ЕС без риск да се появят заразни болести при хората, растенията, животните. По повод на хранителните продукти действат хигиенни норми на които те трябва да отговарят, също така наложени са норми за добавките, които могат да се съдържат в тях.

интереси, но междувременно по този начин те биха могли да устоят на типично конкурентната обстановка в ЕС. В жизненото пространство може да се остане при положение, че се осигури решителен напредък и устойчиво развитие на селскостопанския сектор на българската икономика. Предпоставящи ги са изграждането на ефективни административни структури, на здрави финансови механизми, наличието на добри проектни идеи, на заинтересовани хора в местните общини и кметства, квалификация и преквалификация на кадрите, научно-информационно обслужване. Модерната агротехника изисква и уедряване на фермерските стопанства, по-скорошното събиране на едно място на поземлените имоти на частните селски стопани, за да се улесни обработването им. Иначе дадени от природата естествени ресурси за аграрно производство непълно ще се усвояват.

Приложението на капитала в аграрния сектор има реални ограничители – решаващо препятствие пред евентуална капиталова активност в отрасъла е обстоятелството, че неговата възвръщаемост е по-трудна, бавна в сравнение с вложения капитал в закупени поземлени участъци, използвани на изграждане на обслужващи обекти – крайпътни заведения, търговски обекти, бензиностанции и др. Аграрното производство за разлика от ред други е силно зависимо от природо-климатични условия – суша, наводнения, градушки, студове. Нека не забравяме и психологията на българина – той копнее за собственост, живее за нея, трудно се разделя с нея, а навярно не вижда и възможност за алтернативно използване на паричните средства от продажбата на земя, доколкото нейната цена при маломерността на поземлената му собственост не обещава формирането на сравнително достатъчен по размер стартов капитал за обещаващ бизнес.

Поне в последните няколко години – от началото на века – пазарът на земеделски имоти в страната регистрира динамика. По данни на земеделското министерство (Системата

за агропазарна информация) през 2006 г. сделките със земеделска земя нарастват с 50% спрямо 2005 г. Новото за пазара на земята е, че негови участници през 2006 г. са вече фирми, които демонстрират инвестиционни намерения и чиито дял в покупките за годината е около 50%. Счита се, че си пробива път една нова тенденция, обвързана с очакванията за по-добри възможности за финансиране на инициативи в земеделския отрасъл чрез европейските фондове, както и с осъзнаването на необходимостта от окрупняване на обработваемите площи.

Активното търсене на земи (факторно търсене) е обещаващо стопанска активност. За да си построиш къща се нуждаеш от земя, за да отглеждаш животни се нуждаеш от пасища, строителството на ски писта също се нуждае от поземлен терен. Изпреварващото търсене спрямо предлагане на земя покачва нейната цена. За страната цената на земята в периода 2000-2003 г. е сравнително устойчива за декар – 137-143 лева, но от 2004 г. се задвижва ценово покачване, макар и нееднакво в отделните райони. Върхово е равнището за земи, които се търсят не за земеделски цели, особено парцели за строителство в по-големите селища на страната, по Черноморието – в района на Албена, Златни пясъци, Слънчев бряг, на юг от Бургас, планинските курорти.

Колкото до арендните отношения може да се посочи, че те също са елемент от по-новата ни действителност в земеделието. Собствениците на земя са с предпочитания да я отдават за стопанисване от арендатори, отколкото лично да се ангажират със земеползване. Макар че рентните плащания (в натура или пари) съвсем не са привлекателни, по-скоро са символични. Фактът на арендуване има своите обяснения – най-често собствениците на земя (или техните наследници обичайно) са откъснати професионално и териториално (вследствие урбанизационни процеси) от земята, маломерността на участъците и недостигът на финансови средства

не позволяват да се прилагат модерни техники на обработка на земята, селското население е във висока възрастова граница и др. Много са пустеещите земи върху територията на днешна България, най-вече защото никак не е мислено (или съвсем малко е мислено, съответно проявена енергия) в полза на уедрияването след пика на раздробяването на селскостопанското производство чрез възстановяването на собствеността върху земята, за създаването на мрежа за изкупуването на селскостопанската продукция, за мотивиране и защита на интересите на селскостопанските производители.

За някои може да изглежда странно, но горчивата истина е, че България, която е страна с богато земеделско минало, с някогашни градинари, разнасящи майсторлък и слава в не една и две страни в Европа – Унгария, Чехия, Австрия и др., има проблеми с продоволствения си баланс. Налице е недопотребление у значителни маси от хора, деформирано потребление от гледна точка на рационалните норми на хранене. Ограничено е производството на земеделска, хранителна продукция, качествените им параметри в сравнение с възможностите, които се предлагат от климат, почви, води, по-раншни традиции на страната, но още по-ограничено е нейното потребление, доколкото е свито реалното, ефективното търсене на пазара вследствие недостатъчна платежоспособност. При по-нисък доход хората купуват повече хляб и други хранителни стоки, които не са в най-добрия случай съответстващи на изискванията за здравословно и пълноценно хранене, за нормално възпроизводство на населението, т.е. за поддържане на качествените характеристики на човешките ресурси, на конкурентни предимства на тази основа. А иначе международните стандарти са безпристрастни – при 25 процентно разходване на дохода за храна и напитки отпращат страната в групата на бедните държави. В България през октомври 2003 г. се отделят 39,5% за храна³³ Докато

³³ Вж. Савов, Ст., Предефиниране а стратегията за икономически рас-

ЕС е решил въпроса за стабилизацията на производствения си баланс³⁴, но неговият проблем в сравнение с България е друг – наличието на скъпи и обезпокояващи в политическо отношение излишъци.

Масата от българските фирми оперира в сферата на услугите, търговията. Тежката неефективна индустрия, предприятията в нея в голяма степен са вече историческо минало. Оттук и регистрираният голям спад на БВП през 90-те. Счита се, че при фактически свиващи се тегла на производството и при голям дял в БВП на сектора на услугите (независимо от техния състав) икономиката се разминава с фундаменталния принцип за ефективност. Тенденцията в напредналите икономики е нарастване на дела на услугите в БВП, докато от друга страна е намаляването на дела на аграрното производство. В български условия в някои години (примерно 1997-2000) намаляването на дела на индустрията не е последвано от позитивен тип на икономическото развитие, т.е. от нарастване на относителния дял на услугите, а има дефанзивен тип адаптиране, проявяващ се в нарастване на относителното тегло на селското стопанство при формирането на БВП³⁵. Междувременно не се изключва възможността дори и в условията на членство на България в ЕС да се очертае спад на индустрията във формирането на БВП, макар че възстановителният процес в нея продължава, върви процес на стабилизация.

Пред явния факт сме на все още отсъстваща достатъчно висока производствена активност и инициатива в българското стопанство – иначе търговската е очевидна, набиваща се в очи в новата история на страната. Търговски обекти –

теж, Икономика, 1/2005, с. 9.

³⁴В първите години на 60-те на миналия век страните, участващи в ЕИО произвеждат около 3/5 от необходимата им селскостопанска продукция. Днес те просто се самозадоволяват, имат огромни излишъци от сухо мляко, млечни продукти, месо и месни продукти.

³⁵Вж. Тотев, Ст., Цит. съч., с. 40.

кафенета, барове и др. подобни са терен за отброяване часовете на нетрудово ежедневие от мнозина – особено младежи, ниско образовани хора и др. най-уязвими от безработицата. Докато неумолимата житейска истина гласи, че икономическата система се зарежда, захранва от производството – в индустрията, в сферата на услугите, земеделието, горското стопанство и др. Освен това има достатъчно убедителни свидетелства, че не в отделни случаи финансовата дисциплина в приватизирани предприятия вместо да се подобрява се влошава, че фирмената задължнялост расте, че взаимоотношенията с бюджета, с банките не винаги са в рамката на коректността, че конкуренцията между фирмите не е дорасла до лоялна. Също така много висок е рискът от неизпълнение на договорните задължения, които са поети от страна на новите собственици. Фактическото неизпълнение не е изключение. Нормата на римското право, че на договорите се служи не непременно се приема от частния бизнес, трудно достига до неговото съзнание. Това носи заплахи за нормалното функциониране на българската икономика.

Постигането на икономическо благосъстояние на страната, на хората изисква балансиран икономически растеж, конкурентоспособност. Необходимо е да бъдат създадени условия за бърз и постоянен растеж на производството, за нарастване на брутния вътрешен продукт, за промяна във функционалната му структура. Икономиката ни е "изяждаща", загърбваща натрупването – изключително нисък е все още делът на брутното образуване на основен капитал. Днес страната ни, бидейки неконкурентоспособна, с производства традиционни, а не високотехнологични, с висока енергоемкост, едва пречупваща някои от неблагоприятните тенденции в икономиката, изнася хора, напускат я значителни трудови ресурси, докато напредналите (конкурентоспособните) държави изнасят стоки, услуги, технологии, ноу-хау. Повече внасяме, отколкото изнасяме стоки и услуги. Прирастът на вноса

превиша този на експорта. Стоковата ни листа – експортна и импортна – се разминава с тази на развитите държави. Необходима е промяна, но тя може да дойде с промяната в структурата на производството. Нищо лошо, че развиваме туризъм, но по-добре е да произвеждаме наукоемки стоки, да изнасяме машини, оборудване, инженерингови услуги, не да изнасяме дървен материал, а готова продукция от него, да се заложи на експортна листа, в която стоките с по-висока степен на обработка са преобладаващи.

България, бидейки малка страна, може да постигне добро или прилично икономическо благосъстояние в голяма степен върху основата на печеливша външна търговия. Нашият вътрешен пазар е със сравнително малка поглъщателна способност, а днес още повече свит по обясними причини. Междувременно във всяка пазарно органирана икономика пазарът има пряка връзка с растежа или спада на производството. В този смисъл за малките икономики, които са в по-висока степен отворени в сравнение с големите, от особено значение е развитието, интензивността в двете посоки (износ и внос) на външноикономическите връзки. Спадът им за България в годините на преход е главоломен. В края на 90-те години на миналия век България има скромните 10 млрд. долара внос и износ, но вносите превишава износа с повече от милиард долара. Деиндустриализира се стоквата листа на българския износ, а във вноса расте дялът на продукцията с аграрен произход – плодове, зеленчуци, на хранителните стоки. В българския внос оборудване и машини са около една трета, докато в други страни от ЦИЕ този внос е от $2/5$ до над $1/2$. Вярно променя се географската, страновата посока на българската външна търговия – налице е стремеж тя да се насочи предимно към страните от ЕС, САЩ, но ако приемем, че това е игра (стопанска), тя като правило се печели от по-силните, по-конкурентоспособните, от играчите, които притежават предимства спрямо контрагентите си в нея. Но

страната ни не е сред тях. При все това тя трябва да изнася стоки и услуги, да осигурява валутни постъпления.

България има външен дълг, който в отделни години се колебае между 80 и 100% спрямо БВП, дори и го надвишава. Обслужването му при пасиви във външната търговия не е лека задача. То по години през 90-те е близко или надминава критичния праг (22%) от экспортните приходи. Фактически големи части от прираста на БВП се използват реално за погасяване на главници, лихви. От януари до юли 2004 г. обслужването на brutния външен дълг коства на страната плащания в размер на 1216 млн. евро. От 2004 г. външният дълг на страната трайно нараства, погасяванията по държавния дълг действително "освобождават" пространство за финансиране на частния сектор, от началото на 2006 г. потокът заеми към частния сектор е над 2190 млн. евро, натрупаният дълг надхвърля 12 млрд. евро³⁶

В последните години трайна тенденция е външнотърговският дефицит да превзема нови върхове, във вноса потребителските стоки са със завоювани позиции, няма отстъпление от тях, изделията с висока добавена стойност също печелят терен в структурата на българския внос, в структурата на експорта преобладават групите с нисък дял на добавената стойност, самият той е силно зависим от външни фактори, но в последна сметка дефицитът е във връзка с ниската конкурентоспособност на икономиката. "Няма, пише Ив. Ангелов, богата страна по света с ниска конкурентоспособност. Както няма бедна страна с висока конкурентоспособност"³⁷

Богатите страни са и с големи обеми на БВП. Той основателно се приема от икономистите като особено важен макроикономически индикатор. Въпреки неговите слабости

³⁶ Вж. в. Дневник, 19 януари 2007, с. XVI.

³⁷ Ангелов, Ив., Стратегически предизвикателства пред България в Европейския съюз (Макроикономически поглед), сп. Понеделник, 3/4, 2005, с. 32.

– тъй като събира, а не може да изважда, т.е. не прави разлика между икономическата активност, която действително подобрява стандартите на живот на хората, и икономическа активност, която няма такъв резултат³⁸ – БВП е показател, позволяващ да се съди доколко и в каква степен една страна не е или е готова от гледна точка на икономическите критерии за членство в ЕС. За икономистите, за разлика от политолозите, БВП дава индикации за жизненото равнище, за инвестиционните възможности и поглъщателната способност на вътрешния пазар, за структурата на съвкупното търсене, за ефективността на производствените фактори, за социалната политика, бюджетната система, за равнището на доходите, качеството на услугите, стопанската инфраструктура и др.³⁹

През 2000 г. БВП на човек от населението в ЕС-15 по цени и курс на долара за 2000 г. е 21116, през 2004 г. 22086, за същите години в България съответно 1542 и 1949, в Полша 4354 и 4887, в Словакия – 3757 и 4511, Унгария – 4619 и 5454, Чехия – 5423 и 6143. Докато в т. нар. бедни страни в

³⁸ Вж. Рифкин, Дж., цит. съч., с. 74-75.

³⁹ Вж. Савов, Ст. Икономикс на прехода..., с. 365. Съгласни сме с Д. Коландър, че брутният вътрешен продукт на глава от население то невинаги е точна мярка за действителния жизнен стандарт, тъй като официалната статистика измерва производството в официалната икономика, че много домакинства у нас разчитат значително на продукция, която не се произвежда в официалния сектор, но не е успокояващо неговото заключение, че съществуват много държави, по-бедни от България, и само няколко по-богати от Съединените щати. Същият автор сам подчертава, че според оценка на Световната банка в края на 80-те години на миналия век България попада в групата на държавите с БВП на глава от населението над 5000 долара. Но струва си да подчертаем, че в наши дни пак Световната банка сочи, че БВП на глава от населението у нас за 2001 г. е 1560 долара. Приемайки, че вече имаме пазарна икономика непременно се сблъскваме с въпроса (дори само заради горните данни на БВП) ефективна ли е тя? – Вж. Коландър, Д., Макроикономика, т. I, С., 1999, с. 99-101.

ЕС-15 – примерно в Гърция БВП на човек от населението е 10395 и 12209, в Португалия е 10411 и 10312, в Испания е 14422 и 15356. А във всички останали страни от ЕС-15 (с изключение на Италия) е с равнище над 20 хил. долара, в Люксембург през 2004 г. достига 48558⁴⁰. Явно разликата по този показател между България и средното за ЕС-15, дори спрямо новите членки след 2004 г. е в пъти, т.е. изостава-нето у нас е особено драматично, ако се правят сравнения с Люксембург, Австрия, Холандия, Швеция и др. Да вземем Австрия – като територия и население е по-малка от България, но с БВП за 2004 г. от 294,3 млрд. долара, т.е. Австрия е малка страна с голяма (в смисъл развита, ефективна) икономика, докато у нас за същата година БВП е 24,1 млрд. долара или България е малка страна с много малка икономика⁴¹. Дори и да приемем, че съществуват различия от гледна точка на ценови равнища⁴², на покупателна сила на парите (не че няма такива), това не променя по същество общата и конкретната представа за наличието на два свята в Европа – напредналият и изостаналият. България е част от втория, а определенията, които идват отвън, че страната има функционираща пазарна икономика не са утеха за нейните граждани в тежкия им житейски свят, натоварен с много разочарования и нерешени проблеми, донякъде с усещането за обреченост. Корелацията голямо богатство – повече благосъстояние, по-щастлив живот остава достатъчно отдалечена от българската действителност, възможност в бъдещето.

Икономистите за разлика от политиците не непременно виждат желаното за действително, особено от онези, които са на власт. Обективизмът, демонстриран от тях, е полезен, той може да е отрезвяващ, дори градивен. Слабите места в

⁴⁰ Статистически справочник, НСИ, С., 2006, с. 298.

⁴¹ Пак там, с. 292.

⁴² Средното равнище на цените в България за 2005 г. представлява към 37% от това на ЕС – Вж. Стоянов, В., Цит. съч., с. 155.

икономиката са в много посоки. Няма как да не съгласим с Ив. Якимова, която констатира, че "редица задължителни елементи на пазарната система (главно системата на факторните пазари) все още не са доизградени, докато други звена, макар и легитимно утвърдени, практически не действат. Проблемът за ефективна пазарна икономика не е само в създаването на пазарните институции, а по-скоро в необходимостта от установяването на подходящите взаимоотношения и връзки с непазарните елементи на икономическата система, в т.ч. държавните механизми и институции"⁴³

Всъщност изграждането на пазарна икономика в България на практика става в епоха, носеща явните белези на преходността. Ориентацията е към изграждане на пазарно функциониращ модел, но съвсем не на нерационално организирана, неефективна икономика. Страната, за да успява, трябва да следва посоката на развитие на света, тъй като ако върви не натам, накъдето върви светът, се движи наникъде⁴⁴ В този смисъл един от "основните нерешени проблеми на пазарното ни развитие е отсъствието на ясна политическа визия относно избора на подходящ за българските условия производствен модел, който да реши дилемата на ресурсната необезпеченост и голямата зависимост от вноса и износа"⁴⁵. А изборът на модела след няколко десетилетия господство на последователния етатизъм е изключително важен, "определя насоката на развитието, практическата реализация на този избор е въпрос на политика"⁴⁶ Онова, което е добро и работещо резултатно в едни условия може да бъде неполезно в други условия.

⁴³Световно стопанство и глобализация, с. 8.

⁴⁴Вж. Майминас, Е., Российский социально-экономический гентип, Вопросы экономики, 7/1996, с. 141.

⁴⁵Световно стопанство и глобализация, с. 8.

⁴⁶Кънев, М., Преходът към пазарна икономика – обусловеност, референтни модели и политика, Икономически изследвания, 2/2000, с. 21.

Страната се нуждае не от привидно добри макрофинансови показатели, а от забележимо нарастване на равнището на БВП (но не само от него⁴⁷), което е възможно само при ориентация на политиката към рязък икономически растеж. Известно е, че стопанският свят не изключва, а предполага риска, кризисната ситуация. Застраховането обаче срещу "лошия" риск изключва възможността да се усвои ефект от "добрия" риск. Докато "при политиката на растеж и благоденствие, пише Ст. Савов, рисковете се предполагат, но се превръщат в стимули, които мотивират поведението както на публичния, така и на предприемаческия сектор"⁴⁸

Стартът на икономическия растеж от ниска база винаги изглежда внушителен. По принцип растежът изисква факторна основа – пазарна и непазарна, инвестиции, нови технологии и др. Счита се, че в случая на България той трябва да бъде не толкова и само висок, но и конкурентоспособен, да позволи спиране на изоставането ѝ от развитите страни. Освен това финансова стабилност, приватизация и либерализация предполагат високия растеж, но не са единствено достатъчни за неговото постигане. Ив. Ангелов подчертава, че в много държави "присъства тази триада, но те продължават да са икономически изостанали, неконкурентоспособни и бедни от десетилетия"⁴⁹ И извежда една по-широко обвързана факторна основа на икономическото преуспяване, в която включва модернизация – структурна, технологична, здрава и квалифицирана работна сила, активна иновационна дейност, развитие на здравеопазването, образованието и

⁴⁷ Примерно от по-високо равнище на сигурност за гражданите, от по-развита и модерна транспортна мрежа, пътища, от здравеопазване, близкостоящо до световните постижения, от бързоразработеща и високо компетентна държавна администрация и др.

⁴⁸ Савов, Ст., Предефиниране на стратегията за икономически растеж, с. 6.

⁴⁹ Ангелов, Ив., Стратегически предизвикателства пред България в Европейския съюз, с. 32.

науката, високо натрупване и инвестиции, модерна инфраструктура, социален мир, здравословна околна среда, ограничаване на престъпността и корупцията и др.

В началото на 21 в. България се оценява от авторитетни международни организации (примерно Световната банка) като социално-икономическа единица, изправена пред сериозни предизвикателства – ниско равнище на инвестиции, висока норма на безработица, жизнен стандарт като на неразвита страна. И доколкото се вижда едно ново деление на Европа Ст. Тотев поставя въпроса: "Може ли да се очаква, че икономическото ѝ развитие (на България – И.И.) ще води до намаляване на различието с развитите икономики или обратно, то ще продължи да се задълбочава, като по този начин страната заедно с други страни от Югоизточна Европа ще формира новата Европейска икономическа периферия"⁵⁰

Прогнозите за растежа в България са донякъде нееднозначни – едни от тях сочат позитивна динамика на БВП с приемливи и достатъчно високи темпове, докато други не са толкова оптимистични. По-скоро нагласата за реализъм отвежда към убеждението, че България не би могла да се вмести в близка перспектива в групата на малките държави в ЕС с големи икономики, тъй като все още е закотвила се в икономическото дъно на ЕС, но с направен старт за преодоляване пика в своето изоставане спрямо изпреварващите я в общността. Дори и да приемем, че връх ще вземат положителните ефекти от членството, то лаговете в икономиката са неизбежни.

Отсъствието на общи граници с най-развитите страни от ЕС също оказва своето влияние – не е в полза на страната, сигналите от ядрото към нея достигат по-слаби. Но периферната икономика в условията на членство няма друг избор освен да доказва растежни функции, да генерира все

⁵⁰ Тотев, Ст., Индустралната политика в процеса на присъединяване, Икономика, 1/2005, с. 40.

по-голям конкурентен потенциал, да преодолява отдалечаващи я характеристики от развитите страни и с това да се нареди сред успяващите.

Да се отрича наличието на потенциал за икономически растеж в България би било напълно погрешно. Такъв има – най-общо той се захранва и ще се захранва от пазара, от повечето пазарност на стопанството. Известни са твърдения, че ресурсите, с които разполага страната, са оскъдни, че е бедна на полезни изкопаеми, на водни запаси и човешки капитал, че отсъства в нея развита транспортна инфраструктура, че не ѝ достигат паричен капитал и модерни технологии, мениджърски знания, опит, предприемаческа култура, пазарен менталитет и др. Междувременно се посочва, че има потенциални възможности, че се недоизползват производствени фактори в сравнително висока степен – около една трета от общите за страната. Ето защо е необходим механизъм за мобилизиране и задвижване на вътрешните ресурси (опората на собствените сили), за ефективно увеличаване продуктивните възможности на икономиката, за формиране и поддържане на среда (макроикономическа стабилност, нисък валутен риск, инфраструктура, защита на права на собственост и др.), която привлича устойчиво чужди инвестиции, благоприятства външното финансиране, но гарантираща интересите на страните – изпращащата и приемащата.

В България още в първите години на прехода се наложи един от най-либералните режими за преки чуждестранни инвестиции, тъй като няма ограничения за размера на инвестицията, начина на проникване, репатрирането на печалбата и др. Това е акт, съответстващ на тезата, че те ще изиграят ролята на основен фактор за успеха на прехода от централно управлявана към пазарна икономика, за модернизацията на стопанската действителност. Но проблемът за привличането на инвестиции от чужбина има различни аспекти – обеми на капиталовите потоци, сфери на приложение в приемащата

икономика – производство на стоки или услуги, в търговията, в нови производства или модернизация на съществуващи, в добивна или преработваща индустрия, времеви лаг на тяхната възвръщаемост и др. Фактически либералната правна рамка се оказва недостатъчна, за да направи българската икономика атрактивна в степента, в която години наред са Полша, Унгария, Чехия. Формалното благоприятстване на чуждите инвестиции се натъкна на допълнителни специфични транзакционни разходи. Все пак във времето има място както по-слабият инвестиционен интерес към България, така и засилващият се (най-вече след 1997 г.) инвестиционен поток към страната, промяна в мотивите за инвестиране, в пътищата за проникване и др. В последна сметка чуждите инвестиции в българската икономика са една реална променлива, която запазва днес стабилен темп на нарастване, ориентирана към обработващата индустрия, финансовите услуги, пазара на недвижими имоти. Като правило почти във от чуждия инвестиционен интерес е аграрното производство. Доколкото инвестициите от чужбина се съсредоточават в сравнително малко на брой райони на страната, то в нея се подсилват регионални несъответствия.

България, сравнявана с други страни от ЦИЕ като Чехия, Естония, Полша, Литва е изоставаща от тях по относително тегло на заделената част от БВП за инвестиции – с близо 2 пъти по-малко, в ЕС средната норма е близо 20%. Приема се, че оптимумът на нормата на натрупване е около 25% и на инвестициите около 30% от БВП. Натрапващ е фактът, че финансовият сектор в България не подава (не моментно, а по-скоро често) достатъчно импулси за растеж и благосъстояние към реалния сектор. Ядрото на банковата система в страната (най-големите банки) са чужда собственост. Банките изнасят немалка част от кредитните ресурси, с които разполагат зад граница. Става така, че депозити на български граждани обслужват чужди икономики, а се хранят на-

дежди за инвестиции от чужбина. Банковото кредитиране на частния бизнес в България към края на века е едва 10-11% от БВП, а в началото на 21 век достига 14,7%, срещу 49% в САЩ. Този факт имат свои обяснения – у нас изобилстват примерите за т. нар. лоши кредити, за голямата задлъжнялост на държавни и частни фирми, за тесните места в банковата система и др. Лихвите по кредитите в България са едни от най-високите в Европа, което е сигнал за капиталов дефицит. Вземанията на банките по предоставени заеми на нефинансови предприятия (в млн. лева) нарастват – те през 2002 г. са 4909,3; 2003 г. – 6731,5; 2004 – 9293,0; 2005 г. – 11438,8, последната година спрямо първата нарастването е 233%. В последните няколко години особено активно е потребителското кредитиране – за закупуване на жилища и др. Това внася видима активност в гражданското строителство, най-вече в няколко големи града на страната, носи известно оживление. Анализаторите виждат и немалко заплахи от гледна точка на възможността да се обслужват от заимоискателите получените дългосрочни кредити.

Движението на системата към пазарно стопанство създава благоприятни перспективи за предприемачите, но натоварва определени социални групи, тъй като ражда бедност – при това масова. Тя може да не е порок, но е ограничител. Впечатлява, че подходната диференциация в България е далеч по-голяма в сравнение със страните от Централна Европа. При това положение много трудно (почти невъзможно) се мобилизират ресурси за висок икономически растеж. Големият проблем на българската икономика в началото на десетилетието е хроничната ликвидна криза в реалния сектор, освен това филиали на големи чуждестранни компании, опериращи в България също влошават чувствително показателите си за ликвидност.

Обслужването на външния дълг на страната изисква годишни плащания, които са непренебрежими от гледна точка

на платежните ѝ възможности, къса части от текущия продукт⁵¹ Има оценки, че ако се запази структурата на външния дълг към края на настоящото и началото на следващото десетилетие плащанията по дълга ще са на равнище от 1,6 млрд. долара. Картината не би била обременена от елементи на тревожност, ако притокът на капитали е по-голям от тяхното изтичане, ако сивият сектор в икономиката решително намалява, ако търговският баланс се подобрява, а не се влошава, ако не се трупат задължения от нови лихви и курсови разлики, ако икономиката се разгръща и потенциалът ѝ е навлязъл в коловоза на устойчиво ускорение.

Известна е тезата, че само чрез привличането на чужди инвестиции, знания и умения в България могат да се търсят решения за постигането на бърз икономически растеж. Вярно е, че преките инвестиции имат значение, но то не винаги се проявява единствено в ползи за приемащата страна, възможно е и не е изключение генерирането на отрицателни ефекти. Формулата, която е най-добрата, гласи: повече инвестиции, повече положителни ефекти от тях, хармонизиране интересите на чуждите инвеститори с националните. У нас обаче са известни немалко случаи, когато чуждестранните инвеститори погазват поети от тях ангажименти, българското законодателство, което специалистите наричат опортюнистично поведение. Така че въпросът с преките инвестиции от чужбина има няколко страни – търсене на възможности за количествено нарастване, качествен състав на инвестициите, времеви лаг на тяхната възвръщаемост. Нарастването им само за себе си прави икономическото развитие неефективно. З. Младенова, подчертавайки, че преките инвестиции са вече осезаемо присъстващи в българската икономика, основателно посочва, че "Този факт налага да се зададе въп-

⁵¹ Към края на 2004 г. брутният външен дълг надхвърля 16 млрд. долара, само в първите няколко години на 21 век при правителството на НДСВ той нараства с 6 млрд. долара.

росът: какво влияние оказват те върху националната икономика? Да се познават само данните за размера на ПЧИ в една приемаща икономика съвсем не е достатъчно. Това, което има значение за приемащата икономика не е толкова размерът на ПЧИ, а какво те вършат в тази икономика. Това издига на преден план въпроса: а знаем ли какво ПЧИ вършат в българската икономика?"⁵². Тъкмо от тази позиция авторката акцентува на необходимостта да се гледа на преките чуждестранни инвестиции не толкова и само откъм финансовия им аспект, а да се има предвид по-широк контекст – влияние върху съвкупното производство, съвкупната добавена стойност, заетост, доходи, структура на производството и др. в приемащата страна.

Доколкото в страната има недостиг на капитали, "опората в собствените сили" – слаба, на преден план както текущо, така и дългосрочно стои въпросът за качеството на средата, нейното подобряване, мотивиращо чуждите инвеститори да влагат капитали в България. Отварянето ѝ за чужди капитали днес не е предмет на спор, но икономиката трябва да бъде защитена срещу възможни рискове и деформации, накърняващи националните интереси. Вярно е, че чуждите инвестиции са твърди важни за България, но не единственото условие, което би могло да я изведе на качествено ново производствено-технологично и икономическо равнище. Те сами по себе си не могат да компенсират всички недостатъци на местната икономика (неадекватна структура към пазарните условия, недоразвитост и др.) – това е задача на една цялостна мащабна макро и микроикономическа политика. Тя е решаваща от гледна точка на движението – накъде и как.

В български условия има скрита икономика в особено го-

⁵²Младенова, З., Преките чуждестранни инвестиции в българската икономика: въпроси на оценката, Известия, сп. на Икономически университет – Варна, 3/2006, с. 36.

леми размери. Нейното ограничаване предполага официалната власт да дефинира ясно и точно пазарните правила и заедно с това да бъдат въведени механизми и инструменти за задължителното им спазване. "Пазарните правила не бива да се декретират, а да бъдат стимулирани, което ще рече пазарът да е "инициатор" за въвеждането им. По такъв начин може да се изгражда доверие в системата"⁵³ В този ред е особено актуален въпросът за ролята (в т.ч. икономическата) на държавата, за нейната сила.

В България в новите условия едва ли някой мечтае държавата да е най-големият собственик, банкер, производител, инвеститор и др., но тя се отдръпва от функции, които иначе са поле за нейната изява. За мнозина сякаш това е съвсем нормално, тъй като в общото увлечение към либерализъм навярно не се разбира, че без силна държавност не е възможно да има силна пазарна икономика. "Представата, че разгръщането на държавата, в противовес на нейното ограничаване или минимализиране, трябва да заема челно място в дневния ни ред, може да се стори странна за някои хора"⁵⁴ пише Фр. Фукуяма. Но тя не е странна, особено на фона на многото тежки проблеми, чийто източник според Фукуяма е слабо, некомпетентно или несъществуващо държавно управление. Категорично е неговото внушение, че в развиващия се свят повечето държави не са достатъчно силни, а по-скоро са слаби, че нестабилността се провокира от слабостта на държавата, докато държавата, държавността в развитите страни е силна.

Времето, когато на държавата се вмениява функцията на "нощен пазач" отдавна е в историята. Нито пък днешното е подходящо за такава. "Държавите, за добро или зло, под-

⁵³Савов, Ст., Икономикс на прехода, с. 398.

⁵⁴Фукуяма, Фр., Строежът на държавата. Управление и световен ред през XXI век, ОБСИДИАН, С., 2004, с. 9.

чертава Фр. Фукуяма, имат широка гама от функции”⁵⁵

Според него модерният икономически свят го има, тъй като държави като Франция, Швеция и др. са със способност да гарантират реда, сигурността, законността и собствеността. В наши дни държавата е достатъчно активна в условията на развитите пазарни икономики. Държавното регулиране е феномен, реален и неоспорим. Но в тях (при все че има нюанси в икономическата политика на официалната власт, базирана на откровено либералната или регулативистката теория) съществува достатъчно ясна и отработена схема с вградени в нея компоненти на пряко и косвено взаимодействие на държавата с икономиката, подчинено на съображенията за повишаване на икономическата ефективност, преразпределението на доходите, за поддържане на стабилност на икономиката, въвличане и участие на страната в международния икономически обмен. Явно не е необходимо държавата да се извежда от икономиката, да се отдалечава от пазара, а по-скоро тя трябва да благоприятства създаването и функционирането на пазара в български условия, не да го измества, а да го допълва, съответно коригира. Основното работещо правило не е неутрализиране на държавата, а е свеждащо се до мерки за ”по-нататъшно изграждане на държавата, които принципно са поне толкова важни, колкото и мерките по намаляване на държавната намеса”⁵⁶. Ето защо според Фр. Фукуяма е необходим в ново развиващите се пазарни икономики фундаментален концептуален капацитет да се разграничат различните измерения на държавността и да се разбере как те се съотнасят с икономическото развитие.

В публичното пространство битува представата, че в България безкритично са възприети т. нар. западни ценности и ориентация и на тази основа се развива ”многостранна денационализация” в икономиката, в обществото. Тук не става

⁵⁵Пак там, с. 15.

⁵⁶Пак там, с. 20.

въпрос за някакъв подтекст, а по-скоро за убеждение, че се пристъпва константен ръководен принцип – държавността, особено важно начало – защитата на националните интереси, че се криминализира промяната, доколкото очакванията на мнозинството се сблъскват с реалността на несправедливото разпределение на националните активи в полза на по-раншна и днешна политическа и друга номенклатура. Тъкмо и затова са призивите за силна държава, за капацитет на държавата, за институционални възможности, претворявани в политически стратегии, закони, в строги правила, в ефективно управление и с минимум бюрокрация, в контрол над незаконното забогатяване и корупция, в неотклонно прилагане на правото⁵⁷

Стойки зад идеята, че държавата има поле за функционално отношение към икономиката намираме, че тя следва да подкрепя частния бизнес – малък и среден, корпоративен, многообразието на формите на собственост, селското стопанство и туризма, не по-малко индустрията и услугите в ясна и прозрачна рамка на партньорство, в което държава и бизнес в условия на ограничени ресурси си поделят обществено значими отговорности по реализирането на националните икономически интереси и по този начин осигуряват по-високо равнище на икономиката, на благосъстоянието.

⁵⁷Пак там, с. 22, 23.

Иван Владимиров Илиев

Към обединена Европа – България в ЕС

Българска
Първо издание
Обем: 14 п.к.

ЧМНО – Черноморска мрежа на неправителствените
организации (BSNN – Black Sea NGO Network)

Рецензенти:
проф. д. ик. н. П. Михайлов
доц. д-р Ив. Спиридонов

ISBN 978-954-!